

**Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora**

(Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade (2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015))

Managed by

**Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora**

Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia,

Tal. Gandevi, Navsari, Gujarat

Ph. (02634) 284208

Email: shrirangshikshan.bilimora@gmail.com

Website: www.srsmbilimora.in

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research
Journal (GOEIRJ) ISSN : 2278 – 5639 (IIFS Impact Factor : 6.125)

Volume - XII,
Special Issues – IV,
October - 2023.

ISSN : 2278 - 5639

Human Values in Bharatiya Scriptures

ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

PART - 2

**Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora**

Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade
(2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

**Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora**

A MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

Human Values in Bharatiya Scriptures

ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

12th October 2023

HYBRID MODE

Director

Dr. Kalpeshkumar K. Tandel

Convener

Dr. Gayatriben R. Patel

**Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora**

Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade
(2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

**Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora**

A MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

Human Values in Bharatiya Scriptures

ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

12th October 2023

HYBRID MODE

Director

Dr. Kalpeshkumar K. Tandel

Convener

Dr. Gayatriben R. Patel

Published by :

**Global Online Electronic International Interdisciplinary
Research Journal (GOEIIRJ)**

Peer Reviewed Refereed Journal, {Bi-Monthly}

Impact Factor : IIFS : 6.125

Volume – XII, Special Issue – IV, October 2023.

Publish Date : 12th October 2023

ISSN : 2278 - 5639

**© Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia,
Tal. Gandevi, Navsari, Gujarat
Ph. (02634) 284208**

**PRINTING : Satvik Publication, Nashik Road. Maharashtra
(9922444833)**

Disclaimer :

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

Patron

- Mr. Bharatbhai Amin** (*Chairman, Standing Committee, BVKM*)
Mr. Jasminbhai Desai (*Secretary, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal*)
Mr. Bhupendrabhai Amin (*President, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal*)
Mr. Nareshbhai Nemani (*Chairman, Managing Committee, BVKM*)
Mr. Hradaynathbhai Patel (*Managing Trustee, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal*)

Seminar Director

- Dr. Kalpeshkumar K. Tandel**
I/C Principal
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Seminar Convener & Coordinator

- Dr. Gayatriben R. Patel**
Assistant Professor
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Organising Committee

- Dr. Namrataben K. Patel
Dr. Shitalben N. Vasava
Dr. Falguniben S. Vanisa
Dr. Kiritbhai R. Chauhan
Dr. Arunaben A. Kaswala

Scrutiny Committee

- Dr. Jagdipbhai Sonwane** (*Professor , Education Dept., Bhavnagar University*)
Dr. Anandbhai Bhatt (*Otherthan Dean, Faculty of Education, VNSGU*)
Dr. Sudhirbhai Tandel (*Associate Professor, IITE, Gandhinagar*)
Dr. Bhaveshbhai Raval (*Associate Professor, IITE, Gandhinagar*)
Dr. Rakesh Ramraje (*Assistant Professor, P.V.D.T.College of Education for Women, Mumbai*)
Dr. Intekhab Ansari (*Assistant Professor, Kharod college of Education*)
Dr. Narendrasinh Gohil (*Assistant Professor, V.T.Choksi Sar of Education, Surat*)
Dr. Kalpeshbhai Tandel (*I/C Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora*)
Dr. Manishbhai Patel (*Sr. Lecturer, DIET, Navsari*)
Dr. Pankajbhai Desai (*Sr. Lecturer, DIET, Valsad*)
Dr. Rohitbhai Patel (*Jr. Lecturer, DIET, Navsari*)

Advisory Committee

Dr. Dinubhai Naik

(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Nanubhai Patel

(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Kishorbhai Naik

(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Jayendrasinh Gohil

(Ex Principal, Smt. V. R.Bhakta College of Educatin, Kamrej)

Dr. Patralekhaben Barad

(Dean, Education Faculty, Veer Narmad South Gujarat University, Surat)

Dr. Rajendrabhai Patel

(H.O.D. , Education Dept., Veer Narmad South Gujarat University, Surat)

Dr. Yogeshbhai Patel

(Principal, DIET, Navsari)

Dr. Dilipbhai Gamit

(Principal, Government B.Ed. college, Vansada)

Dr. Anjanaben Chaudhari

(Principal, Snatak Adhyapan Mandir, Vedchhi)

Dr. Nalinbhai Patel

(I/C Principal, V.T.Choksi Sar of Education, Surat)

Dr. Pravinchandra Master

(I/C Principal, Kharod college of Education)

Dr. Dharmendrabhai Desai

(I/C Principal, V.R. Bhakta College of Education, Kamrej)

Dr. Jayeshbhai Patel

(Principal, College of Education, Daman)

Dr. Sanjay Shekmake

(Associate Professor, P.V.D.T.College of Education for Women, Mumbai)

Dr. Pratibhaben Jadhav

(College of Arts, Commerce and Science,Nashik)

Dr. Arvindbhai Bajaj

(I/C Principal, V.S.Patel Arts and Science College, Bilimora)

Mrs. Varshaben Rana

(I/C Principal, A.V.Patel Commerce college, Bilimora)

ISSN: 2278 – 5639

**Global Online Electronic International
Interdisciplinary Research Journal**

(GOEIIRJ)

Peer Reviewed Referred Journal

{Bi-Monthly}

IIFS Impact Factor : 6.125

Volume – XII

Special Issue – IV

October - 2023

www.goeiirj.com

**Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal
(GOEIRJ)**

◆ ADVISORY BOARD ◆

Dr. Meena P. Kute
Principal/Director
SSR memorial trust's
SSR College of Education, Sayli, Silvassa,
UT of Dadra and Nagar Haveli.

Dr. Vidya Jadhav
Associate Professor
Ad. Vitthalaro Hande College of Education,
Nashik, Maharashtra

Dr. Dhananjay S. Wadmare
Assistant Professor,
Vasantrao Naik College of Education,
Old Jalna. Maharashtra

Prof. Dr. Lata Subhash More (Surwade)
Former Acting Dean
(Interdisciplinary Studies) Kavyitri Bahinabai
Chudhari North Maharashtra University ,
Jalgaon, Maharashtra

◆ EDITORIAL BOARD ◆

Dr. Sanjay Shedmake
Associate Professor
P.V.D.T. College Of Education For Women,
SNDT Women's University, Churchgate,
Mumbai. Maharashtra

Dr. Kirtikumar R. Pimpliskar
Assistant Professor
Anjuman-I-Islam's Akbar Peerbhoy College
of Commerce and Economics, Grant Road,
Mumbai, Maharashtra

Dr. Tukaram V. Powale
Assistant Professor, Dept. Of Economics
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded,
Maharashtra

Ms. Poonam
Assistant Professor, Economics
Mahila Mahavidyalaya,
Jhojhu Kalan, Haryana, Uttar Pradesh

Dr. Vinod S. Jadhav
Assistant Professor, Department Of Hindi
M.S.S. Arts, Science, Commerce College,
Ambad, Dist. Jalna, Maharashtra.

Dr. Bhupendra Bansod
Associate Professor,
Library And Information Technology
P.V.D.T. College Of Education For Women,
SNDT Women's University, Churchgate,
Mumbai. Maharashtra

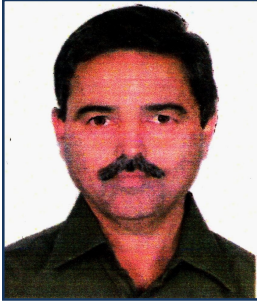
Dr. Kalpeshkumar K. Tandel
Assistant Professor,
Shri Rang Shikshan Mahavidyalaya, College
Campus, Morarji Desai Road, Bilimora,
Antalia, Tal. Gandevi, Navsari, Gujrat

Dr. Amar U. Sontakke
Assistant Professor of English.
NSS College Of Commerce And Economics,
Tardeo, Mumbai, Maharashtra

**ONLINE PUBLISHED BY
GOEIRJ**

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIRJ)
www.goeirj.com

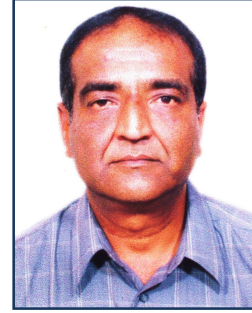
**MESSAGE FROM THE SECRETARY, PRESIDENT & MANAGING
TRUSTEE**

Mr. Jasminbhai Desai
Secretary

Mr. Bhupendrabhai Amin
President

Mr. Hradaynathbhai Patel
Managing Trustee

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

The National Seminar provided an invaluable platform for knowledge sharing and meaningful discussions on Human values in Bharatiya Scriptures. The quality of the presentation and the engagement of participants were commendable. It is evident that the dynamic leadership and the efforts of the organizing team played a pivotal role in creating such a productive and memorable event.

This proceeding will not only serve as a comprehensive record of the seminar but will also stand as a testament to the collective wisdom and scholarship of our participants. On behalf of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal, we would like to extend our heartfelt congratulations to the director, the coordinator, and the entire organizing team for the resounding success of the National Seminar. Your commitment to fostering intellectual growth and promoting the exchange of ideas within our community is truly inspiring. We are confident that the knowledge and insights gained from this seminar will have a lasting impact on our field and contribute significantly to its advancement.

Thank you for the success of the seminar, and we look forward to more successful endeavors in the future.

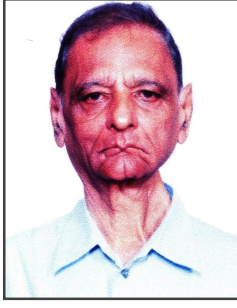
Warm regards,

Mr. Jasminbhai Desai
Secretary, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

Mr. Bhupendrabhai Amin
President, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

Mr. Hradaynathbhai Patel
Managing Trustee, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

MESSAGE FROM THE CHAIRMAN & ADHYAKSH

Mr. Bharatbhai Amin
Chairman,
Standing Committee, BVKM

Mr. Nareshbhai Nemani
Adyaksh,
Managing Committee, BVKM

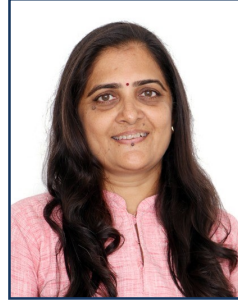
It is with great pleasure and profound gratitude that we extend our warmest greetings to each one of you on behalf of the Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for the National Seminar on Human Values in Bharatiya Scriptures. Our seminar, which brought together an exceptional assembly of scholars, researchers, and practitioners from diverse backgrounds, was a resounding success, thanks to your invaluable contributions and insights. We embarked on this journey with a shared objective: to delve into the rich tapestry of Bharatiya scriptures and extract the profound human values that have endured the test of time.

The publication of the seminar proceedings will be a significant milestone in our collective pursuit of understanding and propagating the timeless human values enshrined in Bharatiya scriptures. We want to extend our heartfelt congratulations to the director, the coordinator, and the entire organizing team for the outstanding success of the National Seminar. Your hard work, dedication, and meticulous planning truly paid off, and it was evident in the seamless execution of the event.

Mr. Bharatbhai Amin
Chairman, Standing Committee, BVKM

Mr. Nareshbhai Nemani
Adyaksh, Managing Committee, BVKM

MESSAGE FROM COORDINATOR

Dr. Gayatri Patel

Dear Participants,

It brings me immense pleasure to address you once again as we prepare to immortalize the wealth of knowledge and insights shared during the "Seminar on Human Values in Bharatiya Scriptures" through the publication of our seminar proceedings. It is my hope that this booklet will serve as a valuable reference not only for those within the academic community but also for all individuals seeking to deepen their understanding of our profound cultural and spiritual heritage.

I extend my heartfelt gratitude to the all members of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for supporting and guiding us through out this remarkable journey. I am also thankful to the honorable chief guests, the distinguished keynote speakers, members of the advisory committee, members of the scrutiny committee for making this seminar a milestone. I appreciate the efforts of members of the organizing committee, session chairs, and the entire support team who worked tirelessly to ensure the smooth execution of our seminar. Your dedication and hard work have been instrumental in making this event a grand success. I would also like to express my gratitude to the participants who traveled from far and wide to be a part of this meaningful dialogue. Your enthusiasm and commitment to the study of human values in Bharatiya scriptures have enriched our discussions immeasurably.

Thank you all once again for being a part of this incredible journey. Your dedication and hard work have not only reflected positively on our institution but have also enriched the academic community as a whole. Let's carry the spirit of inquiry, learning, and collaboration forward as we continue our exploration of human values. Together, we can make a meaningful impact on our fields of study and contribute to a brighter future.

With regards,

Dr. Gayatri Patel

Assistant Professor

Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

MESSAGE FROM THE DIRECTOR

Dr. Kalpeshbhai K. Tandel

Dear Esteemed Participants and Contributors,

It is with great pleasure and enthusiasm that I express my gratitude to all of you for your dedicated efforts in making this seminar a big success. Our seminar, held on 12/10/2023 at Aspee Golden Jubilee Hall, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, was an inspiring journey through the profound teachings and timeless wisdom contained within our Bharatiya scriptures. We witnessed remarkable presentations, engaged in enlightening discussions, and fostered connections that transcend the boundaries of academia.

The seminar proceedings is a testament to our collective dedication to preserving and disseminating the wisdom imparted by our ancient scriptures. This publication serves as a repository of the ideas, research, and reflections that emerged during our seminar. It encapsulates the spirit of intellectual exploration and spiritual contemplation that we all embraced.

I am grateful to all members of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for supporting and guiding us the this successful event. I want to extend my heartfelt gratitude for the gracious presence of the Honorable VC, VNSGU – Dr. Kishorsinh Chavdasir and Honourable VC, IITE-Dr. Harshadbhai Patel sir as the chief guest & special guest of the seminar. I am also grateful to the Dean of the education faculty Dr. Patralekhaben Barad and the head of the education department –Dr. Rajendrabhai Patel for adding immense prestige and significance to the seminar. I am also thankful to all the contributors, scholars, and participants who played an integral role in making our seminar a success. I must also acknowledge the diligent efforts of our Co ordinator, the organizing team, Advisory team, Scrutiny Team who have worked tirelessly to ensure the quality of the seminar.

I extend my deepest appreciation to each one of you for your unwavering dedication to the cause of promoting human values through the study of our Bharatiya scriptures. Together, we have contributed to a legacy that will endure for generations to come.

With warm regards,

Dr. Kalpeshbhai K. Tandel

I/C Principal

Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

INDEX

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Research Paper	Page No.
1.	Dr. Neepaben D. Bharucha	ઉપનિષદોમાં સમાવિષ્ટ જીવનમૂલ્યોનું ભારતીય દર્શન	01
2.	Dr. Mehul P. Dave Dr. Dipika Patel	TRANSCENDING BOUNDARIES: OSHO'S ENLIGHTENED PATH TO HUMAN VALUES	06
3.	ડૉ. અનિતા જે. ચૌધરી	અષ્ટાંગયોગમાં માનવીય મૂલ્યોનું અધ્યયન	13
4.	Dr. Kaushalkumar Hrishchandra Parekh	ROLE OF NEP-2020 IN INVOLVEMENT OF TRADITIONAL VALUES IN PRESENT EDUCATION SYSTEM	19
5.	Mahyavanshi Bhavneskumar Somabhai	THE STUDY OF THE KENA UPANISHAD'S PERSPECTIVE ON HUMAN VALUE THROUGH THE CONTEXT OF TRADITION OF LOGIC	24
6.	ડૉ. જયશ્રી જી. જાંબુસિયા	માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે નારી જીવન અને શિક્ષણ અંગે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો	28
7.	ડૉ. અમિતાબેન બી. પટેલ	પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો અને માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ	33
8.	ડૉ. પરિતા આર. દવે	માનવ જીવનમાં મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ: એક અભ્યાસ	37
9.	ડૉ. કનુભાઈ ડી. સ્વાગીયા	ચારાક્યના નીતિશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો અને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ	45
10.	ડૉ. દિવ્યેશ એમ. પટેલ	સૌંદર્યમૂલ્યની ભારતીય વિભાવના અને તેનું શૈક્ષણિક પ્રયોજન	49
11.	Dr. Amrutlal P. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULAM OF HIGH SCHOOL EDUCATION	54
12.	Dr. Vrunda K. Majigamkar	ભગવદ્ગીતાનાં શ્લોકોમાં પ્રસ્થાપિત માનવીય મૂલ્યો	59
13.	ડૉ યોગેશકુમાર આર. પરમાર	ખ્રિસ્તી જીવન	64

14.	Dr. Kamlesh D. Prajapati	INCORPORATING HUMAN VALUES INTO THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOLS, COLLEGES, AND UNIVERSITIES	69
15.	Patel Miteshkumar Kishorbhai	ભારતીય ગ્રંથોમાં સમાવિષ્ટ માનવમૂલ્યોનું વર્તમાન સમયમાં મહત્વ	72
16.	ડો. હેમાંગિની રાયસિંગભાઈ ચૌધરી	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો : એક અવલોકન	75
17.	Dr. Grishma Manikrao Khobragade	DEMOCRATIC VALUE SYSTEM IN BUDDHISM AND INDIAN CONSTITUTION	82
18.	અરવિંદકુમાર ધનજીભાઈ માહ્યાવંશી	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં માનવીય મૂલ્ય	86
19.	પટેલ રાકેશભાઈ ડી. ડો. બિન્ની મહેતા	ઉચ્ચ પ્રાથમિક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓના જીવન-મૂલ્યોનો અભ્યાસ	88
20.	Dr. K. C. Rathod	A STUDY OF NEP 2020 AND VALUES OF BHARATIYA SCRIPTURES	91
21.	Dr. Kavita Sandesh Thakur	EXPLORING DEEP HUMAN VALUES IN THE TEACHINGS OF SANT TUKARAM	96
22.	ડૉ. રાકેશ અશોક રામરાજે	ભારતીય સંતોં કી નૈતિક નીંવ : શાંતિ પરંપરા મેં માનવીય મૂલ્યોં કા એક અધ્યયન	98
23.	શ્રી. અમરદીપ અશોક રામરાજે ડૉ . લતા સુભાષ મોરે (સુરવાડે)	માધ્યમિક સ્તર કે છાત્રોં મેં ઇતિહાસ વિષયદ્વારા મૂલ્યોં કો વિકસિત કરને કે લિંએ એક મલ્ટીમીડિયા પેકેજ વિકસિત કરકે ઉસકી પ્રભાવશીલતા કા અધ્યયન	100
24.	Mrs. Sonakshi S. Tendulkar	HUMAN VALUES IN HINDUISM, JAINISM, ISLAM, BUDDHISM, SIKHISM AND IN CHRISTIANITY	104
25.	Ms. Pradnya Narendra Khopkar	SANT RAMDAS AND ETERNAL HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL INQUIRY	111
26.	ડૉં સંજય શેડમાકે	સંત ગાડગે બાબા કી શિક્ષાઓં કે માધ્યમ સે માનવીય મૂલ્યોં કી ઓજ	113
27.	ડો.પાયલ પ્રતિક અજમેરી	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	116

28.	ગીષ્માકુમારીખુમાનભાઈ પટેલ	અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓની શિક્ષિકાઓની સમસ્યા	121
29.	પ્રા.દિશાબહેન જીવાભાઈ વિસિયા	પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન અને માનવીય મૂલ્યો	125
30.	દિપીકાબેન શાંતિલાલ ધીવર	રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો	128
31.	Tandel Bhargavkumar Mahendrabhai	પતંજલિના યોગશાસ્ત્રમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો	133
32.	Mr. Ankur N. Patel	A STUDY OF EFFECTIVENESS OF COMPUTER BASE CONSTRUCTIVISTS LEARNING APPROACH ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF SOCIAL SCIENCE OF STANDARD 9 TH STUDENTS	137
33.	Daroga Amrin Gulamsadik	A STUDY ON THE PROMOTION OF HUMAN VALUES IN AN ENGLISH CLASSROOM OF SECONDARY SCHOOLS THROUGH THE IMPLEMENTATION OF EXPERIENTIAL LEARNING ACTIVITIES	144
34.	Dr. Bijalben R. Mistry	HUMAN VALUES TAUGHT BY SWAMI VIVEKANAND	152
35.	Khushbuben N. Makwana Dr.Patralkha A. Barad	A CONCEPTUAL STUDY ABOUT HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	157
36.	Dr. Mohammed Sohel G. Mulla	BHARTIYA SAINTS AND THEIR GIFT OF HUMAN VALUES : A SPIRITUAL EXPLORATION	162
37.	ડૉ. જીતેન્દ્રભાઈ બી. પટેલ	શાળા શિક્ષણમાં પ્રોત્સાહન આપતા નૈતિક મૂલ્યો અને નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ	166
38.	Dr. Ankita J. Acharya	માનવતાવાદ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારો	170
39.	Dr. Mamta P. Acharya	માનવતાવાદ સંદર્ભમાં બુદ્ધનો અભિગમ	173
40.	ડૉ મહેશભાઈ ઇ. વાઘેલા	उपनिषदों में प्रतिपादित विश्वबन्धुत्व की भावनाका वर्तमान परिप्रेक्ष्य में एक अभ्यास	179
41.	ડૉ. અનિલા એન. સોની	સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ	184

42.	Dr. Shailesh Brahmhatt	HUMAN VALUES IN HINDUISM	191
43.	Tejalben A. Tailor	EXPLORING THE INFLUENCE OF HUMAN VALUES ON ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN: A COMPREHENSIVE ANALYSIS	194
44.	જાગૃતિબેન જે. પરમાર	વિષય-જીવન મૂલ્યોના વિકાસની આધારશિલા-સંસ્કૃત સુભાષિત	201
45.	Dr. Chhaya Rameshchandra Pandya	સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સંલગ્ન બી. એડ્. કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ જીવન મૂલ્યો	203
46.	પદ્મિયાર જયેશભાઈ ખુમાનસંગ	રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના તત્ત્વચિંતનમાં માનવમૂલ્યો	207
47.	Naisargi M. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE, AND UNIVERSITY	211
48.	Panchal Parthkumar Bhupendrabhai	HUMAN VALUES IN ANCIENT BHARATIYA SCRIPTURES (RAMAYANA)	212
49.	Chauhan Prachi Manishsinh	શ્રીમદ ભગવદ ગીતા	216
50.	પ્રા. નિકેતાકુમારી સી. ઢીમર	હિન્દુ ધર્મ, જૈન ધર્મ, ઇસ્લામ, બૌદ્ધ ધર્મ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનવીય મૂલ્યો	220
51.	પ્રા. સુરેશભાઈ જે. ગામીત	ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ ધોરણ ૧૨ના સમાજશાસ્ત્ર વિષય માંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો	225
52.	અનિરુદ્ધસિંહ યોગેન્દ્રસિંહ રાઝલજી	ભારતીય ગ્રંથોં મેં નિહિત માનવીય મૂલ્યોં પર કેંદ્રિત શિક્ષક શિક્ષા	229
53.	દિલીપભાઈ જયસિંગ વસાવા	ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા મેં ગ્રંથોં કા સ્થાન ઇવં મૂલ્ય શિક્ષા	234
54.	ડૉ. પારૂલબેન બુધાભાઈ ટંડેલ	બી. એડ્.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાં માનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યની સમજ અંગે અભ્યાસ	238
55.	Vaishali Jaydipsinh Dodiya	HUMAN VALUES IN BHAGVAD GEETA	244
56.	Dr. Anilkumar K. Varsat	SWAMI VIVEKANANDA AND HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL EXPLORATION	248

57.	Dr. Arti Patel	HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHERS, SWAMI VIVEKANANDA, SARVAPALLI RADHAKRISHNA, SRI AUROBINDO, J.KRISHNAMURTI, OSHO, GHANDHIJI, RAVINDRANATH TAGORE ETC.	255
58.	Dr. Dipak K. Chaudhari	A STUDY OF HUMAN VALUES IN PRESENT CURRICULUM OF SOCIAL SCIENCE AT SECONDARY EDUCATION IN GUJARAT	260
59.	ડૉ. કમલેશકુમાર વી. ડામોર	ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલમાં નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો	264
60.	ડૉ. પશ્ચિમ ડી. બારોટ ગરાસિયા કિર્તીબેન જી.	ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	268
61.	ડૉ. જિજ્ઞાસા કે. ચાવડા	શાળા , કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં માનવીય મૂલ્યો	275
62.	Dr. Punitaben B. Patel	ENVIRONMENT CONSERVATION VALUES IN OUR SCRIPTURES	277
63.	હોટલવાલા સમીરાપરવીન એસ.	સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ	280
64.	Sima J Nimbark	IMPORTANCE OF VALUE EDUCATION IN PRESENT SCENARIO	284
65.	યોગેશ એ.પટેલ	પંચતંત્રના ‘કાકોલુકીય’ તંત્રમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો	288
66.	અક્ષયભાઈ બી. ટંડેલ	બી. એડઅભ્યાસક્રમ અંગે તાલીમાર્થીઓના વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો અભ્યાસ	292
67.	ડૉ. દેવાંગના ચેતન ઠક્કર	ઉપનિષદો આધારિત શિક્ષણપ્રણાલિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	294
68.	ડૉ. નીતિન વી. વારલી	માનવીય મૂલ્યો તરીકે શિક્ષણમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો ફાળો	298
69.	Vipul N. Patel Dr. Naynaben Chauhan	ગાંધીજીના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો	302
70.	ડૉ. મીનાબેન રામસિંહ પરમાર	ભારતીય ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ માનવીય મૂલ્યોને વિકસાવવામાં અધ્યાપકની ભૂમિકા	305
71.	ડૉ. પશ્ચિમ ડી. બારોટ પટેલ અનિતાબેન કે.	ભારતીય ફિલોસોફર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	309

72.	પટેલ અર્યના બળવંતરાય	સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારમાં વ્યક્ત માનવ મૂલ્યો	314
73.	Shitalben Bhupendrbhai Tailor	વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત સૂક્તિઓ	319
74.	Zala Annapurnaben Dasharathsinh Dr. Rajendrabhai B. Patel	CRITICAL ANALYSIS OF TEACHER EDUCATION INCONTEXT OF NEP 2020 AND INDIAN SCRIPTURES	322
75.	ચૌધરી રીંકલકુમારી એ.	ભારતીય શાસ્ત્રોમાં માનવીય મૂલ્ય	326
76.	Dr. Anita K. Patel	HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	329
77.	ડૉ. ભાવેશ એમ. મોદી અક્ષિતા પી. ગાંધી	સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ અને સંવર્ધન	333
78.	Ms. Bhavnaben Kiritbhai Bhavsar	HUMAN VALUE IN HINDUISM, BUDDHISM, SIKHISM, ISLAM, JAINISM, CRITICISM	338
79.	દિવ્યા વી. પટેલ	બંધારણીય મૂલ્યો નું મહત્વ પડકારો તથા ઉપાયો	343
80.	Dr. Anjali B. Naik	રામાયણની રચનામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો	345
81.	ડૉ. મનિષ એમ. પટેલ	ભારતીય શિક્ષણના તાત્વિક આધારો અને શિક્ષણના મૂળ તત્ત્વો	350
82.	ડૉ. નિર્મલકુમાર કે. પટેલ	ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્નથતાં મૂલ્યો	354
83.	ડૉ. પલ્લવીબેન કે. કાપડિયા	શ્રી વલ્લભાચાર્યજી નિર્દિષ્ટ માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ	360
84.	ડૉ. રામ લીલાભાઈ વિસાણ	ગાંધીજીના મતે મુલ્યશિક્ષણ	364
85.	ડૉ. નીરજ એમ. રાજ્યગુરુ	મૂલ્ય શિક્ષા કે પ્રયોગ	366
86.	ડૉ. જયંતિલાલ. બી.બારીસ	ડૉ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન તરફથી પ્રેરણાત્મક મૂલ્યો- વ્યવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર અને માનવ મૂલ્યો	371
87.	ડૉ. જયશ્રી કાંતિલાલ દવે	આચાર્ય કૌટિલ્ય કે નીતિસૂત્રોં મૈનિરુપિત મૂલ્યવિચાર	375
88.	કિષ્નાકુમારી એન. ઠાકોર	ધરમપુર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ગુજરાતી ભાષા વિષયની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ	379
89.	Dr. Bhavesh M. Modi Boda Shruti S.	પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાંથીસંકાંતિત થતાં માનવીય મૂલ્યો	382
90.	પ્રા.પરવીનબાનું કે.અનસારી	ઇસ્લામ ધર્મમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	388

91.	સંજય સી. પટેલ ડૉ.નયનાબેન બી. ચૌહાણ	પ્રાથમિક શિક્ષણમાં મૂલ્યોની જરૂરિયાત	393
92.	અમિતકુમાર એસ. યાદવ ડૉ. પત્રલેખા એ. બારડ	માનવ જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો	396
93.	ડૉ. વૈશાલી બી. દેસાઈ	વૈદિક સાહિત્યમાં ષડ્વેદાંગસૂત્રોમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ સંસ્કારો દ્વારા મૂલ્યશિક્ષણ	403
94.	જાગૃતિબહેન એચ. ટંડેલ	પંચતંત્રમાં દર્શાવાયેલ માનવમૂલ્યો.	407
95.	Dr. Rahul Kumar R. Tandel	VALUE BASED EDUCATION IS THE ONLY SOLUTION TO THE PROBLEM OF CRISIS OF MORAL VALUES AMONG THE YOUTH OF INDIA	410
96.	Raval Sagar Bhaveshkumar	INTEGRAL HUMANISM AND INDIAN EDUCATION SYSTEM	414
97.	Mr. Rakeshkumar H. Dangodara	મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ	423
98.	Miss. Jyoti Singh Dr. Rajesh Kumar Pandey	A STUDY ON DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN INDIAN CONTEXT	428
99.	डॉ. भाविका एस. पटेल	हिंदी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्यों की अंतरंग परताल	443
100.	કલ્પેશ નરેન્દ્રભાઈ સોલંકી	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 : બાળકોનો મૂલ્ય સંદર્ભે સર્વાંગી વિકાસમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ	449
101.	Mr. Prashant Kumar singh Dr. Amitkumar R. Mali	माध्यमिक कक्षा के गणित पाठ्यपुस्तको में प्रस्तुत गणितशास्त्रीयों के प्रदान का गणितीय अभिवृत्ति के सन्दर्भ में समीक्षात्मक अभ्यास	455
102.	ડ્રાઈવર અનીસાબીબી હુસેનભાઈ	ધોરણના સંસ્કૃત વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી માનવીય મૂલ્યોની તારવણી	461
103.	Dr. Bhavesh Raval	INCLUSION OF HUMAN VALUES IN TEACHER EDUCATION THROUGH BHARATIYA SCRIPTURES	468
104.	Anshika Akshaysinh Chudasama Akshaysinh Chudasama	PROMOTING INCLUSIVITY AND DIVERSITY IN EDUCATION: NEP 2020 AND BHARTIYA SCRIPTURES	472
105.	Dr. Jignesh J. Rathod	ભારતીયગ્રંથોમાં માનવ મૂલ્યો અને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ	480
106.	માધ્વીકા પી. વેકરીયા	રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા અને કુટુંબવ્યવસ્થામાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	484

107.	મનોજ એચ. રાઉત	મૂલ્ય શિક્ષણનાં આધારસ્તંભો પરિવાર , શાળા, સમાજ	489
108.	Dr. Meghaben Narendrabhai Chaudhari	NEP 2020 અને માનવીય મૂલ્યો	494
109.	ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી	પુરાણોમાં દેવર્ષિ નારદ અને માનવીય મૂલ્યો	497
110.	જાગૃતિ આઈ. સોલંકી	પંચતંત્રનાં મૂલ્યોની સાંપ્રતકાલીન પ્રસ્તુતતા	500
111.	રેખાબેન એસ. પટેલ	એકવીસમી સદીનું લક્ષાંક : મૂલ્યોનું પુનઃ પ્રસ્થાપન	504
112.	Ms. Kaushani S. Patel	THINKING PROCESS IN SHRIMAD BHAGVAD GITA	507
113.	ઉર્વી હસમુખભાઈ ટંડેલ	રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો	511
114.	Maj. Dr. Bhavesh H. Devta	HUMAN VALUES IN HINDUSIM, JAINISM, ISLAM, BUDDISM, SHIKHISM AND IN CHRISTANITY	515
115.	Mrs. Anupama Akella Dr. Kinnary B. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE & UNIVERSITY	521
116.	Kajal Bharatsinh Thakor	હિન્દુ ધર્મમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	525
117.	Piyush Patel Dharmik Chauhan	A STUDY OF HUMAN ETHICS IN MAHAKAVI KALIDASA'S EPICS	528
118.	Dr. Nehal Shingala	HUMAN VALUES IN VEDIC	533
119.	Dr. Bhavesh S. Thakkar	A STUDY OF HUMAN VALUES INCORPORATED IN THE TWO YEARS B.ED. PROGRAMME	536
120.	Dr. Pareshkumar Ukabahi Mordhara Dr. Ashok Dhanusdhari Gaur	VALUES AND RESPONSIBLE CITIZENSHIP	540
121.	Dr. Jayesh Patel Dr. Kalpesh Patel	SHRIMADBHAGWATGITA - HUMAN VALUES & THE CHARACTERISTICS FOR HUMAN SUPERIORITY IN 21 ST CENTURY	543
122.	શ્રી અશ્વિનકુમાર એચ. રાઠવા	રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો અને તેનો જીવનમાં ઉપયોગ	547
123.	Divyaniben S. Tandel Dr. Amitkumar R. Mali	HUMAN VALUES EXPRESSED IN SMT. PRATIBHA PATIL'S CONVOCATION SPEECHES	553
124.	Hastiben Vinodbhai Patel	ગાયત્રી મંત્રમાંથી થતા નિષ્પન્ન માનવીય મૂલ્યો	560

125.	નિલેશ. બી. બથવાર પ્રો.(ડો.)દીપુબા દેવડા	ભારતીય વિરાસતમાં જોવા મળતા મૂલ્યો	565
126.	Patel Khushbu Dineshbhai Dr. Kirtiben Thakr	બી.એડ.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાનમૂલ્યો અંગેનો અભ્યાસ	571
127.	Dr. Rohit S. Valand	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નિહિત માનવીય જીવન મૂલ્યો	575
128.	સૌ. અર્ચના રમેશ ભાલેવાર	સંત જ્ઞાનેશ્વરાંચે જીવન વ કાર્ય - એક અભ્યાસ	578
129.	ડો.સમીર બી વાઘરોડીયા	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ અંતર્ગત માનવીય-નૈતિક અને બંધારણીય મૂલ્યો	584
130.	Urja Sanjaykumar Patel	HUMAN VALUES IN BHARATIYA SCRIPTURES	591
131.	ડો.ઇન્તેખાબ અનસારી	ભારતીય મૂલ્યોની જાળવણી સામેના પડકારો	596
132.	Dr. Japan Desai	CONCEPTS OF VALUES FOR DETERMINE THE PAST, PRESENT AND FUTURE	600
133.	Nikhilkumar K. Patel Dr. Kinnariben B. Patel	ભારતીય ગ્રંથ વચનામૃત માંથી નિષ્પન્ન થતું નૈતિક મૂલ્ય	603
134.	Vaidehi Brahmhbhatt Dr. Amitkumar R. Mali	SEL IN NEP 2020 : EDUCATION SYSTEM TOWARDS HUMAN VALUES	606
135.	Dr. Narendrasinh Pratapsinh Gohil	DEVELOPMENT AND TRYOUT OF E- CONTENT ON HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF GANDHIJI	610
136.	Pro. Nimesh B Patel	THE ROLE OF THE PRINCIPAL IN DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL ATMOSPHERE IN PRIMARY SCHOOL IN NAVSARI DISTRICT	613
137.	ડો. અલ્કેશકુમાર બી. પટેલ	વર્તમાન સમયની જરૂરીયાત : મૂલ્ય શિક્ષણ અને શિક્ષકની ભૂમિકા	616
138.	ડો.મેરામણ એ.વૈરૂ	ધોરણ - ૯ ના ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસક્રમમાં નિષ્પન્ન થતું સામાજિક મૂલ્ય	621
139.	ડો. ભાવનાબેન મહેશચંદ્ર મહેતા	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યો	625
140.	Dr. Dipika Patel Dr. Mehul Dave	THE BHAGAVAD GITA -A BHARTIYA SCRIPTURE AND THE ART OF LEADERSHIP AND DECISION MAKING IN THE CONTEMPORARY ERA	629
141.	ડો. અર્ચના ડી. પટેલ	ઉચ્ચતર પ્રાથમિક કક્ષાએ સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યનો અભ્યાસ	636

142.	Dr. Jay Vyas	NURTURING VALUES : EXPLORING THE IMPACT OF VALUE EDUCATION ON PERSONAL DEVELOPMENT	640
143.	જયદિપ એસ. સવનિયા	ભગવદ્ગીતામાં પ્રદર્શિત થતાં મુખ્યમાનવમૂલ્યો : ધર્મ,કર્મ,ભક્તિ,જ્ઞાન	645
144.	ડૉ. અરુણ ટંડેલ	શ્રીમદ ભગવદ ગીતા માં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે શાંતિ	650
145.	Dr. Dhiraj R. Parmar	HUMAN VALUES TAUGHT BY GANDHIJI	652
146.	ડૉ. વિમુખભાઈ યુ. પટેલ	વાલ્મીકિ રચિત રામાયણના સામાજિક મૂલ્યો અને તેની જીવન પર અસર	657
147.	Dr. Prakash N. Patel	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથી પ્રગટ થતી મૂલ્યમીમાંસા	660
148.	કિંજલબેન આર.પ્રજાપતિ	પંચતંત્રની બોધકથાઓમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો	665
149.	ડૉ. ગુજન વશી	યોગવિદ્યા : અષ્ટાંગ યોગ	670
150.	Dr. Riddhi A. Desai	UNVEILING THE SOUL OF BHARATIYA CULTURE : EXPLORING THE HUMAN VALUES THAT DEFINE US	673
151.	પ્રા.રણમલ કે. રાતિયા	ધોરણ-૧૦ નાસંસ્કૃતવિષયનાપાઠ્યપુસ્તકના પ્રથમ એકમમાંથીનિષ્પન્નથતાંમાનવીયમૂલ્યો	679
152.	Miteshkumar Amratbhai Patel	THE NATIONAL EDUCATION POLICY 2020	684
153.	ડૉ. દીપ્તિ બી. કુંડલ	ગુજરાતી ભાષાની ધૂળિયે મારગ કવિતામાંથી ક્લિત થતાં ભારતીય મૂલ્યો	693
154.	ડૉ.રોહિત.સી.પટેલ	શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનમાં જોવા મળતા મૂલ્યો	696
155.	ડૉ. દક્ષાબેન બી.પટેલ	નવી શિક્ષણનીતિ 2020 અને ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યો: શૈક્ષણિક સુધારણા માટે સુમેળભર્યું મિશ્રણ	701
156.	ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર આર. પટેલ	ભારતીય લોકસાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો	703
157.	Dr. Jyoti Rupinkumar Raval	THE ETERNAL WISDOM OF BHARATIYA SAINTS: COMPASSION, KNOWLEDGE, AND LOVE	706
158.	કૌશિકા મનહરભાઈ વાઘેલા ડૉ. નરેશભાઈ રોહિત	વર્ગખંડ શિક્ષકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલ્યશિક્ષણ એક અભ્યાસ	713
159.	સોલંકી દેવેન્દ્રકુમાર બી.	અંકલેશ્વર શહેરની બી.એડ.કોલેજના તાલીમાર્થીઓમાં પ્રવર્તમાન મૂલ્યોનો અભ્યાસ	719

160.	Avani Shakarbhai Patel	યોગદર્શનમાં માનવમૂલ્યો	724
161.	ટંડેલ પૂજાબહેન અમૃતભાઈ	ભારતમાં આદર્શ રઘુવંશી રાજાઓના જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતા મૂલ્યો	728
162.	ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી	શ્રી અરવિંદકૃત 'સાવિત્રી' મહાકાવ્યમાં નિરૂપિત અધ્યાત્મ અને માનવીય મૂલ્યો	731
163.	ડૉ. દિલીપભાઈ એમ. પટેલ	ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો	733
164.	ભાવિક બી. ટંડેલ	ભારતના નવનિર્માણ માટે ઓશો દ્વારા નિર્દિષ્ટ મૂલ્યો	736
165.	Ishan Modi Indra Patel Akshay Modi	A MODERN SCRIPTURE SHARING ANCIENT VALUES : SATSANG DIKSHA BY HH MAHANT SWAMI MAHARAJ	740
166.	Dr. Pabhat M. Kasra	પંચતંત્રના મતે માનવ મૂલ્યો	746
167.	Dr. Hirenkumar Dineshbhai Patel	DISCOVERY OF VARIOUS HUMAN VALUES AND MORAL LESSONS IN THE STORIES OF VISHNU SHARMA'S PANCHATANTRA	750
168.	Dr. Bhumikaben J. Makwana Dr. Arvindbhai P. Makwana	HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHER : OSHO	756
169.	Pooja Virangbhai Panchal	ગાંધીજીના જીવનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	763
170.	આહિર અંકિત એસ.	“જસ્ટએક મિનિટ” પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટમૂલ્યો.	766
171.	પ્રા. ડૉ . નમ્રતા કાંતિલાલ પટેલ	એ. એમ. પટેલ (દાદા ભગવાન) કથિત આપ્તસૂત્રોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવ વ્યવહારના મૂલ્યો	769
172.	Dr. Kalpeshkumar K. Tandel	EXPOSING HUMAN VALUES AS FORMULATED BY SANT TUKDOJI MAHARAJ	775
173.	Dr. Gayatri R. Patel	A STUDY OF HUMAN VALUES DEPICTED IN THE POPULAR PRAYER-JIVAN ANJALI THAJO	776
174.	Dr. Shitalkumari Narsinhbhai Vasava	ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં નિરૂપિત માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ	781
175.	ડૉ. ફાલ્ગુની એસ. વાંસિયા	રંગ અવધૂતના સાહિત્યમાંથી નિષ્પન્ન થતા મૂલ્યો	787
176.	Dr. Kiritkumar R. Chauhan	INTEGRATING VALUE BASED IDEAS OF SHRI ARVIND GHOSH WITH EDUCATION	793

177.	પ્રા. ડૉ. અરુણાબહન આનંદકુમાર કસવાલા	સ્વામી વિવેકાનંદજી કી માનવ નિર્માણકારી મૂલ્ય શિક્ષા: વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્ય	797
178.	હળપતિ આશા સુરેશ આહિર હેમાક્ષી આર.	દીપજ્યોતિમંત્રમાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો	803
179.	Bharti Dhimmarr	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	807
180.	Patel Hiral Prafulkumar	ભારતીય સંત પ્રમુખસ્વામી મહારાજના વ્યક્તિત્વમાં જોવા મળતાં માનવીય ગુણો	810
181.	Mali Jashoda Prabhuram	ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર (હનુમાન ચાલીસા) માં નિરૂપણ થતા માનવીય મૂલ્યો	814
182.	Jeel Jayantilal Prajapati	પંચતંત્રમાં માનવીય મૂલ્યો	817
183.	Patel Jinalben Chhaganbhai	વિવેકાનંદનો શૈક્ષણિક વિચાર અને આજના સમયનું શૈક્ષણિક સિસ્ટમ	820
184.	Jha kalpna Kumari Rambabu	સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કા દિખાણં ગણ માનવીય મૂલ્ય	825
185.	Lad Rinkalkumari Hemantbhai	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અને ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યો	827
186.	પટેલ માનસીબેન રવજીભાઈ	ચાણક્ય નીતિમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	830
187.	Nilpa R. Patel	THE JOURNEY OF HUMAN VALUES FROM INDIAN ANCIENT SCRIPTURES TO NEP-2020	833
188.	પટેલ અમિષાકુમારી મૂકેશભાઈ	ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	836
189.	Priyalkumari Ramanbhai Patel	ગાંધીજીની આત્મકથા “સત્યના પ્રયોગો” માંથી પ્રાપ્ત થતા માનવીય મૂલ્યો	840
190.	પટેલ રિયાકુમારી ઉત્તમભાઈ	પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાં માનવીય મૂલ્યો	843
191.	ચૌધરી સરસ્વતીબેન બકુલભાઈ	ધોરણ-૯ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	847
192.	Patel Mehul Pandey Rohit	APPROACH OF HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF IITE UNIVERSITY	851
193.	Ujalaben Ramubhai Bhagariya	ગાંધીજીના મહાવર્તો થકી જીવન ઉપયોગી મૂલ્યો	856
194.	ટંડેલ વિશાખા દિનેશભાઈ	સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વમાં માનવીય મૂલ્યો	858
195.	Vrutika Jikesh Patel	WHAT BHAGAVAD GITA TEACHES US!	861
196.	ભાનુશાલી શ્રદ્ધા મહેન્દ્રભાઈ	ભારતીય સોળ સંસ્કારોના રહેલાં માનવીય મૂલ્યો	864

197.	Tandel Ankitaben Rajanikant	શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	868
198.	ચૌધરી તરૂણભાઈ અશ્વિનભાઈ	મીરાંબાઈના જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	870
199.	પટેલ સોનાલી પી.	શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામાં સ્થિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું મૂલ્ય	872
200.	Jinisha Gaurang Pandya	શ્રી રંગ અવધૂત મહારાજ રચિત દત્તબાવની માંથી મળતા માનવીય મૂલ્યો	876
201.	પટેલ માનસીકુમારી પ્રકાશભાઈ	ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાની સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં દર્શાવેલ માનવમૂલ્યો	878
202.	ગાંગોડા વૈશાલીબેન જૈસીંગભાઈ	ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	882
203.	દ્રષ્ટિ વી. દોડિયા	ઉપનિષદ અને માનવીય મૂલ્યો	885
204.	ભાર્ગવકુમાર વી. રોહિત	ભીષ્મ પિતામહના જીવનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	889
205.	રેણુકાકુમારી ભારતસિંહ ઠાકોર	સુંદરકાંડમાં રહેલા માનવીયમૂલ્યો	893
206.	Bhavinkumar Laxmanbhai Ahir	પંચતંત્રની વાર્તામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યનો જીવનમાં વિનિયોગ	895
207.	રાઠોડ પિનલ વિજયભાઈ	હિન્દુ ધર્મમાં સાંસ્કૃતિક પ્રતીકોમાં માનવીય મૂલ્યો	898
208.	ચૌધરી હેમાનીબેન નાગીનભાઈ	ગાંધીજીના વિચારમાં, વાણીમાં અને વર્તનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	901
209.	સરસ્વતીબેન પી.રાઠોડ	વૈદિકવાઙ્મય: માં માનવીયમૂલ્યો	904
210.	ટંડેલ ધર્મિષ્ઠા હરિશચંદ્ર	મહાભારતમાં રહેલ માનવતાના મૂલ્યો	907
211.	Dr. Kinnary Patel Manali Khushalbhai Patel	વૈદિક સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો	909
212.	પરિમલ ડી. પટેલ	જીવનનું અમૃત મંથન : મૂલ્ય શિક્ષણ	912
213.	Ankitaben Ashokbhai Dhimmarr	EDUCATIONAL IMPLICATIONS OF 'BHAGVAD GITA' IN PRESENT TIME	915
214.	Kunjali M. Tandel	HUMAN VALUES IN BHARTIYA SCRIPTURES	917
215.	Dr. Kiran Prakash Chikate	HUMAN VALUES AND BHARTIYA CULTURE	923
216.	ડૉ. સારીકા આર. પટેલ	ગર્ભઉપનિષદ નિહિત ગર્ભસંસ્કાર	928

217.	ડો. ગીતાબેન અંબેલાલ પટેલ.	ઉપનિષદોમાં વ્યક્ત થતું જીવન મૂલ્ય.	932
218.	ડો. ભાવિનાબેન આર. દેસાઈ	હિન્દુધર્મ, જૈનધર્મ, ઈસ્લામ, બૌદ્ધ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મના માનવીય મૂલ્યો.	937

સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ

ડૉ. અનિલા એન. સોની

વી.ટી. ચોક્સી સાર્વજનિક કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, સુરત.

સારાંશ

સ્વામી વિવેકાનંદ (12 જાન્યુઆરી, 1863 - 4 જુલાઈ, 1902) ભારતના સૌથી પ્રભાવશાળી આધ્યાત્મિક શિક્ષણશાસ્ત્રી અને વિચારક હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્ય તેમજ રામકૃષ્ણ મઠ અને રામકૃષ્ણ મિશનના સ્થાપક હતા. સ્વામી વિવેકાનંદ માત્ર મહાન દેશભક્ત અને રાષ્ટ્રવાદી જ નહીં પણ મહાન આંતરરાષ્ટ્રીયવાદી પણ છે. તેઓમાનવજાતના પ્રેમી તરીકે તેમણે વેદાંતિકના આધ્યાત્મિક પાયા પર શાંતિ અને માનવ ભાઈચારાને પ્રોત્સાહન આપી અસ્તિત્વની એકતા માટે પ્રયત્ન કર્યો. સ્વામી વિવેકાનંદ વિશ્વના પ્રથમ ફિલસૂફ છે તેમના વિચારોમાં માનવ મૂલ્યો સહજ રીતે પ્રસ્તુત થતાં હતા જે બાબતને ધ્યાનમાં લઈ પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં સંશોધકે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ અંગે કાર્ય કરવાનો અનુક્રમ જાણ કર્યો હતો. પ્રવર્તમાન સંસોધનનો હેતુ સ્વામી વિવેકાનંદના આદર્શ માનવનું નિર્માણ નેતૃત્વ, આદર્શ ગુરુ અને શિષ્ય, સફળ જીવન, ધાર્મિક જીવન અને ચારિત્ર્ય નિર્માણ અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યો જાણવાનો હોય તે માટે સંશોધકે સ્વામી વિવેકાનંદના પુસ્તક 'આદર્શ માનવનું નિર્માણ'ને સહેતુક નમૂના તરીકે પસંદગી કરી હતી. જેમાં કુલ છ પ્રકરણો હતા. આ છ પ્રકરણોમાં દરેકમાં પેટા મુદ્દાઓ આપવામાં આવ્યા છે જેમાં સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો અને તેને તેમણે વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવ્યા છે. આ દરેક વિચારો માંથી માનવમૂલ્યો સાથે જોડાયેલા હતા. જેમાં સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યોને વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણ કરી તારવવામાં આવ્યા હતા તે માટે વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણની ગુણાત્મક સંશોધનની પ્રયુક્તિ દ્વારા માહિતીનું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું અને તેના આધારેકેટલાક તારણો મેળવ્યા હતા. યાવીરૂપ શબ્દો માનવ મૂલ્યો :

પ્રસ્તાવના :

ભારતની પ્રાચીન જ્ઞાન અને મૂલ્ય પ્રણાલી માનવજાતનો મહાન વારસો છે. માણસ, તેના મન અને તેના જીવનનું સાધન. તે જન્મજાત દિવ્યતાની અવગણના કરે છે, અંદર રહેલા સ્વ અને માત્ર શરીર, મન અને બુદ્ધિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ઋષિઓ દ્વારા રચાયેલ આપણી શૈક્ષણિક પ્રણાલીઓ, નેતૃત્વ મૂલ્યો અને વ્યવસ્થાપક પ્રક્રિયાઓ પ્રેરણા અને પ્રેરણાના મહાન સ્ત્રોત છે. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન, આધુનિક ભારતના કેટલાક મહાન નેતાઓ, જેઓ શિક્ષણશાસ્ત્રી પણ હતા, તેમણે બ્રિટિશ શિક્ષણ પ્રણાલીને પડકાર ફેંક્યો અને શિક્ષણની શક્તિશાળી ફિલસૂફી વિકસાવી જેથી વિદ્યાર્થીઓને માત્ર ભારતીય વારસાના પાઠ જ નહીં, પણ તેમનેભારતની ભાવિ મહાનતા તૈયાર કરી શકાય. જેમાં ગાંધીજી, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, અરવિંદો, દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામીવિવેકાનંદ, ભીમરાવ આંબેડકર હતા. સ્વામીવિવેકાનંદનેઈમત, યુવાનોને તેમના સકારાત્મક ઉપદેશો, સામાજિકસમસ્યાઓ પ્રત્યેનો તેમનો વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ અને વેદાંત ફિલસૂફી પર અસંખ્ય પ્રવચનો અને વ્યાખ્યાનથી ઘણા લોકોતેમને તેમના નિર્ભયતા માટે એક ચિહ્ન તરીકે માને છે તેમના માટે, "Education is not the amount of information that is put into your brain and runs riots there, undigested all your life. We must have life-building, man-making, character-making, assimilation of ideas." સાચું જકહેવાયું છે, "સ્વામીજીનું મિશન રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બંને હતું. સ્વામી વિવેકાનંદ - તમારે જો વિચાર જ કરવા હોય તો સારા વિચાર કરો, મહાન વિચાર કરો. તમે નિર્બળ ક્ષુદ્ર કીડા છો એમ શા માટે માની લેવું? અમે નિર્બળ છીએ, અમે નિર્બળ છીએ, એમ કહ્યા કરવાથી આપણે નિર્બળ જ બનવા જઈએ છીએ.

સ્વામી વિવેકાનંદ માત્ર મહાન દેશભક્ત અને રાષ્ટ્રવાદી જ નહીં પણ મહાન આંતરરાષ્ટ્રીયવાદી પણ છે. વિવેકાનંદના જણાવ્યા મુજબ રામકૃષ્ણ પાસેથી તેમણે મેળવેલ મહત્વનો ઉપદેશ "જીવ એ શિવ છે" હતો. (દરેક વ્યક્તિમાં ઈશ્વર વસે છે). આ તેમનો મંત્ર બની ગયો હતો અને તેમણે દરિદ્રનારાયણની સેવા - (ગરીબ) મનુષ્યોની સેવા દ્વારા ઈશ્વર સેવાનો વિચાર સૌ પ્રથમ રજૂ કર્યો હતો. જો દરેક પદાર્થમાં રહેતા બ્રાહ્મણ વચ્ચે ખરેખર ઐક્ય હોય તો પછી ક્યા આધાર પર આપણે પોતાની જાતને વધારે સારી કે ખરાબ કહી શકીએ કે પછી અન્ય લોકો કરતાં બહેતર કે ખરાબ ગણી શકીએ? - આ પ્રશ્ન તેઓ વારંવાર પોતાની જાતને પૂછતા. આખરે તેઓ એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા કે આ ભિન્નતા એકાકારના પ્રકાશમાં અનઅસ્તિત્વ સાથે ભળી જાય છે અને એક સાધક મોક્ષમાં આનો અનુભવ કરે છે. ત્યાર બાદ જે ઉદભવે છે તે આ ઐક્યથી અજાણ રહેલા દરેક જીવ માટેની કરુણા અને તેમને મદદ કરવાની દ્રઢતા છે. સ્વામી વિવેકાનંદ વેદાંતની એવી વિચારધારામાં માનતા હતા કે જ્યાં સુધી આપણામાંથી તમામ મુક્ત ના થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ સાચા અર્થમાં મુક્ત થઈ શકે નહિ. એટલે સુધી કે વ્યક્તિગત મુક્તિની ઈચ્છા પણ છોડવી જોઈએ અને અન્ય લોકોની મુક્તિ માટે થાક્યા વગર કામ કરવું તે સાચા જ્ઞાનીની નિશાની છે. તેમણે આત્મનો મોક્ષાર્થમ્ જગદ્વિતાય ચ (આત્મનોમોક્ષાર્થમ્જગદ્વિતાયચ) (પોતાની મુક્તિ માટે અને વિશ્વના કલ્યાણ માટે)ના સિદ્ધાંત પર શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કરી હતી.

સમસ્યા કથન

પ્રસ્તુત સંશોધન સંદર્ભે સંશોધકે નીચે દર્શાવેલ સમસ્યા પસંદ કરી હતી :

“સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ”

મુખ્ય શબ્દોની વ્યાખ્યા

માનવ મૂલ્યો

મૂલ્યોને એવી વસ્તુ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે જે તેમના પોતાના ખાતર ઇચ્છનીય અને સન્માનને પાત્ર છે. માનવીય મૂલ્યોને એવા મૂલ્યો તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે જે માણસને વિશ્વ સાથે સુમેળસંઘવામાં મદદ કરે છે.

માનવીય મૂલ્યોની સામાન્ય વ્યાખ્યામાં જે મૂલ્યોનો સમાવેશ થઈ શકે છે તે છે પ્રેમ, ભાઈચારો, અન્ય લોકો માટે આદર - વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ સહિત - પ્રામાણિકતા, સત્યતા, અહિંસા, કૃતજ્ઞતા, સહનશીલતા, જવાબદારીની ભાવના, સહકાર, આત્મનિર્ભરતા, બિનસાંપ્રદાયિકતા અને આંતરરાષ્ટ્રીયવાદ.

20મી સદીના ફિલસૂફ માર્થા નુસબાઉમ દસ જન્મજાત માનવ મૂલ્યોની યાદી રજૂ કરે છે: સત્ય, સુંદરતા, ન્યાય, હિંમત, સંયમ, શાણપણ, પ્રેમ, સમાનતા, નમ્રતા અને આશા. સત્ય, પ્રામાણિકતા, વફાદારી, પ્રેમ, શાંતિ વગેરે માનવ સ્વભાવમાં રહેલા મૂળભૂત મૂલ્યોના ઉદાહરણો છે. આ મૂલ્યો મનુષ્ય અને સમાજની મૂળભૂત સારી બાબતોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદએ મુખ્ય ચાર મૂલ્યો ભાર મૂક્યો હતો - સમાજસેવા કાર્ય , સર્વદેશીય ભાત્રુભાવ, નૈતિકતા અને માનવ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ. આ 'એકીકરણ પ્રકૃતિ' (Unifying Nature) છે અને વ્યક્તિના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક હિતોને અલગ પાડે છે. - NCERT

સંશોધનના હેતુઓ પ્રસ્તુત સંશોધનમાં આદર્શ માનવનું નિર્માણ પુસ્તકમાંથી છ પ્રકરણો આધારિત હેતુઓની રચના કરી હતી.

સ્વામી વિવેકાનંદના ...

૧. પ્રકરણ -૧ આદર્શ માનવનું નિર્માણ અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
૨. પ્રકરણ - ૨ નેતૃત્વ માટે આવશ્યક ગુણ અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
૩. પ્રકરણ - ૩ આદર્શ ગુરુ અને આદર્શ શિષ્ય અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
૪. પ્રકરણ - ૪ સફળ જીવનનું રહસ્ય અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
૫. પ્રકરણ - ૫ આદર્શ ધાર્મિક જીવન અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
૬. પ્રકરણ - ૬ ચારિત્ર્ય નિર્માણ : કેવી રીતે અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

સ્વામી વિવેકાનંદના અને તેમના વિચારો અંગે પ્રકાશિત થયેલા પુસ્તકો અને લેખો પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ રહ્યું હતું. પ્રસ્તુત સંશોધનસ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ હોવાથી શ્રીરામકૃષ્ણ આશ્રમ દ્વારા પ્રકાશિત સ્વામી વિવેકાનંદના પુસ્તક પૈકી એક પુસ્તક આદર્શ માનવનું નિર્માણમાં આપેલ છ પ્રકરણમાં રજૂ થયેલ વિચારો એ પ્રસ્તુત શોધપત્રનો નમૂનો બને છે જે સહેતુક નમૂના પસંદગી રીતથી પસંદ કરવામાં આવ્યો હતું.

સંશોધનના ઉપકરણો

પ્રસ્તુત સંશોધન ગુણાત્મક પ્રકારનું હોવાથી સંશોધકે શ્રીરામકૃષ્ણ આશ્રમ દ્વારા પ્રકાશિત સ્વામી વિવેકાનંદના પુસ્તક આદર્શ માનવનું નિર્માણમાં આપેલ છ પ્રકરણમાંથી પ્રાપ્ત માહિતીમાં સમાવિષ્ટ વિષયવસ્તુ સંશોધન માટે ઉપકરણો બન્યા હતા. પુસ્તક નામ નીચે મુજબ હતા : આદર્શ માનવનું નિર્માણ : પ્રકાશક : સ્વામી સર્વસ્થાનન્ટ, શ્રીરામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ ૧૮મું સંસ્કરણ મે, ૨૦૧૪ .

સંશોધનની પદ્ધતિ

હોવાથી સંશોધકે હેતુઓને આધારે તારણો પ્રાપ્ત પ્રસ્તુત સંશોધન સંદર્ભે કરવા માટે ગુણાત્મક સંશોધનની વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધનનું સીમાંકન

૧. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં શ્રીરામકૃષ્ણ આશ્રમ દ્વારા પ્રકાશિત સ્વામી વિવેકાનંદના પુસ્તક આદર્શ માનવનું નિર્માણમાં પ્રાપ્ત માહિતી પૂરતો મયાદિત રહ્યો હતો.
૨. પ્રસ્તુત સંશોધન આદર્શ માનવનું નિર્માણ અંગેના વિચારો, નેતૃત્વ માટે આવશ્યક ગુણ, આદર્શ ગુરુ અને આદર્શ શિષ્ય, સફળ જીવનનું રહસ્ય, આદર્શ ધાર્મિક જીવન, ચારિત્ર્ય નિર્માણ : કેવી રીતે - મુદ્દા માટે સીમિત રહ્યું હતું.

માહિતી એકત્રીકરણની રીત

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ હતો તે માટે સંશોધકે પ્રથમ ઓનલાઇન અને પુસ્તકોમાંથી સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો અને માનવ મૂલ્યો સંબંધિત વિવિધ માહિતી શોધી તેમાંથી એક પુસ્તક આદર્શ માનવનું નિર્માણમાંથી પ્રાપ્ત માહિતીની પસંદગી કરી હતી. ત્યારબાદ માહિતીનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

માહિતી પૃથક્કરણની રીત

પ્રસ્તુત સંશોધન ગુણાત્મક પ્રકારનું હોવાથી સંશોધકે હેતુઓના આધારે ગુણાત્મક સંશોધનની વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણ કરી તાર્કિક નિગમનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

માહિતીનું અર્થઘટન - પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પ્રાપ્ત માહિતીનું અર્થઘટન હેતુ આધારે આ મુજબ હતું.

હેતુ ૧ :આદર્શ ગુરુ અને આદર્શ શિષ્ય અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યો		
પ્રકરણ ૧ :	મુદ્દાઓ	માનવ મૂલ્યો
બહાદુરોની જરૂર છેવ્યવસ્થિત તાલીમ આપી જવાબદાર યુવાનો તૈયાર કરવા.		જવાબદારી
પ્રજાકીય તંત્ર યોજના માટે પ્રાથમિક જરૂરિયાતો કેળવણી વ્યાપક બનાવવી -, ભોગ આપતા, અંગત હિતો અને સ્વાર્થથી પર થતાં શીખવું .		કૃતજ્ઞતા, સમર્પણ
હિંદુઓનું સંગઠન વ્યવસ્થિત સંગઠન તૈયાર કરવું જે મતભેદો હોવા છતાં અમર પ્રેમથી - બંધાયેલું અને વિશાળ અસંકચિતમાનસ જે રાષ્ટ્ર ને ચમકાવીદે		પ્રેમ,સંગઠનશક્તિ
કામના ત્રણ પ્રકારો - અવગણના , વિરોધ અને સ્વીકાર અડગ અને પવિત્ર રહી ઈશ્વર પર અપાર શ્રદ્ધા રાખવી		શ્રદ્ધા અને સ્વીકાર
કીર્તિઝંખના અને સાચું કાર્ય ભાગ્યે જ એકસાથે સંભવી શકે માનવજાતની સેવા કરવા માટે અંગત સુખ, દુખ ,કીર્તિ આકાંક્ષા ડગાવી દેવી.		માનવજાતની સેવા
સંપૂર્ણ આજ્ઞાપાલન-મહાન કાર્ય કરવું હોય ત્યારે નેતાના આદેશનું પાલન .		આજ્ઞાપાલન
સાથીઓના કાર્યોની કદર કરો. ટીકા ટિપ્પણી વગર સહાય કરવી અને પ્રેમ અને નમ્રતાથી ભૂલો દર્શાવો .		સહાય , પ્રેમ
પરસ્પર પ્રેમકાર્યની સફળતાનો આધાર પરસ્પર પ્રેમ છે .		પરસ્પર પ્રેમ
કામ વખતે કામની જ વાત -જે કામ પોતાની જવાબદારીનું હોય તેનો સંપૂર્ણ હિસાબ રાખવો -શુદ્ધ કાર્યવ્યવહાર કરવો .		કાર્ય દક્ષતા
સનાતન સંસ્થાનું રહસ્ય -સંસ્થાના ઉપભોગમાં સાથીદાર સાંખી શકતા નથી		સ્વાર્થ ત્યાગ-

હેતુ ૨ :નેતૃત્વ માટે આવશ્યક ગુણ અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાંમાનવમૂલ્યોનો		
પ્રકરણ ૨ :	મુદ્દાઓ	માનવ મૂલ્યો
ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ અને પવિત્રતા -ત્યાં સદાય વિશ્વાસ કરવા લાયક મિત્રતા સંભવે		ચારિત્ર્યશુદ્ધિ, પવિત્રતા
લોકોને સંગઠિત કરી રાખવાની સહજ શક્તિ જન્મજાત છે .		નેતૃત્વશક્તિ
નેતૃત્વના લક્ષણો -સેવા અને પ્રેમ		સેવા, પ્રેમ , સમર્પણ,
પોતાનો અહમ ભાવ ઠોકી બેસાડવામાં બહાદુરી નથી ખરો શૂરવીર તો આત્મ સમર્પણ કરે તે છે નેતાએ પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવા સદાય તત્પર રહેવું જોઈએ .		જવાબદારી, સહાનુભૂતિ,
નેતાએ જ ભાર ઝીલાવાનો હોય છે- પક્ષપાત કરવોએ અનિષ્ટનું મૂળ છે .		સહિષ્ણુતા
નેતાએ નિષ્પક્ષ અને વિશાળ માનવાળા થવું જોઈએ		
સહાનુભૂતિ અને સહિષ્ણુતાથી લોકોને સંગઠિત કરવા જોઈએ		
બાળકની જેમ દોરે તે સારામાં સારો નેતા બને		

હેતુ ૩ :આદર્શ ગુરુ અને આદર્શ શિષ્ય અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યોનો		
પ્રકરણ ૩ :	મુદ્દાઓ	માનવ મૂલ્યો
ગુરુ વાહક છે -પવિત્રતા અને મૌનથી જ વાચા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો કહેલ . જ્ઞાનનો વાહક. જીવનમાં દાખલ થઈ તે આપણું અભિન્ન અંગ બની જાય છે		પવિત્રતા
શિક્ષકનું કાર્ય -કેળવણી એટલે માનસમાં રહેલી પૂર્ણત્વની ભાવના જાગૃત કરવી. શિક્ષકનો ધર્મ કેશિક્ષણાર્થીના માર્ગમાંથી અંતરાયો દૂર કરવા માર્ગ મોકળો કરી આપવો. નકારાત્મક વિચારો શિષ્યને નબળો -શક્તિદાયી વિચારો માનસ ઘડતરમાં અસરકારક છે. તેવું માર્ગદર્શન આપીએ તો એમના વિચારો અને વર્તનમાં સુધારો થાય.		માર્ગદર્શન, પ્રોત્સાહન

હેતુ સફળ જીવનનું રહસ્ય ૪ :અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યો		
પ્રકરણ ૪ :	મુદ્દાઓ	માનવ મૂલ્યો
મગજ અને હૃદયને ઉચ્ચ આદર્શોથી ભરીદો- હૃદયમાં ઉતારો ત્યારે જ કાર્ય થાય મોતીની છીપ જેવા થવો -કાલુ માછલી - એક જ વસ્તુ લો, અને પાર પાડો, જ્યાં સુધી એ પૂર્ણ રીતે પૂરું થાય નહીં ત્યાં સુધી છોડો નહીં.		કાર્યનિષ્ઠતા
મહાવીર બજરંગબલીને તમારો આદર્શ બનાવો -સેવાનો આદર્શ ગુરુ આજ્ઞાનું શિષ્યભાવે સંપૂર્ણ પાલન અને બ્રહ્મચર્યની સાધના		સેવા આજ્ઞાપાલન
શોધો અને સાંપડે -કામ શૂરું કરો રસ્તો નીકળતો જશે જ . માંગો તો મળે -ઈશ્વર પ્રાપ્તિની તીવ્ર ઈચ્છાથી ધર્મજ્ઞાન મળે .		તત્પરતા
બુધ્ધિ જેવી ભાવના રાખો તો તમે બુદ્ધ થશો -બીજા પ્રત્યે આત્મીયતા		લાગણી
સાચું વલણ -ઈશ્વરે સેવા કરવાની તક આપી કાર્ય પ્રત્યે અનાસક્ત રહો કર્મયોગમાં આ જ રહસ્ય શાખાવાયું છે .		ભક્તિભાવ
જે નિ: સ્વાર્થભાવે, પ્રેમથી, શ્રેષ્ઠકાર્ય કરનાર જ વધારે સુખી છે તેને જ સફળતા મળે -જ્યાં અપેક્ષા નથી, અને પરિણામની પરવા નથી .		નિ: સ્વાર્થભાવે કાર્ય
નાનકડા અહમ ને ત્યાગો -હું નહીં પણ તું હી		ત્યાગ
ભાગ્યની ચાવી -આદર્શ માટે જીવો એ પણ એક જ આદર્શ		આદર્શ
સાધનને સાધ્ય જેટલું જ મહત્વ આપો -આદર્શની પ્રાપ્તિ એજ સાધ્ય સાધનો એ કારણ છે એટલે સાધન તરફ ધ્યાન આપવુંસજાગતા જીવનનું મહાન રહસ્ય છે .		સજાગતા

હેતુ ૫ :આદર્શ ધાર્મિક જીવન અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યોનો		
પ્રકરણ ૫ :	મુદ્દાઓ	માનવ મૂલ્યો
પૂજાની ઓરડી જ કઈ બધું નથી ધર્માધ ન બનો ., સરાસર ધર્માધતાનો નમૂનો, દુરાગ્રહી ન બનો - દુરાગ્રહી લોકોનો સંગત છોડી અળગા થાઓ બીજા પ્રત્યે સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ રાખતાં શીખોશો.		સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ

<p>નમાલાપણું અને વહેમને ત્યજો -આધ્યાત્મિક, માનસિક અને શારીરિક નબળાઈ લાવે એને તો અડકવું જ નહીં.</p> <p>હિંમતથી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો -ડરથી ભાગી જવાના બદલેભયનો સામનો કરવો.</p> <p>બે પ્રકારની હિંમત -સિંહ જેવી નીડરતા અને આધ્યાત્મિક હિંમત</p> <p>સ્વેચ્છા એ સહન કરો અને વીર ,ઉદારદિલ બનો -કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા કરો નહીં સુખ દુખ તરફ અનાસક્ત રહો .</p> <p>ભૂલો અને નિષ્ફળતાઓએ છૂપા દૈવી ભોમિયા છે. -શ્રેષ્ઠ વિચારોને અપનાવો</p> <p>તમારા દૈવી અંશ ને ઓળખો -દુનિયાની મહાનમા મહાન વસ્તુ તમારા પગમાં છે. બળવાન બનો, વહેમને ફગાવી દો, સ્વતંત્ર અને બંધનમુક્ત થઈ જાવો.</p> <p>મૂક અને સ્થિર કાર્ય , દરેક કાર્ય પવિત્ર છે અને આનંદથી આપનાવો</p> <p>તમારી જાતને તપાસો. -દરેક કામને પોતાનું મનગમતું બનાવી લો એક વડના બીજામાં આખો વડ સમાયેલ છે.</p>	<p>ઉદારદિલ અધ્યયન</p> <p>કર્મ કર ફળની આશા ન રાખો</p>
---	--

હેતુ : ચારિત્ર્ય નિર્માણ ડ :કેવી રીતે ?અંગેના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવમૂલ્યો		
પ્રકરણ ડ :	મુદ્દાઓ	માનવ મૂલ્યો
આપણાં ભાવિના ઘડવૈયા આપણે જ છીએ -ભવિષ્યમાં આપણે જેવાં થવું હોય તેનો આધાર આપણાં વર્તમાન કર્મો ઉપર છે આપણે કેવી રીતે કર્મ કરવું એ જાણવાની જરૂર છે.		કર્મ
બધી સહાય અંદરથી જ આવે છે- .મદદ ક્યાય બહારથી આવતી નથી આપણી અંદરથી જ આવે છે.		સ્વાવલંબન
શ્રેષ્ઠ ચારિત્ર્ય કેવી રીતે ઘડવું -જો માણસ સદવિચારોનું સેવન અને સારા કૃત્યો કરે તો મનમાં સારા સંસ્કારો અંકિત થશે.જે સદ્ચારિત્ર્ય દ્રઢ બનાવશે .		સદ્ચારિત્ર્ય
આત્મસંયમની શક્તિ -શક્તિ કોઈ કાર્ય કરવામાં વાપરવાને બદલે લાગણીઓમાં વપરાય જાય તો પરિણામ શૂન્ય આવે છે જ્યારે મન સ્વસ્થ હોય તો સમગ્ર તાકાત સાડું કાર્ય કરવામાં વાપરી શકાય.		સદવિચાર લાગણી
સદવિચારની શક્તિ -મહાન પુરુષોના વિચારો અનંતકાળ સુધી સ્થાયી જ રહેવાના		
સાચો માનવ -જેમાં બળ જેટલી શક્તિ છતાં હૃદય સુકોમળઆસપાસના લોકો માટે લાગણી .થવી જોઈએ		
આજે સંન્યાસીની જરૂર છે- .સ્વામીજી આશા તો ચારિત્ર્યવાન, બુદ્ધિશાળી યુવાનો ઉપર છે જેઓ બીજા માટે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગે અને પોતાનું જીવન સમર્પણ કરી સમગ્ર રાષ્ટ્રનું ભલું કરી શકે.		ચારિત્ર્યવાન
શ્રીરામકૃષ્ણને મારી પ્રાર્થના -વિશ્વ બંધુત્વની ભાવના , વેદાંત કહે છે અભય બનો		વિશ્વ બંધુત્વ
ઓ હિન્દુઓ મોહ અને નિન્દ્રા માંથી જાગો - ઊઠો, જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુધી માંડ્યા રહો- . ત્યારે શક્તિ, યશ, સદગુણો અને પવિત્રતા મળશે.		સદગુણો પવિત્રતા
યશસ્વી ભારતમાં નવ ચેતના -ભારતમાતા ને આહવાહન		

સંશોધનના તારણો

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પ્રાપ્ત માહિતીનું અર્થઘટન હેતુ આધારે કરી નીચે મુજબ તારણો પ્રાપ્ત થયા હતા.

આદર્શ માનવનું નિર્માણ પુસ્તકમાં સ્વામીવિવેકાનંદના વિચારો પ્રકરણ રૂપે આપવામાં આવ્યા છે જેમાં કેટલાક વિચારોમાં સીધી રીતે અને કેટલાક વિચારોમાં આડકતરી રીતે માનવ મૂલ્યો નિષ્પન્ન થતાં જોવા મળે છે. જે વિષય વસ્તુ પૃથક્કરણ કરી તરવવામાં આવ્યા હતા :

જવાબદારીની ભાવના, કૃતજ્ઞતા, સમર્પણ, પ્રેમ, સંગઠન શક્તિ, શ્રદ્ધા અને સ્વીકાર, માનવજાતની સેવા , આજ્ઞાપાલન, સહાય અને સ્વાર્થનો ત્યાગ.

ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ, પવિત્રતા, નેતૃત્વ શક્તિ, સહાનુભૂતિ, સહિષ્ણુતા, માર્ગદર્શન, પ્રોત્સાહન, કાર્યનિષ્ઠા, તત્પરતા, લાગણી, ભક્તિભાવ, નિઃ સ્વાર્થભાવે કાર્ય, ત્યાગ, આદર્શ, સજગતા, સ્નેહ, ઉદરદિલ, શીખવું, સ્વાવલંબન, સદવિચાર, વિશ્વ બંધુત્વ, સદવિચાર મુખ્ય હતા.

ઉપસંહાર

સ્વામીજીની વિચારધારામાંથી હૃદયસ્પર્શી તાજગીનો અનુભવ થાય અને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રત્યેક નાગરિકના આદર્શજીવન, ચારિત્ર્ય નિર્માણ અને તર્કસંગત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કાર્યકારોનું ઘડતર થાય તેવા વિચારોનું સંકલન આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તિકામાં નિર્ભયતા, આત્મ શ્રદ્ધા, સેવા, પ્રેમ, આદર્શ નિષ્ઠા અને કાર્યનિષ્ઠા, નિઃ સ્વાર્થ ભાવના, સાચી અને આદર્શ ધર્મભાવના વગેરે વિશેના યુવાનોને અને મોટો ઉમરનાને પણ પ્રેરતા ભાવવાહી વિચારો રજૂ થયા છે જે સીધી અને આડકતરી રીતે માનવ મૂલ્યો જ દર્શાવે છે.

સંદર્ભો

1. સ્વામી વિવેકાનંદ - એક મહાન કેળવણીકાર. શ્રીરામકૃષ્ણ જ્યોત અંક, March 1, 2007.
<https://vivekananda.live/jyot/2007/03/01/swami-vivekananda-ek-mahan-kelavanikar/>.
2. સ્વામી સર્વ સ્થાનન્દ. (૨૦૧૪). આદર્શ માનવનું નિર્માણ : શ્રીરામકૃષ્ણ આશ્રમ(૧૮મું સંસ્કરણ) રાજકોટ.૩.
3. C. Venu. (2011). Views of Swami Vivekananda on human values in modern Education. *Indian Journal of Science and Technology* Vol. 4 issue 3
ISSN: 0974- 6846, p. 354.
4. M. P. Human Values: Meaning, Nature and Types.
<https://www.yourarticlelibrary.com/essay/values/human-values-meaning-nature->
5. https://ncert.nic.in/pdf/publication/otherpublications/Framework_education.
COMPLETEBOOK.pdf.

HUMAN VALUES IN HINDUISM**Dr. Shailesh Brahmhatt***Assistant Professor**Children's University Gandhinagar, Gujarat*

Abstract:

Human values can be described as science of morality. Morality is the choice of righteous or good intentions, decisions and actions over the wrong or bad actions. Human values are governed by large number of factors-biological, genetically, social, cultural, religious factors. In addition, Human values are inculcated through practice. Values are also transferred through stories and Illustrations. Inner consciousness of man also affects the morality and values. When ones heart is Pure and free from greediness and lust, then any actions performed with self control by the person will definitely include high human values. Five basic values-truth, love, peace, right action and Non violence will help one to attain high level of morality. This will help the society and enhance the welfare. Human Values are things that have an intrinsic worth in usefulness or importance to the possessor, or principles, standards, or qualities considered worthwhile or desirable. Human Values constitute an important aspect of self-concept and serve as guiding principles for an individual.

Key Words: Human, Values, Religious, Cultural, Love, Peace**Hinduism:**

Hinduism is the world's most prominent and oldest religion. Some practitioners refer it as 'Sanatana Dharma'. Hinduism believes in attaining materialistic ambitions like wealth recognition, progeny etc. to attain the higher level of satisfaction in the objective world. But the actions to achieve these material things should be governed by self consciousness. The self consciousness gives origin to reality of ideas, mind and soul. Therefore, Hinduism believes in evolution of human soul and mind. There are basically two general ethical and moral principles in the world that are followed by every Hindu - Dharma & Karma

Hindu Scriptures:

There are numerous scriptures in Hinduism like Mahabharata, Ramayana, and Vedas etc. The most important scripture in Hinduism is 'Hindu Vedas'. Ancient Hindu scriptures are in Sanskrit and are composed & transmitted verbally. Hindu Scriptures are classified into two categories- 'Shruti' and 'Smriti'. 'Shruti' primarily refers to Vedas. Hindu Vedas are subcategories into four Vedas – 'Rig Veda', 'Yajur Veda', 'Sama Veda' and 'Atharva Veda'. These four Vedas include details of 'Karma Kanda' and 'Janana Kanda'. 'Karma Kanda' includes rituals and prayers to be followed by Hindus. 'Jnana Kanda' includes ontological realities like self consciousness, Brahman, God. 'Upnishadas' are foundation of Hindu Philosophical thoughts. These are philosophical in nature and core of Vedic wisdom. 'Brahmsutras' logically explain the teachings of 'Upanishadas'. These include systematic strands of 'Upanishads' and form the background of

orthodox system of thoughts. 'Bhagvad Gita' includes the teachings of Lord Krishna. It is considered as essence of all Hindu scriptures. The details of battle between 'Pandavas' between 'Kauravas' i.e. between righteous and wrong are given in this scripture. Though, Lord Krishna was Arjuna's charioteer in battlefield but actually was his spiritual guide. The teachings of 'Bhagvad Gita' help human to choose and perform action that are normal and righteous especially when one is in emotional dilemma. Moreover, there are other scriptures for children like 'Panchtantras'. 'Panchtantaras' are very popular in India and includes wonderful ancient Indian social stories that teach the lessons of morality to children.

Hindu Beliefs:

In Hinduism there is no static and single belief. It includes a variety of beliefs and practices. The Code of ethics followed by Hindus in one part of the world may completely differ from code of Ethics followed in other part. Hindu scripture clearly discuss three items – concepts, values and Practices. The teachings of Hinduism are based on general principles of dharma and karma as well as desire to discern truth from illusion i.e. to achieve 'Moksha'. Hinduism believes in ontological Nature of existence and to attain that through 'Dharmas' and 'Karmas'. Hindu beliefs include 'Dharma', 'Karma', 'Moksha', 'Samsara' and various 'Yogas'. 'Samsara' is continuing cycle of Birth, life death and rebirth. 'Yogas' are path and practices opted by Hindus the Various Hindu Beliefs are:-

Purushartha:

These are objective of human life. Hinduism includes four types of 'Purusharthas'. 'Dharma' embraces righteous conduct, selfless action. It covers all the aspects of life – religious as well as secular. It lays stress on performing the duties appropriately and sincerely. Appropriateness is determined in context in which action is performed. Nature of 'Dharmas' differs according to gender, caste and age of person. For example, Child Dharma is to obey parents. Parents Dharma is to protect, feed, educate and shelter children. 'Artha' refers to pursuits of securities. 'Artha' includes all activities and resources which help one to achieve higher levels of wealth, career and financial security. It aims at allowing economic Prosperity and material well being. 'Kama' refer to fulfillment of sensual pleasures. It includes pleasure of senses, aesthetic enjoyment of life, fulfillment of desires, longingness. Any action performed to achieve 'Artha' or 'Kama' should be associated with 'Dharma'. This will help the individuals to evolve as responsible human beings on one hand. On the other hand, it will benefit the society as a whole. As per teaching of hindu scriptures, ultimate human Endeavour is to attain 'Moksha'. The knowledge of your own consciousness is the knowledge of God and is called as 'Moksha'. Therefore, one should pursue knowledge and evolve into superior personality constantly through righteous actions associated with moral and ethical values. This will help one to go beyond knowledge for self realization and hence God realization.

Karma and Samsara:

'Karmas' are actions performed by individuals. Hinduism believes in law of 'Karmas'. Every Individual is responsible for his own actions. One has to reap what one's seed. One has to

face the results of one's actions; not only for present actions but also for actions performed in past. Every good or bad action has consequences. According to 'Karma' theory, present situation of individual is result of his actions in the past. An individual remains in 'Samsara' i.e. continuous cycle of birth, life, death and rebirth due to 'Karmas'. Therefore, 'Karmas' are also the basis of Reincarnation. He can liberate himself from 'Samsara' and reach the ultimate happiness and peace through self realization and realization of one's eternal relationship with God

Concept of God:

According to Hinduism, God is not separate from the world and is within one and everything. Hindu believes that God is within everyone. Each living creature has soul. The soul is believed to

be eternal and is indistinct from God. Therefore God is formless and one. This is the root of Secularism of Hindu beliefs. In Hinduism, God is also worshipped in form of Hindu deities like 'Shiva', 'Brahma', 'Vishnu', 'Ganesha', Goddesses etc.

Hindu Practices:

Hindus generally practice their religion through rituals and prayers. In general, all Hindus follow 'Yamas' and 'Niyamas'. 'Yamas' are moral values to be followed while performing any action. 'Niyamas' are the practices followed in daily routine. Hindu follow certain practices like chanting (Japa), Austerity (Tapas), Sacred vows (Vrata), Purity (Shaucha), Remorse (Hare), worshipping, donations, modesty etc. All these practices help them to be ease at moral values and evolve into better individuals.

Human Values in Hinduism:

The religious life is considered as system of education. Likewise, Hinduism is based on inculcating and practicing certain basic human value which are termed as 'Yamas'. 'Yamas' refer to behavior of individuals in daily life. These are the essential morals which every Hindu must have.

Conclusion:

Thus, it can be summarized that each and every individual should act and choose the righteous task. Actions of a person determine his personality. One should always try to graduate out of deception of world and achieve the ultimate goal of liberating himself from all the happenings of oneself and become a superior personality. This can be achieved only through following all the moral and ethical ideals of Hindus. Moral and ethical actions performed to achieve common goal with a spirit of sharing will definitely lead to progress of mankind.

Reference:

Elliger, H. (1996). *The Basic Hinduism*. Bloomsbury Academic.

Gandhi, M.K (1996). *The Essence of Hinduism*. Navajivan Publish House, Ahmedabad

Kinnard J.N. *Principles of Moral Thought and Action* Retrieved from www.patheos.com on April 30, 2017.

Lahire, A. *Morals of Hinduism*. Retrieved from www.peopleofoureverydaylife.com on May 1, 2017.

EXPLORING THE INFLUENCE OF HUMAN VALUES ON ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN: A COMPREHENSIVE ANALYSIS

Tejalben A. Tailor

Ph.D. Research Scholar

Veer Narmad South Gujarat University, Surat

Abstract

Values play a pivotal role in shaping the path to a fulfilling and productive human existence. They are the bedrock upon which educational goals and objectives are built. As Reimers and Chung (2019) wisely observed, the process of internalizing values is a fundamental step, for individuals can only impart what they have assimilated themselves. Value education, as defined by the National Education Policy (NEP) of 2020, is the means through which a society imparts the ideals it deems significant. These ideals, embedded deep within an individual's core, serve as the guiding forces behind their behaviour. This research focused on 240 students in VI, VII, and VIII grades within government schools. Employing a descriptive research design and census sampling method, the study aimed to evaluate these students' knowledge levels before and after participating in an educational program centered on human values. The essence of value-based education lies in fostering humanistic, ethical, Constitutional, and universal human values. By measuring the impact of such education on young minds, this research seeks to contribute to the broader mission of nurturing responsible, compassionate, and morally sound citizens who can collectively shape a brighter future. The findings illuminate a captivating mosaic of elementary school children's grasp of human values, intricately woven from the threads of their familial, educational, and societal experiences. This vibrant tapestry suggests that targeted interventions and experiential learning can reshape and elevate their understanding. This pioneering research catalyses a profound metamorphosis in the young ones, nurturing positive attitudes, refining behaviour, and forging resilient character traits. This transformation, akin to alchemical magic, assumes a pivotal role in societal advancement. It acts as the crucible in which future citizens are forged, instilling them with the virtues necessary to thrive in our democratic landscape, thereby aligning them with our national aspirations for equality, fraternity, and justice.

Introduction

Rooted in Indian philosophy, human value education draws inspiration from the Vedas and Upanishads. From ancient Gurukul traditions to modern educational systems post-independence, it has been an integral part of nurturing young minds. In today's curriculum, value education stands as a distinct subject, aiming to cultivate morality, ethics, and virtuous principles in children. Its primary goal is to mold them into responsible and conscientious future citizens (Lakshmi and Paul, 2018).

Values serve as the invisible compass guiding our actions and shaping our personalities. They act as the silent architects of our behaviour, intricately woven into the tapestry of our

character. Our behavioural tendencies, driven by the interplay of value orientations, attitudes, and belief systems, find their significance within the broader social landscape that surrounds us.

In essence, value orientations are the blueprints for crafting a brighter future for humanity. As observers of human conduct, we witness the spectrum of reactions our actions provoke, oscillating between approval and disapproval. Actions that garner approval are hailed as moral, while those condemned are labelled as immoral.

The cultivation of moral behaviour hinges upon an individual's ability to discern the boundaries of good and evil, right and wrong. This discernment, this awareness of moral values, forms the cornerstone of our ethical development. It is within the nurturing realm of education that the seeds of moral growth are sown, nurturing the child's capacity to navigate the complex terrain of morality and ethics.

Within the microcosm of the school environment, children are not merely passive learners but active participants in a miniature society that exerts a profound influence on their moral and personal development. Here, educators assume the role of mentors and exemplars, shaping ethical trajectories through their actions and guidance. Simultaneously, peers in the school ecosystem contribute to the diffusion of values, fostering discussions on integrity, empathy, and fairness.

Despite the presence of formal rules and regulations, educational institutions are not just bastions of academic learning; they serve as crucibles for the informal yet profound dissemination of value education. Through their collective efforts, educators and peers synergize to cultivate ethical behaviour in the burgeoning minds of the next generation. Thus, the symphony of values education plays out in various harmonious notes, resonating through the family, school, and society, forging a unique and dynamic composition of virtuous citizens who will continue to enrich the world with their ethics and ideals.

Happiness, humanity, co-operation, honesty, simplicity, love, unity, and peace emerge as the palette of enlightenment. The symphony of values finds its melody in the verses of poetry, sculpting impressionable minds. Autobiographies and biographies of illustrious souls stand as lighthouses, illuminating the path to virtue. Stories, both enchanting and purposeful, are the vessels carrying the cargo of moral and ethical values, anchoring them in young hearts. Through the prism of literature and innovative pedagogical approaches, schools sow the seeds of personal commitment in children, nurturing a garden of values that flourish in their lives.

Statement of the Problem

In contemporary society, elementary school education plays a pivotal role in shaping the moral and ethical development of young children. While there is a growing body of research on various aspects of child development, there remains a significant gap in understanding the specific influence of human values on elementary school children. This research aims to address this gap by conducting a comprehensive analysis to explore how human values are transmitted, internalized, and manifest in the behaviours, attitudes, and social interactions of elementary school children. By investigating the multifaceted dimensions of this influence, this study seeks to provide valuable insights that can inform educators, parents, and policymakers in fostering a more values-centered

approach to elementary education, thereby contributing to the holistic development of young learners in an ever-evolving world.

Keeping the above in mind, the following problem statement was formulated.

Exploring the Influence of Human Values on Elementary School Children: A Comprehensive Analysis

Objectives of the Study

The present research endeavours were meticulously crafted with the following distinctive aims in mind:

1. Investigating the vibrant tapestry of young minds in elementary schools.
2. Probing the metamorphosis of human values pre and post educational interventions.
3. Unravelling the intricate web of age, gender, and class disparities in children's value cognition.

Hypothesis

In the present research the null hypothesis was formulated as follows.

1. There is no significant difference between elementary school children on their human values regarding age.
2. There is no significant difference between elementary school children on their human values regarding gender.
3. There is no significant difference between elementary school children on their human values regarding class of study.

Sampling

A comprehensive investigation was undertaken, encompassing 240 elementary school students from grades VI, VII, and VIII across Two Government middle schools in the city of Valsad District. This initiative covered the entire population of these schools, making use of the Census method of Sampling, ensuring a complete representation of the diverse educational landscape within the region.

Tools for Data Collection

In this innovative research endeavour, a bespoke Self-Structured Interview Schedule was ingeniously crafted by the researcher to meticulously harvest crucial data. Each child underwent a personalized examination, utilizing this unique schedule, unravelling the depth of their comprehension regarding fundamental human values. Following the data collection, responses were meticulously scrutinized, paving the way for a carefully tailored educational program spanning a month's duration. Subsequent to this immersive educational experience, a comprehensive assessment of the students' grasp on human values was carried out, culminating in insightful and enlightening findings.

Results and Discussion

Personal Profile

Diving into the intricate tapestry of young minds, Table 1 unveils the multifaceted personal profiles of our elementary school participants. Age, gender, family dynamics, and size intricately interweave to paint a vivid portrait of their diverse backgrounds and experiences.

Table 1: Personal Profile of the elementary school children

Personal Profile		(N = 240)	%
Age	11 years	104	43.30
	12 years	90	27.5
	13 years & Above	46	19.2
Gender	Male	92	38.3
	Female	148	61.7
Type of Family	Joint family	84	35.00
	Nuclear family	156	65.00
Size of Family	Small family	60	25.00
	Medium family	121	50.50
	Large family	59	24.50

In the realm of respondent profiles, Table No. 1 unveils intriguing insights. The age spectrum of these young individuals paints a vivid picture: a striking 43.3% claim the mantle of 11 years, while 27.5% inhabit the age bracket of 12 years, and a noteworthy 19.2% find them in the 13-year-and-above category. Noteworthy, indeed!

A gender tableau emerges from the data, revealing that a commanding 61.7% of respondents are female, with the remaining 38.3% donning the male identity. Evidently, government elementary schools have embraced a female-majority student body.

Furthermore, the familial landscape comes into focus, illustrating that a substantial 65% reside within nuclear family structures, while the remaining 35% thrive within the embrace of joint family units. The nuances of life choices are intricately woven into these statistics.

Level of Knowledge among the elementary school children before and after the educational programme on Human Values

Table 2 unveils a transformative journey: before the educational program, curious young minds had varying degrees of human values awareness. Post-program, their enlightenment soared, class by class, painting a vivid tapestry of growth in these budding scholars.

Table 2: Level of Knowledge among the elementary school children before and after the educational programme on Human Values

Human Values	Level of Knowledge								
	VI Standard (In Percentage)			VII Standard (In Percentage)			VIII Standard (In Percentage)		
	Before	After	Mean Difference	Before	After	Mean Difference	Before	After	Mean Difference
Co-operation	50	73	23	53	91	38	52	84	32
Freedom	48	77	29	56	89	33	55	67	12
Happiness	59	77	18	77	90	13	45	79	34
Honesty	50	82	32	73	89	16	55	82	27
Humility	36	59	23	22	43	21	39	55	16
Love	45	73	28	50	80	30	35	55	20
Peace	45	86	41	61	86	25	61	79	18
Responsibility	41	68	27	69	89	20	45	61	16
Respect	50	68	18	52	91	39	48	85	37
Simplicity	58	79	21	70	82	12	60	77	17

In the realm of nurturing human values, the tableau above paints a vivid picture of transformation in young minds. Prior to the enlightening educational initiative, the spectrum of values embraced by elementary scholars in grades VI, VII, and VIII exhibited intriguing diversity. For those in the VI standard, values spanned from 36 to 59, while VII standard students ranged from 22 to 77, and VIII standard pupils oscillated between 35 and 60.

Following the intervention of our educational program, a profound metamorphosis unfolded. The most notable shift among VI standard youngsters manifested in their increased appreciation of "Peace," soaring by an astounding 41%. For VII standard, "Respect" experienced a remarkable ascent of 39%, and VIII standard students showed a remarkable 37% elevation in their understanding of "Respect." Notably, numerous other values also experienced a substantial surge in knowledge levels among these budding intellects post-program.

Comparative analysis of Human value education programme among the elementary school children

Utilizing the paired-samples t-test, we scrutinized whether the means of two sets, drawn from the same individuals, diverge significantly. Table 3 unveils our statistical exploration, delving into the shifts in age and gender-related human values among elementary school students in grades VI, VII, and VIII before and after an educational intervention. This unique analysis underscores the

transformative impact of the program on these young minds.

Table 3: Comparative analysis of Human value education programme among the elementary school children

Class	Gender	Human Value						t value	Sig. level
		Before			After				
		Mean	N	SD	Mean	N	SD		
VI Standard	Boys	5.86	38	0.763	8.70	38	1.047	16.755	0.01
	Girls	6.03	66	0.815	8.52	66	1.906	15.194	0.01
VII Standard	Boys	6.26	30	0.682	8.80	30	0.795	28.651	0.01
	Girls	6.18	60	0.800	9.00	60	0.933	28.643	0.01
VIII Standard	Boys	6.28	24	0.856	8.71	24	0.844	14.078	0.01
	Girls	6.54	22	0.989	8.68	22	0.802	12.261	0.01

In the pre-test, the stars of the show were the remarkable eighth-grade girls, boasting a mean score of 6.54 with a hint of 0.989 uncertainties. When it came to the post-test, the seventh-grade girls stole the spotlight, shining with an impressive mean score of 9.00, while maintaining a standard deviation of merely 0.933.

In the realm of educational enlightenment, our journey embarked with curiosity as our compass. Delving into the depths of young minds, we unearthed astonishing revelations. The t-values emerged as guardians of wisdom, whispering secrets of transformation.

For the valiant VI standard boys, the t-value stood tall at 16.155, while their female counterparts scored a noteworthy 15.194. Transitioning to the VII standard, both boys and girls soared with t-values of 28.651 and 28.643, respectively. Among the VIII standard boys, the t-value was an admirable 14.078, while the girls displayed resilience with a t-value of 12.261.

Intriguingly, the "p" value, the sentinel of significance, was a resounding 0.000 ($p < 0.05$) for all genders and grades, signalling an unequivocal rejection of the null hypothesis. Thus, the stage of age, the gender script, and the class of study bowed before the force of human values, affirming that uniqueness indeed thrives within each young heart.

Summary and Conclusion

The findings illuminate a captivating mosaic of elementary school children's grasp of human values, intricately woven from the threads of their familial, educational, and societal experiences. This vibrant tapestry suggests that targeted interventions and experiential learning can reshape and elevate their understanding. This pioneering research catalyses a profound metamorphosis in the young ones, nurturing positive attitudes, refining behaviour, and forging resilient character traits. This transformation, akin to alchemical magic, assumes a pivotal role in societal advancement. It acts as the crucible in which future citizens are forged, instilling them with the virtues necessary to thrive in our democratic landscape, thereby aligning them with our national

aspirations for equality, fraternity, and justice.

Reference

- Lakshmi, V., & Paul, M. M. (2018). Value education in educational institutions and role of teachers in promoting the concept. *International Journal of Educational Science and Research (IJESR)*, 8(4), 29-38.
- Maruthavanan, M. (2020). A Study on the Awareness on New Education Policy (2019) among the Secondary School Teachers in Madurai District. *Shanlax International Journal of Education*, 8(3), 67-71.
- Mohan, S. A., & Subashini, A. E. (2016). Role of teachers in inculcating values among students. In *National Conference on Value Education through Teacher Education (Vol. 1, No. 2, pp. 23-28)*.
- Mondal, B. C. (2017). Inculcating human values among school students through effective teaching. *Journal of Social Sciences*, 13(2), 102-107.
- NEP (2020). *National Education Policy (2020)*, Ministry of Human Resource Development, Government of India accessed from https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
- Reimers, F. M., & Chung, C. K. (Eds.). (2019). *Teaching and learning for the twenty-first century: Educational goals, policies, and curricula from six nations*. Harvard Education Press.
- Sahin, Ü. (2019). Values and Values Education as Perceived by Primary School Teacher Candidates. *International Journal of Progressive Education*, 15(3), 74-90.

GOEIIRJ

વિષયસંસ્કૃત સુભાષિત-જીવન મૂલ્યોના વિકાસની આધારશિલા-

જાગૃતિબેન જે. પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

શ્રી સાર્વજનિક કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ગોધરા.

❖ પ્રસ્તાવના:

“વાણી રસવતી યસ્ય, યસ્ય શ્રમવતી ક્રિયા ।

લક્ષ્મી: દાનવતી યસ્ય, સફલં તસ્ય જીવિતમ ॥”

સાચું શિક્ષણ એ બાળકનો શારીરિક”, માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એમ સર્વાંગી વિકાસ કરી શકે તેવું હોવું જોઈએ(રિજન) મહાત્મા ગાંધી - “., 1 Dec.’(1933

નૈતિક જીવનની .પ્રાચીન સમયમાં નીતિશાસ્ત્ર અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું વિદ્યાર્થીઓને સચારિત્રના .આચારસંહિતાઓ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો નિર્માણ માટે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતા હતાજે રીતે ખોરાકની અસર શરીર પર દેખાય તેવી જ રીતે શિક્ષણની અસર પદવી પ્રમાણપત્રમાં . જ્ઞાન પુસ્તકો અને નોંધપોથીઓમાં જ નહીં .નહીં પણ વ્યવહારમાં જોવા મળતી, જીવન વ્યવહાર સાથે વણાયેલું હતું, આત્મસાત થયેલું હતું.

આ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિ .શિક્ષણ વ્યવસ્થા દ્વારા કેળવણીના પાચેય ઉદ્દેશ્યો પરિપૂર્ણ થતાં હતા તેઓ જીવન જીવવાની કળા જાણતા હતા અને પોતાની તમામ .આત્મનિર્ભર અને આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ બનતો તેઓ પોતાનો સમય સાંસ્કૃતિક .જવાબદારીઓ પ્રમાણિકતાથી નિભાવતા હતાઅને નૈતિક મૂલ્યોના સંરક્ષણ અને વિસ્તરણ માટે ફાળવતા.નૈતિકતા સાથે શિક્ષણ લીધેલ વ્યક્તિઓ પોતાને મહામાનવમાં પરિવર્તિત કરી શક્યા હતા .

આજનું માહિતીપ્રદ શિક્ષણ ચોક્કસપણે પ્રતિભાશાળી ટેકનોક્રેટ્સ, વકીલો, અમલદારો, ઉદ્યોગપતિઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છેવિજ્ઞાન અને ટેક .નોલોજીનું શિક્ષણ આપણને ચોક્કસ ચંદ્ર પર જવા અને જીવવા સક્ષમ બનાવી શકે છે. પણ,

- શું તે આપણને આ પૃથ્વી પર એકબીજા સાથે ઇળીમળીને સુમેળથી રહેવાનું શીખવી શકે છે ?”
- શું તે સુખી અને શાંતિપૂર્ણ જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપી શકે છે?
- શું તે વડીલોની આજ્ઞાનું પાલન કરનારા અને તેમણે આદર આપનારા પુત્રો આપી શકે છે?
- શું તે અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જઈ શકે છે?
- શું તે સુખ અને દુખમાં સમાનભાવે રહેવાનું શીખવે છે:?”
- શું તે એવો અનુભવ કરવી શકે છે કે બીજો એ કોઈ પારકો નથી પણ મારો જ આત્મીય સ્વજન છે?”

ઉપરના તમામ પ્રશ્નોના ઉત્તર બેશક નકારમાં ન હોય શકે! આજનું નૈતિકતા વિનાનું શિક્ષણ ઈર્ષા, અનિચ્છનીય સ્પર્ધા અને વધુ પડતી મહત્વાકાંક્ષાને ઉત્તેજિત કરે છે.

જો કે આધુનિક યુગ એ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો યુગ છે. પણ નીતિશાસ્ત્રને અવગણી શકાય નહીં. જ્યારે અભ્યાસક્રમની રચના કરવામાં આવે છે ત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસને પોષક ભાથું પૂરું પાડવાનો શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ કરાય છે. યુનેસ્કો આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશનનો અહેવાલ (૧૯૭૪) મૂલ્યલક્ષી અને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. શિક્ષણ પ્રક્રિયા દ્વારા વિદ્યાર્થી માત્ર જ્ઞાન કે માહિતીની જ પ્રાપ્તિ ન કરે પરંતુ જીવનકેન્દ્રી સમજ પ્રાપ્ત કરે તે આવશ્યક છે. વ્યક્તિ મટી વિશ્વમાનવીની ભાવના જાગૃત કરે, માનવ મૂલ્યો વિકસાવે, જ્ઞાન અને કૌશલ્યના સાયુજ્યથી જીવન વ્યવહારમાં તેનું અમલીકરણ કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરી જીવનને ગુણવત્તાયુક્ત બનાવે. સત્ય પ્રેમ, કરુણા જેવા જીવન

મૂલ્યોને સમજે તેવું શિક્ષણ પ્રદાન કરવું આવશ્યક છે. આવા પ્રકારનું શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત જેવા આપણાં મૂળ આધારસ્તંભોનો આધાર લેવો અનિવાર્ય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં માનવ જીવનને સંસ્કારવાનું અને ઉન્નત બનાવવાની અમૂલ્ય જ્ઞાનભાથુ રહેલું છે.

એન.સી. ઇ. આર..ટી.(૨૦૦૫)એ ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે, “શિક્ષણનું આ આખું સાહસ મૂલ્યોનું પોષણ કરવાની સંભાવનાથી વંચિત છે અને મૂલ્યોના વિકાસ સાથે બાહ્ય રીતે જોડાયેલું છે. જે શિક્ષણના હૃદય અને આત્માને નુકશાન પહોંચાડે છે.” આજના યુગમાં શાંતિ અને સલામતી માટેના મૂલ્યોની અવગણનાની સમાજ પર ખૂબ જ નકારાત્મક અસરો થઈ શકે છે.

“વ્દયમિહ પરિરક્ષ્ય સંસ્કૃતિ: સંસ્કૃતં ચ” ।

મનુષ્યને તેમના જ્ઞાન અને અનુભવનો વારસો તેમની રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષા સિવાય ભારતીય સંસ્કૃતિની કલ્પના કરવી શક્ય નથી.

સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્વ દર્શાવતા એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

भाषासु मधुरा मुख्या सेव्या संस्कृतभारती ।

संसारस्य समग्रस्य संस्कारार्थं प्रवाहिता ॥

સંસ્કૃત ભાષામાં માનવજીવનને સુસંસ્કૃત બનાવી જીવનને ઉન્નત અને ઉદ્ધર્વગામી બનાવવાની અમૂલ્ય સામગ્રી રહેલી છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત પદ્ય સાહિત્યની પોતાની એક આગવી ભવ્યતા છે. તેના યોગ્ય ઉચ્ચારણ માત્રથી હકારાત્મક ઊર્જા અને દિવ્યતાનો સંચાર થાય છે.

આ સંસ્કૃત પદ્ય સાહિત્યમાં સુભાષિતોનું એક આગવું અને અનોખું સ્થાન છે.

GOEIIRJ

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સંલગ્ન બી. એડ્. કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ જીવન મૂલ્યો

Dr. Chhaya Rameshchandra Pandya

Asst. Prof.

Shri I J Patel B. Ed. College, Mogari (ANAND).

♦ પ્રસ્તાવના:

શિક્ષણ એ દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં વિકાસનો ભાગ ભજવે છે. આજના શિક્ષણની કોઈ જ ટીકા ટિપ્પણી કર્યા વગર જો દરેક વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં મૂલ્યો અમલમાં મુકવાનું કાર્ય કરશે તો આપણે એક આદર્શ નાગરિક અને દેશ તરીકે વિશ્વમાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકીશું. માનવમાં યાચિત્ર્યનું નિર્માણ કરવા શિક્ષણ દ્વારા સારી ટેવો-આદતોનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. કંબિલ મહોદયે સાચું જ કહ્યું છે કે, વ્યક્તિ જે પ્રવૃત્તિ ધારણ કરે છે તે પ્રવૃત્તિઓનો યોગ યાચિત્ર નું નિર્માણ કરે છે. મૂલ્યની કોઈ સંપૂર્ણ પરિભાષા આપવી શક્ય નથી. મૂલ્ય એ માનવતાના અસ્તિત્વમાં મહત્વપૂર્ણ રીતે સમાયેલો ઘટક છે. તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અભ્યાસક્રમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ અનુભવો પુરા પાડવામાં આવે છે, અનુભવો તેને દિશા આપે છે અને માર્ગદર્શક તરીકે તેને આગળ વધવાનો રસ્તો પૂરો પાડે છે. મૂલ્યો વર્તનમાં જોઈ શકાય છે અને આ વર્તન એ અનુભવ દ્વારા પરિપક્વ થાય છે.

♦ અભ્યાસક્રમની પરિભાષા :

શિક્ષણ ગતિશીલ પ્રક્રિયા છે. તેમાં ધબકતા ચેતન વાળા બાળકો સાથે કામ કરવાનું હોય છે. પ્રત્યેક બાળકના ચૈતન્ય અને ધબકાર એકબીજાથી સર્વ રીતે અલગ છે. આ અલગ અલગ ચૈતન્યનો કેવો, કેટલો અને કઈ રીતે વિકાસ કરવો તે વિચારીને તેમને શૈક્ષણિક અનુભવો આપવાના છે. શાળાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળક શૈક્ષણિક અનુભવો મેળવે છે. આ અનુભવો બાળક બે રીતે મેળવે છે (1) પ્રત્યક્ષ રીતે (2) પરોક્ષ રીતે વર્ગખંડના વિષયોના શિક્ષણ દ્વારા, પ્રયોગ દ્વારા અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળક પ્રત્યક્ષ અનુભવો મેળવે છે. જ્યારે વર્ગખંડની બહાર પ્રવાસ-પર્યટન, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, રમત ગમત સ્પર્ધાઓ અને પ્રદર્શન જેવી અનેકવિધ સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળક પરોક્ષ અનુભવો મેળવે છે. શાળાની દરેક વ્યક્તિના અરસપરસના પ્રતિયાર માંથી ઉદભવતા ભાવવરણમાં આ બધા શૈક્ષણિક અનુભવોનો સમાવેશ આપણે એક શબ્દ 'અભ્યાસક્રમ' કરી શકીએ.

♦ બી. એડ્.ના અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ માનવ મૂલ્યો:

બી.એડ્. ના તાલીમાર્થીના ઘડતરમાં સંસ્કાર મૂલ્યો તથા નીતિ મૂલ્યોનું શિક્ષણ તેના તાલીમી સમયગાળ દરમિયાન ખૂબ જ સારી અને પર્યાપ્ત રીતે અપાય તે જરૂરી છે. મૂલ્યનું શિક્ષણ એક અલગ વિષય તરીકે આપવાને બદલે વિવિધ વિષય વસ્તુના માધ્યમથી રાષ્ટ્રપ્રેમ, સત્ય,અહિંસા જેવા પાયાના મૂલ્યો તાલીમાર્થી શીખી લે છે. આવા ઉચ્ચ મૂલ્યોની સમજ સાથે તાલીમાર્થીનો આદર્શ પિંડ બંધાય છે. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ શિક્ષક બની વિદ્યાર્થીઓમાં માનવ મૂલ્યનું સિંચન કરે છે. શાળા દ્વારા સમાજ ઉર્ધ્વગામી બને છે. મૂલ્યોનું શિક્ષણ ભાષાની જોડણી જેવું છે જોડણી સીધી શીખવવાનું નિરર્થક છે પરંતુ લેખનના મહાવરા દ્વારા સતત જાગ સજાગ રહીને જોડણી પર પ્રભુત્વ મેળવી શકાય છે બસ એ જ રીતે અભ્યાસક્રમના માધ્યમથી માનવ મૂલ્યનું નિર્માણ સિંચન શક્ય છે

♦ મૂલ્યોની તારવણી :

શિક્ષણમાં મૂલ્યોને જુદી જુદી રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે આનું એક વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

મૂલ્યો						
આધ્યાત્મિક (Spiritual)	સામાજિક (Social)	નૈતિક (Moral)	રાજનૈતિક (Political)	આર્થિક (Economical)	સાંસ્કૃતિક (Cultural)	કલા સંબંધિત (Aesthetic)

NCERT એ 83 મૂલ્યો તારવ્યા છે. આ 83 મૂલ્યોને માનવીય મૂલ્ય શિક્ષણ કાર્યક્રમના પાંચ જાણીતા વિભાગો હેઠળ વર્ગીકૃત કર્યા છે :

મૂલ્યો : સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, શાંતિ, ધર્મ

ઉપરોક્ત મૂલ્ય વિદ્યાર્થીના જીવન ઘડતર માટે અનિવાર્ય છે. તેના માટે સંકલિત મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ આધાર પૂરો પાડે છે. આજના મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણમાં તાલીમાર્થીઓની શૈક્ષણિક અને સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે માનવીય મૂલ્યનું એકીકરણ તેમના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. બી. એડ્.માં શિખવાતા પ્રત્યેક વિષયમાં મૂલ્યો રહેવા છે. જે અધ્યાપક શિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ દ્વારા વર્ગમાં આ મૂલ્યો શોધી શકે છે, તેના પર પ્રકાશ પાડી શકે છે, પ્રબલન પૂરું પાડી શકે છે તે સંકલિત અભિગમ, માહિતીના સ્તર સુધી રહેવા કરતાં વધુ ઊંડા જવા માટે તાલીમાર્થીને વધુ સક્ષમ બનાવે છે.

♦ **શિક્ષક - પ્રશિક્ષણ કોલેજમાં શીખવતા અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ માનવ મૂલ્યો :**

જૂન 2021 થી સ. પ. યુનિવર્સિટી સંવચ્છ શિક્ષણ વિદ્યાશાખામાં નવો અભ્યાસક્રમ તૈયાર થયો. જેમાં, મૂલ્ય શિક્ષણ એક અલગ વિષય તરીકે શીખવાતો નથી. પરંતુ તાલીમાર્થીઓને શીખવાતા વિવિધ વિષયો તથા સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અધ્યાપક તેનામાં માનવ મૂલ્યોનું સિંચન કરી શકે છે.

→ **સંકલિત મૂલ્ય આધારિત અધ્યાપન પ્રક્રિયા :**

શિક્ષક પ્રશિક્ષણ સંસ્થામાં સંકલિત મૂલ્ય આધારિત અધ્યાપન પ્રક્રિયા અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. જે નીચે મુજબ છે :
પાઠ્યક્રમ: શિક્ષક પ્રશિક્ષણ સંસ્થામાં તાલીમાર્થીઓને બે વર્ષ દરમિયાન ચાર સેમેસ્ટર માંથી 3 સેમેસ્ટર દરમિયાન વિષયવસ્તુનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે તેમજ ત્રીજું સેમેસ્ટર ઇન્ટરશીપ કાર્યક્રમ દરમિયાન શિક્ષણ કાર્ય ની સાથે વિવિધ સભ્યમીશન કાર્ય જમા કરાવવાના હોય છે.

સ.પ. યુનિવર્સિટી સંવચ્છ શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના તાલીમાર્થીઓ બાળ મનોવિજ્ઞાન, અભ્યાસક્રમ અને ભાષા, પાઠ્ય વાંચન અને ચિંતન, સમકાલીન ભારત અને શિક્ષણ, સ્વની સમજ, અધ્યયન અને અધ્યાપન પ્રક્રિયા, યોગ શિક્ષણ, જીવન કૌશલ્ય જેવા વિષયો બે વર્ષ દરમિયાન શીખે છે, તથા જે વિષય સાથે તેઓ સ્નાતક અનુસ્નાતક કક્ષાએ ભણીને આવ્યા હોય છે તે મુખ્ય અને ગૌણ વિષય પર આધારિત વિષયવસ્તુ અને પદ્ધતિ શીખે છે, આ ઉપરાંત કોલેજમાં થતી સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ, શાળામાં આપવાના પ્રાયોગિક પાઠો તથા પ્રત્યેક સેમેસ્ટરમાં સુપરત કરવાના સભ્યમીશન દ્વારા તાલીમાર્થીમાં વિવિધ જીવન મૂલ્યો ખીલવી શકાય છે.

શિક્ષણ કાર્ય દરમિયાન પ્રત્યેક અધ્યાપક વિષય વસ્તુ માંથી નીપજતા મૂલ્ય તરફ વિદ્યાર્થી તાલીમાર્થીનું ધ્યાન આકૃષ્ટ કરી શકે છે સારી શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં બે પ્રકારના મૂલ્યોનું વહન કરી શકાય છે (1) પાયાના મૂલ્યો એટલે કે આધ્યાત્મિક મૂલ્યો (2) જીવન મૂલ્યો એટલે કે સામાજિક મૂલ્યો. પાયાના મૂલ્યોએ આધાર છે જેના પર જીવન મૂલ્યોનું ઘડતર થાય છે. આપણે શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં પાયાના મૂલ્યો જેવા કે, સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, ધર્મ, સૌંદર્ય અને હિંમત જેવા મૂલ્યોને પ્રાથમિકતા આપી છે. તાલીમાર્થીઓ જ્યારે શાળામાં પ્રાયોગિક પાઠ આપવા માટે જાય છે ત્યારે શાળા શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્ય શિક્ષણના પાઠ શીખે છે અને શીખવે પણ છે. છતાં આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યોનું શિક્ષણ પાઠ્યપુસ્તકો, વ્લેકબોર્ડ કે ચોકના ટુકડા શીખવી શકતા નથી. મૂલ્ય શિક્ષણ માટે કોઈ અભ્યાસક્રમ કે પરીક્ષા હોતી નથી. મૂલ્ય શિક્ષણ અધ્યાપન પ્રક્રિયા દરમિયાન શિખવતા વિષયોનો ઓપ્યારિક અભ્યાસક્રમ અને ગુપ્ત અભ્યાસક્રમ ના આધારે થતું હોય છે. પ્રત્યેક અધ્યાપક ની જવાબદારી છે કે પ્રત્યેક મુદ્દા સાથે સંકળાયેલ મૂલ્ય તરફ તાલીમાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચીને મૂલ્ય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આ માટે શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન નાના નાના મૂલ્યલક્ષી પ્રસંગો નો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

બી.એડ્. અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યોનું તાલીમાર્થીઓમાં આરોપણ (વહન):

"Values are caught rather than taught "

ભાષા વિષયવસ્તુ તેમજ પદ્ધતિનું શિક્ષણ:

પાઠ આયોજન દ્વારા પ્રત્યેક વિષયવસ્તુ માં સમાવિષ્ટ વિશિષ્ટ મૂલ્યોને તારવવા. વિષયવસ્તુને અનુરૂપ ઉદાહરણ રજૂ

કરીને સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન મૂલ્યોને જોડી શકાય. ભાષા વસ્તુ પર આધારિત મૂલ્યોને પ્રશિક્ષણાર્થીઓના જ્ઞાનાત્મક ભાવાત્મક અને બૌદ્ધિક વિકાસ સાથે જોડવા.

શાસ્ત્ર પર આધારિત વિષય વસ્તુ અને પદ્ધતિનું શિક્ષણ:

- વૈજ્ઞાનિકોના બલિદાન, સતત પ્રયાસ, સત્ય માટેના સમર્પણનું નિરૂપણ.
- વૈજ્ઞાનિક શોધો અને સિદ્ધાંતો માનવ જીવનને સરળ બનાવવા માટેનું મહત્વ સમજાવવું.
- અહમની માનવહીનતા અને રોજિદા જીવનમાં માનવહિતોનું મહત્વ સમજાવવું.
- આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ અને ઇતિહાસ સાથે આ મૂલ્યોને જોડવા.
- ગણિત શિક્ષણ દ્વારા ચોક્કસ તા અને સત્યનું આરોપણ કરવું.
- અર્થશાસ્ત્ર વાણિજ્ય વ્યવસ્થા દ્વારા દેશનું અર્થ વ્યવસ્થા તંત્ર શીખવાડી જીવન મૂલ્યોનું ઘડતર કરવું.

◆ વિવિધ વિષયોના શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્યોનું સિંચન :

બાળપણ અને ઉછેર, અભ્યાસક્રમમાં ભાષા, પાઠ્યવાચન અને ચિંતન, સમકાલીન ભારતમાં શિક્ષણ, સ્વની સમજ, અધ્યયન અને અધ્યાપન, માપન અને મૂલ્યાંકન, યોગ શિક્ષણ અને જીવન કૌશલ્ય નું શિક્ષણ જેવા વિષયો બી. એડ. ના અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ છે.

ઉપરોક્ત વિષયોના વર્ગખંડ શિક્ષણ દરમિયાન જે તે અધ્યાપક તાલીમાર્થીમાં નાગરિકતા, સહાનુભૂતિ, વિવેક, સભાનતા, સહિષ્ણુતા, સહનશીલતા, બિનસાંપ્રદાયિકતા, આત્મ ગૌરવ, શિસ્ત, આદર, કાર્ય ગૌરવ, જૂથભાવના, પર્યાવરણ જાળવણી વગેરે અંગે હકારાત્મક દ્રષ્ટિ કોણ વિકસાવીને તેમનાંમાં આ જીવનમૂલ્યોનું સિંચન કરી શકે છે.

◆ સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્તિગત મૂલ્યોનું સિંચન :

અનુસૂચિ	વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા મૂલ્યોનું સિંચન	વ્યક્તિગત મૂલ્ય
1	સમાજસેવાના કાર્યક્રમોનું આયોજન અને સંચાલન, રક્તદાન	વૃદ્ધ તથા અસક્તને મદદ, પ્રાણીઓની માવજત, કુદરતી આપત્તિઓથી પીડિત લોકોને મદદ, ફરજપરસ્તી
2	પ્રાર્થના સભા તથા કોલેજની પ્રવૃત્તિઓમાં હાજરી	નિયમિતતા, સમયપાલન, આત્મસન્માન
3	વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા, વર્ગખંડ તથા કોલેજનું મકાન તથા મેદાનમાં સ્વચ્છતાની જાળવણી, ટોયલેટ તથા પીવાના પાણીના સ્થળે સ્વચ્છતાની જાળવણી	સ્વચ્છતા સ્વાસ્થ્ય ટેવો અને આરોગ્યની સભાનતા
4	વર્ગકાર્ય, ગૃહકાર્ય, સબમિશન કાર્ય, ઈન્ટરશિપ દરમિયાન કોલેજમાં સુપરત કરવાના કાર્યો કરવા	ઉદ્યમ, પરિશ્રમ તથા સ્વાશ્રય
5	કોલેજ પરિવારના પ્રત્યેક સભ્ય એકબીજાને મદદ કરે, સત્યનું આચરણ તથા વિશ્વાસ પેદા કરે તેવી પ્રવૃત્તિઓ	સત્યવાદીપણું, પ્રમાણિકતા તથા વિશ્વાસની ભાવના
6	સમયમર્યાદામાં સંબંધિત કાર્યો તથા સબમીશન પૂર્ણ કરવા, કોલેજ, સમાજ તથા ઘરની વિકાસાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો	જવાબદારીની ભાવના
7	કોલેજ દ્વારા થતી સમાજ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો, સહપાઠી મિત્રોને પરસ્પર સહકાર આપવો, સાક્ષરતા અભિયાન કાર્યક્રમ દ્વારા સમાજમાં નિરક્ષરોને સાક્ષર કરવા	સહકારની ભાવના
8	કોલેજમાં રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ ઉજવવા, રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાવા, રાષ્ટ્રીય નેતાના ફોટાનું કલેક્શન, રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ પર આધારિત પ્રોજેક્ટ કાર્ય કરવું	રાષ્ટ્રીય ભાવના, રાષ્ટ્રપ્રેમ તથા રાષ્ટ્રીય એકતા

◆ ઉપસંહાર :

મૂલ્યોનું સિંચન માહિતીના એક કોર્સ દ્વારા શક્ય નથી જ. પરંતુ તાલીમાર્થીના જીવન દરમિયાન પ્રત્યેક કાર્યક્રમ અને પ્રવૃત્તિઓના એકીકરણ દ્વારા શક્ય છે. મૂલ્યનો મહાવરો પ્રત્યેક શૈક્ષણિક સંસ્થાની સર્વે પ્રવૃત્તિઓને એકતા પૂરી પાડે છે. સંકલિત શિક્ષણ મૂલ્યોના એકીકરણનો વિકાસ પૂરો પાડે છે. મૂલ્યને અભ્યાસક્રમ, સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ તથા સભ્યમીશન સાથે જોડવા જોઈએ. તે ઉપરાંત અધ્યાપક, કુટુંબ, સમાજ, શિક્ષણ સંસ્થા, પ્રસાર માધ્યમો એ પણ મૂલ્ય શિક્ષણની અસરકારકતા માટે હાથ મિલાવવા જોઈએ તથા સમાજમાં શાંતિ અને આનંદ સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરવી જોઈએ. આમ, મૂલ્યશિક્ષણના પાયાના ત્રણ મૂલ્યો સત્યમ, શિવમ અને સુન્દરમના ગુણો, ભાવિ પેઢીમાં વિકસે તે માટે સંયુક્ત પણે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. યાવો આપણે સૌ આવા મૂલ્યલક્ષી દિનની પ્રતીક્ષા કરીએ.

◆ સંદર્ભ સૂચી

1. <https://gu.vikaspedia.in>education>
2. <https://vidhyayanaejournal.org>

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના તત્ત્વચિંતનમાં માનવમૂલ્યો

પદ્ધિયાર જયેશભાઈ ખુમાનસંગ

પીએચ.ડી. સ્કોલર

શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

પ્રસ્તાવના :

સોનાર બાંગ્લાનો ખિતાબ ધરાવતી બંગાળની સશ્યશામલા ભૂમિ પર સાહિત્ય, સંગીત, કળા, વિજ્ઞાન, આધ્યાત્મ યોગાદિ અનેક ક્ષેત્રોનાં તજજ્ઞો વિદ્યાવિદો ઉછર્યા છે. ભારતના આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક સત્ત્વની અભિવ્યક્તિ કરનાર ચિંતકોમાં કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં છે.

જીવન પરિચય :

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ બંગાળના પ્રસિદ્ધ ટાગોર વંશમાં ઈ.સ. ૧૮૬૧માં કોલકત્તામાં થયો હતો. તેમની માતા શારદાદેવી અને પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ હતા. આ કુટુંબ આર્થિક, સામાજિક, કલા સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે પ્રગતિશીલ હતું પરંતુ સમૃદ્ધ કુટુંબમાં લાડકોડથી ઉછેરાતાં બાળકો કરતાં વિપરીત એવી ખૂબ સાદાઈમાં રવિન્દ્રનાથનો ઉછેર થયો. જોકે, આ અભાવોએ તેમના ચિંતનને ધારદાર બનાવ્યું હતું.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના મતે કેળવણીની સંકલ્પના :

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની કેળવણીની સંકલ્પના અનુસાર કેળવણી એટલે,

- માત્ર માહિતી નહીં, પરંતુ આપણા જીવનને સમગ્ર અસ્તિત્વ સાથે સંવાદિતાપૂર્ણ બનાવનાર શિક્ષણ.
- વ્યક્તિમાં રહેલાં ઉમદા તત્ત્વોને બહાર લાવનાર વ્યાપક અને ઉપચારાત્મક શિક્ષણ.
- જીવન ઉપયોગી, ગતિશીલ, જીવંત અને જીવનલક્ષી શિક્ષણ.
- સત્યની સનાતન ખોજ, અભિવ્યક્તિ અને સ્વીકૃતિ સાથેનું શિક્ષણ.

આમ, વ્યક્તિને અંદર અને બહારથી સંપૂર્ણ બનાવનાર શિક્ષણ એટલે કેળવણી.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના તત્ત્વચિંતનમાં માનવમૂલ્યો :

1. ભૌતિક હેતુ માટેના મૂલ્યો
2. બૌદ્ધિક હેતુ માટેના મૂલ્યો
3. સૌંદર્યબોધક હેતુ માટેના મૂલ્યો
4. નૈતિક અને આધ્યાત્મિક હેતુ માટેના મૂલ્યો
5. સર્વાંગીણ વિકાસનો હેતુ માટેના મૂલ્યો
6. આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનો હેતુ માટેના મૂલ્યો

ભારતીય તત્ત્વચિંતક રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના તત્ત્વચિંતનમાં માનવમૂલ્યોનો વિનિયોગ:

પ્રસ્તાવના :

સોનાર બાંગ્લાનો ખિતાબ ધરાવતી બંગાળની સશ્યશામલા ભૂમિ પર સાહિત્ય, સંગીત, કળા, વિજ્ઞાન, આધ્યાત્મ યોગાદિ અનેક ક્ષેત્રોનાં તજજ્ઞો વિદ્યાવિદો ઉછર્યા છે. ભારતના આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક સત્ત્વની અભિવ્યક્તિ કરનાર ચિંતકોમાં કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં છે.

અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા, પાઠ્યપુસ્તકના સહારે શાળા, કોલેજના પરીક્ષા પાસ કરવાના એક માત્ર ધ્યેય સાથે અપાતા એમના સમયના પ્રવર્તમાન શિક્ષણ સાથે તેઓ અસહમત હતા. તેઓ માતૃભાષાના શિક્ષણ દ્વારા ભારતીય

સંસ્કારોનું સિંચન કરાવી, પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ સાથે તાદાત્મ્ય કેળવી, સર્વોચ્ચ વિકાસ દ્વારા વ્યક્તિને પૂર્ણતા તરફ દોરી જાય તથા વ્યક્તિને રાષ્ટ્રપ્રેમી જ નહિ, વિશ્વપ્રેમી બનાવે તેવા પ્રકારની કેળવણી આપવાના હિમાયતી હતા. તેઓ 'વસુદૈવ કુટુંબકમ્' નું જીવંત ઉદાહરણ છે. તેમને માનવીય અને દિવ્ય પ્રકૃતિનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન હતું.

જીવન પરિચય :

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ બંગાળના પ્રસિદ્ધ ટાગોર વંશમાં ઈ.સ. ૧૮૬૧માં કોલકત્તામાં થયો હતો. તેમની માતા શારદાદેવી અને પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ હતા. આ કુટુંબ આર્થિક, સામાજિક, કલા સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે પ્રગતિશીલ હતું પરંતુ સમૃદ્ધ કુટુંબમાં લાડકોડથી ઉછેરાતાં બાળકો કરતાં વિપરીત એવી ખૂબ સાદાઈમાં રવિન્દ્રનાથનો ઉછેર થયો. જોકે, આ અભાવોએ તેમના ચિંતનને ધારદાર બનાવ્યું હતું.

છ વર્ષની ઉંમરે ઓરિએન્ટલ સેમિનાર અને બીજે જ વર્ષે તેમને નોર્મલ સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા પણ શાળા શિક્ષણ તેમને ગોઠ્યું નહિ. સેન્ટ ઝેવિયર્સ શાળાનું શિક્ષણ પણ તેમને ફાવ્યું નહિ. ભણવા કરતાં ભણાવવાનું ગમવા લાગ્યું. શાલેય શિક્ષણ ઉપરાંત રવિન્દ્રનાથના મોટા ભાઈ હેમેન્દ્રનાથના માર્ગદર્શન નીચે સર્વોચ્ચ શિક્ષણ આપવાના અભરખા નીચે અપાતા કુસ્તી, વિજ્ઞાન, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ચિત્ર, વ્યાયામ, અંગ્રેજી અને સંગીતના ખાનગી ગૃહશિક્ષણમાંથી મુક્તિ મેળવવી મુશ્કેલ હતી. આમાં સદ્ ભાગ્યે શ્રી સીતાનાથના ઘોષના નામના વિજ્ઞાન શિક્ષકે તેમને વિજ્ઞાનપ્રેમી બનાવ્યા એટલું જ નહિ, 'વિશ્વ પરિચય' નામનું વિજ્ઞાનનું પાઠ્યપુસ્તક લખવા માટે પણ પ્રેર્યો. અગિયારમાં વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર પછી પિતાશ્રી સાનિધ્યમાં કરેલા હિમાલયના પ્રવાસે તેમના જીવનમાં નૂતન વળાંક આપ્યો.

ટાગોર આઠ વર્ષની વયે કાવ્યરચનાનો પ્રારંભ કર્યો તથા ઈ.સ. ૧૮૭૩માં પ્રથમ દીર્ઘકાવ્ય 'અભિલાષ' રચ્યું એ જ વર્ષમાં તેમની માતા દિવંગત થયા. ૧૮૭૭માં 'ભારતી' સામયિકમાં કાવ્યો, લેખો, અવલોકનો પ્રગટ કર્યા. ઈ.સ. ૧૮૭૮માં તેઓ કાયદાના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેન્ડ ગયા પણ ૧૮૮૦માં ડિગ્રી લીધા વિના જ યુરોપીય કાવ્ય અને સંગીતથી પ્રભાવિત થઈ પાછા ફર્યા. રવિન્દ્રનાથનાં લગ્ન એમની બાવીસ વર્ષની ઉંમરે ઈ.સ. ૧૮૮૩માં ભવતારિણીદેવી (લગ્ન પછી મૃણાલિનીદેવી) સાથે થયાં. ઓગણીસ વર્ષનાં લગ્નજીવનમાં પાંચ સંતાનોને જન્મ આપી ૧૯૦૨માં મૃણાલિની દેવી અવસાન પામ્યાં.

ઇંગ્લેન્ડમાં 'ભગ્નહૃદય' કવિતા શરૂ કરી અને ભારતમાં આવીને પૂરી કરી. મધુર કંઠ, અસાધારણ સૂર ગૂંથણી અને સ્વરચિત કવિતાનો ત્રિવેણી સંગમ સર્વજનપ્રિય બન્યો. 'વાલ્મિકી પ્રતિભા' નામનું સંગીતપ્રધાન નાટક પ્રચલિત બન્યું. 'સાંધ્ય ગીત' કાવ્ય પ્રકાશને તે વખતે સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ઈ.સ. ૧૯૧૩માં 'ગીતાંજલી' કાવ્યસંગ્રહ પર એમને નોબલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો. દુનિયાને તેમનામાં વિશ્વ કવિવર જોવા મળ્યો.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના મતે કેળવણીની સંકલ્પના :

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની કેળવણીની સંકલ્પના અનુસાર કેળવણી એટલે,

- માત્ર માહિતી નહીં, પરંતુ આપણા જીવનને સમગ્ર અસ્તિત્વ સાથે સંવાદિતાપૂર્ણ બનાવનાર શિક્ષણ.
- વ્યક્તિમાં રહેલાં ઉમદા તત્વોને બહાર લાવનાર વ્યાપક અને ઉપચારાત્મક શિક્ષણ.
- જીવન ઉપયોગી, ગતિશીલ, જીવંત અને જીવનલક્ષી શિક્ષણ.
- સત્યની સનાતન ખોજ, અભિવ્યક્તિ અને સ્વીકૃતિ સાથેનું શિક્ષણ.

આમ, વ્યક્તિને અંદર અને બહારથી સંપૂર્ણ બનાવનાર શિક્ષણ એટલે કેળવણી.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના તત્ત્વચિંતનમાં માનવમૂલ્યો :

ટાગોરની ચિંતનધારા બહુધા ઉપનિષદો પર આધારિત હતી. જો કે 'ગીતાંજલી'નાં કાવ્યોમાંની 'અવતાર' (Incarnation) જેવી વિભાવનાઓએ તેમને નર્થા આધ્યાત્મવાદી તેમજ રહસ્યવાદની નજીકના ફિલસૂફ માનવ આપણને

પ્રેર્યા છે. ટાગોરનું ચિંતન તાર્કિક દ્રષ્ટિએ બુદ્ધિવાદી તથા આધ્યાત્મવાદી તર્કસંગતિના કરતાં આત્મિક ખોજની દ્રષ્ટિથી દિપ્તિમાન વિશ્વવ્યાપ સત્યનું અન્વેષણ મનુષ્યનાં મનોસ્વાતંત્ર્ય પેદા કરે છે. આ માન્યતા પર જ ટાગોર માનવીય બંધુત્વ, વિશ્વબંધુત્વ, ઈશ્વરીય અનુકંપા, પ્રકૃતિનો સહચાર અને વિશ્વવ્યાપી ધર્મની ભલામણ કરે છે.

ટાગોર માને છે કે વધુ પડતાં પુસ્તકોના ભારવાળી કેળવણી સમાજને પંડિતો આપે છે અને મનુષ્યો ખૂંચવી લે છે. પ્રકૃતિની આભડછેટ રાખી કેવળ પુસ્તકોના જ્ઞાન પર નિર્ભર એવા લોકો માટે ગુરૂદેવે યોગ્ય જ કહ્યું છે, "દૂર્ભાગ્યવશ પંડિત તો બની ગયા પરંતુ તેઓ મનુષ્યત્વ ગુમાવી બેઠા છે. જો મનુષ્યને મનુષ્ય ભાવથી મનુષ્ય સાથે વર્તવાનું આવડે તો તેમની સાથે સુખદુઃખની વાત કરી શકાય. બાળ-બચ્ચાં કુશળ વર્તમાન પૂછી શકાય અને તેથી મનુષ્યના આત્માને સુખ મળે." કદાચ આ માટે જ તેઓએ વિશ્વપ્રકૃતિ સાથે ગાઢસંબંધમાં આવવાની ટેવને વિકસાવવાનો અનુરોધ કર્યો હશે. તેઓ કહે છે "અગ્નિ, વાયુ, જળ અને સ્થળરૂપ વિશ્વને વિશ્વાત્મા દ્વારા થોડા ઘણા અંશે પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જોતાં શીખવું એનું નામ જ શિક્ષણ."

ટાગોરના શિક્ષણ ચિંતનમાં 'જાણવાનો આનંદ' જ પાયાની બાબત છે. 'જ્ઞાન'ની વિભાવના દૃઢ કરાવ ગુરૂદેવ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ક્રમમાં 'વિચારશક્તિ' અને 'કલ્પનાશક્તિ' ના વિકાસ પર ભાર મૂકે છે. બાલ્યાવસ્થાથી જ બાળકના મગજ પર સ્મરણ શક્તિનો બોજો નહિ વધારતાં તેમના વિચારશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ વિકસાવવાની તક આપવી જોઈએ. કેમકે, જીવનયાત્રા માટે ઉભયની આવશ્યકતા છે.

મૂલ્યોની બાબતમાં ગુરૂદેવ સૌથી વધુ 'વ્યક્તિ'ના મૂલ્ય પર ભાર મૂકે છે. ગુરૂદેવની મૂલ્યવિષયક દ્રષ્ટિ વ્યક્તિમાંથી ઉદ્ભવે છે અને સમષ્ટિમાં પરિણમે છે. શિક્ષણની મૂલ્યનિષ્ઠાની પણ આ જ ગતિ હોય એવી ટાગોરની વાંછના છે. મનુષ્યનો જન્મ વિશ્વની સમગ્રતામાં રહેલી એકતાનો સ્વીકાર કરવા માટે થયો છે એવું માનનાર ટાગોરના શિક્ષણ ચિંતનમાં 'જીવન' એક મૂલ્યના સ્વરૂપે સ્વીકારવાનો અર્થ છે- માનવજીવન અને પ્રકૃતિમાં વ્યાપ્ત સૌંદર્યબોધક તત્વો માટેનો અનુરાગ, પ્રકૃતિ અને જીવનના સૌંદર્યના અનુરાગમાંથી જ આનંદ અને વિસ્મયનો ઉદ્ભવ થાય છે.

(1) ભૌતિક હેતુ માટેના મૂલ્યો : ગુરૂદેવ જીવનને પૂર્ણ બનાવનાર તત્વોમાં શરીરને પ્રાધાન્ય આપે છે. તેથી બાળકોનું શરીર સુદૃઢ બનાવવું તે શિક્ષણનો હેતુ થઈ પડે છે. (Aims of Physical Development) બાળક આજુબાજુના પર્યાવરણ અને વસ્તુઓની લીલાનો શરીરથી આનંદ માણી શકે એ રીતે શરીરને કેળવવું જોઈએ. જેમ કે વૃક્ષ પર ચઢવું, નદી તળાવમાં ડૂબકીઓ લગાવવી, મનગમતી કસરતો દ્વારા અને પૌષ્ટિક આહાર દ્વારા બાળકનો શારીરિક વિકાસ થાય તેવો ભૌતિક હેતુ રહેલો છે.

(2) બૌદ્ધિક હેતુ માટેના મૂલ્યો : ટાગોર શારીરિક વિકાસની જેમ બાળકનો માનસિક વિકાસ (Aim of mental Development) થાય તેવા શૈક્ષણિક ઉદ્દેશ્યનો સ્વીકાર કરે છે. ગોખલપદ્મીને ઉત્તેજ તેવી 'પુસ્તકોની ગુલામી' કરતાં બાળક સર્વાંગી પ્રયત્ન દ્વારા પોતાની જ્ઞાન અર્જિત કરે એ બૌદ્ધિક કૌશલ્ય (Cognitive Skills) પ્રાપ્ત કરે એ શિક્ષણનો હેતુ છે. કેવળ સ્મરણશક્તિ નહીં, પરંતુ વિચાર અને કલ્પનાના વિકાસની બાળકને તકો મળે તેવું બૌદ્ધિક વિકાસ કરાવનારું શિક્ષણ અપાવવું જોઈએ.

(3) સૌંદર્યબોધક હેતુ માટેના મૂલ્યો : ગુરૂદેવ જે રીતે જીવન અને મૃત્યુ ઉભયને જીવન-સિદ્ધાંતના જ ભાગ માને છે તેમ સુંદર અને કુરૂપ ઉભયને સૌંદર્ય સિદ્ધાંતના જ બે ભાગ માને છે. તેમની દ્રષ્ટિએ સૌંદર્યમૂલક કલાનો સિદ્ધાંત વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિનો છે. ચિત્ર, સંગીત, નૃત્યાદિ કલાની ખિલવણી દ્વારા બાળક ઈશ્વરી તત્વનો અહેસાસ કરી શકે છે. ઈશ્વરદત્ત પ્રકૃતિધામોનો સહવાસ બાળકમાં નવી સૌંદર્યદ્રષ્ટિ કેળવે છે.

(4) નૈતિક અને આધ્યાત્મિક હેતુ માટેના મૂલ્યો (Aim of moral and spiritual Development) : ગુરૂદેવ જીવવાની નીતિમત્તા અને ધ્યેયની આધ્યાત્મિકતામાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. સદાચાર પ્રેરતું ધર્મનું આચરણ સત્યમ્ શિવમ્

સુંદરમ્ ના શાશ્વત તત્વોને માણવામાં સહાયભૂત બને છે એ તેમનો દ્રષ્ટિકોણ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સમષ્ટિનું કલ્યાણ સાધે તેવાં ઉત્તમને નૈતિક મૂલ્યોનું ઘડતર થાય, અધ્યાત્મ વડે ઉન્નત બને તે શિક્ષણનો હેતુ છે.

(5) સર્વાંગીણ વિકાસનો હેતુ માટેના મૂલ્યો (Aim of all Faculties Development) : બાળકની અંતર્ગત રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓની વિકાસ થાય અને બાળકની રસ, રૂચિ, પાત્રતા પ્રમાણે તેનામાં રહેલી અનેકવિધતા વિશિષ્ટતાઓનો વિકાસ થાય તેવા વાતાવરણનું નિર્માણ કરે એવા શિક્ષણ ધર્મને ગુરૂદેવે પ્રબોધ્યો છે.

(6) આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનો હેતુ માટેના મૂલ્યો : ટાગોર વ્યક્તિ વિકાસ જેટલું જ સામાજિક વિકાસને મહત્વ આપે છે. બાળકમાં સંકુચિતતાને બદલે 'વસુદૈવ કુટુંબકમ્' વિશ્વ મારો પરિવાર છે તેવી વિશાળ ભાવના જન્મે, વિકસે તેવા શિક્ષણના તેઓ હિમાયતી હતા, બાળકમાં કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને છેવટે સમગ્ર જગતના કલ્યાણ માટેની ભાવના જન્મે તેવા આંતરરાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિકોણનો વિકાસ (Aim of Development of International Attitude) કરે તેવા શૈક્ષણિક હેતુને ગુરૂદેવે નવાજ્યો છે.

સમગ્ર શિક્ષણના કેન્દ્ર સ્વરૂપે અને પૂર્ણ માનવના વિકાસ અર્થે વિશ્વભારતીમાં ભારતીય સભ્યતા, આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ, સમાજકલ્યાણ અને ગ્રામ-પુનઃરચના, માનવકલ્યાણ અને ઐક્યની ભાવના આ બધા જ સંકલ્પોને સિદ્ધ કરે તેવી વૈવિધ્યસભર પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ઉમદા કામો થઈ રહ્યાં છે.

ઉપસંહાર :

'જન ગણ મન અધિનાયક જય હે' નો જયઘોષ કરનાર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર ધર્મ, શિક્ષણ, રાજકારણ, સમાજ-સુધારણા, નૈતિક ઉન્નતિ અને આર્થિક નવરચના જેવા અનેકવિધ ક્ષેત્રોના સિદ્ધહસ્ત મહામાનવ હતા. ગુરૂદેવનું જીવન જેટલું વ્યાપક હતું એટલું જ ઉદાત્ત તત્વોથી ભરપૂર હતું. એમનું જીવનકર્મ માનવીય સંસ્કારો અને અતિમાનવીય સાધનાથી પરિપૂર્ણ હતું.

ગુરૂદેવે તેમના તત્ત્વજ્ઞાન નિધિમાં વાસ્તવવાદી જીવંત શિક્ષણની વિભાવના, માતૃભાષાનું શિક્ષણ અને તેનું માધ્યમ શિક્ષણને તેની સમગ્રતામાં જોવાનો દ્રષ્ટિકોણ, શિક્ષણની ક્રિયા-પ્રક્રિયા પ્રત્યેનો ભારતીય અભિગમ, શિક્ષણ દ્વારા ગ્રામજીવન અને વિશાળ સમાજના ઉત્કર્ષ માટેના રચનાત્મક પ્રયત્ન, આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ, લિંગભેદ વિહોણું શિક્ષણ આ અને એવી અનેક બાબતોને સમાવિષ્ટ કરી, તાજગી અને પ્રસન્નતા પ્રેરક ચિંતન પાથેય પૂરું પાડ્યું છે.

સંદર્ભસૂચિ :

1. જોષી હરિપ્રસાદ, (1993) કેળવણીની તાત્વિક આધારશીલા, સ્વ. એચ.જી. દેસાઈ મેમોરિયલ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, રાજકોટ.
2. દવે જયેન્દ્ર શાસ્ત્રી (1983), કેળવણીના તાત્વિક આધારો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
3. દવે જયેન્દ્ર શાસ્ત્રી (1983), ભારતીય ચિંતકોનું શિક્ષણચિંતન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
4. દલાલ પી. આર. (1981), રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું તત્ત્વજ્ઞાન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રેસ, અમદાવાદ.
5. પારેખ નગીનદાસ, (1990), ટાગોર રવિન્દ્રનાથ, નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ.

**HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE,
AND UNIVERSITY**

Naisargi M. Patel

Abstract:

Education has always been a powerful tool for shaping individuals and societies. Beyond academic knowledge and technical skills, it plays a vital role in imparting human values that guide ethical behaviour, social responsibility, and personal growth. This article explores the presence of human values in the present curriculum of schools, colleges, and universities, highlighting the importance of integrating these values into educational programs.

The integration of human values into the present curriculum equips students with not only knowledge but also the moral ethics and social skills needed to thrive in complex and interconnected world. Languages are the base of literature, which enhance human emotions. Such subject like science that helps us to develop observation skills, experimental knowledge and the understanding of scientific facts. Mathematics flourishes the problem solving skills, critical thinking and higher order thinking skills. Social studies, history, civics, geography develops ethical values and awareness about the civic responsibilities.

In the overall development of a human as a responsible citizen the Individual values, Social values, and Ethical values plays an integral role, which is evolved by Education.

Key Words:

- Ethical Behaviour
- Civic responsibility
- Moral dilemmas
- Critical Thinking
- Societal responsibilities
- Educators
- Community Engagement
- Equips
- Holistic education

The Current State of Education

In recent years, there has been an increased recognition of the need to incorporate human values into educational curricula at all levels. While academic knowledge remains crucial, educators and policymakers have started to acknowledge the importance of holistic education that nurtures values such as empathy, compassion, integrity, and civic responsibility.

School Curriculum:

In primary and secondary schools, there is a growing emphasis on character education. Various programs focus on teaching values like respect, tolerance, kindness, and responsibility alongside traditional subjects. These initiatives aim to cultivate well-rounded individuals who are not only academically competent but also morally and socially responsible.

College Curriculum:

At the college level, academic programs often include courses in ethics, philosophy, and social sciences that encourage critical thinking and ethical reasoning. Additionally, extracurricular activities, student organizations, and community engagement opportunities promote values like

leadership, teamwork, and community service.

University Curriculum:

In universities, the focus extends beyond academic excellence. Many universities offer courses on moral and ethical philosophy, social justice, and global citizenship. These courses challenge students to think critically about complex ethical issues and engage in discussions about values and societal responsibilities.

The Importance of Integrating Human Values

- 1. Personal Development:** Incorporating human values into education fosters personal growth and emotional intelligence. Students learn to understand and manage their emotions, leading to better self-awareness and interpersonal relationships.
- 2. Ethical Decision-Making:** Values-based education equips students with the skills to make ethical decisions, navigate moral dilemmas, and act responsibly in various life situations.
- 3. Social Responsibility:** Encouraging values like empathy and compassion in the curriculum helps students develop a sense of social responsibility. They become more aware of societal issues and are motivated to contribute to positive change.
- 4. Global Citizenship:** In an interconnected world, global awareness and cultural sensitivity are crucial. Integrating human values prepares students to be responsible global citizens who respect diversity and work towards a more inclusive and just world.

Challenges and Considerations

While the inclusion of human values in education is essential, there are challenges to overcome:

- 1. Standardization vs. Flexibility:** Balancing standardized curriculum requirements with the flexibility to address diverse values and cultural contexts can be challenging.
- 2. Teacher Training:** Educators must be adequately trained to effectively teach human values and facilitate discussions on ethical topics.
- 3. Evaluation and Assessment:** Measuring the impact of values-based education can be complex, as it often involves assessing personal growth and character development.

Conclusion:

The integration of human values into the present curriculum of schools, colleges, and universities is a significant step towards holistic education. It equips students with not only academic knowledge but also the moral compass and social skills needed to thrive in an increasingly complex and interconnected world. As educators and policymakers continue to prioritize values-based education, we can hope to see a generation of individuals who are not only intellectually competent but also compassionate, ethically aware, and committed to making positive contributions to society. This shift towards values-based education is crucial for building a more ethical, empathetic, and harmonious future for all.

HUMAN VALUES IN ANCIENT BHARATIYA SCRIPTURES (RAMAYANA)**Panchal Parthkumar Bhupendrabhai***B.ed Trainee**Smt. R D Gardi College of Education, Rajkot 360005***Abstract:**

The present paper imparting light towards the epic text of Ramayana. This is the full of life learning lessons. Its teaching and reminders that enjoins the readers to tread on the life learning lessons from Ramayana. Ramayana teaches us Human value and how to follow them. We can learn various things from Ramayana in our life. The Epic Ramayana gives advice on how to live a good life at each stage of life. Many values like love, respect to other majorly to our elders, stay calm in every situation, be positive in every situation, importance of unity, A tendency to forgive, to be loyal with everyone, don't be arrogant person, be kind hearted, be polite etc, everyone should learn from Ramayana. Lord Rama and goddess Sita Present an ideal for dealing with many forms of clashing situation and living a happy and healthy life. The paper also highlights the virtues of learning from Mahapandit Ravana.

Keyword: Lord Shree Rama, Ramayana, Lessons, Love, Respect

Introduction:

There are diverse regional versions of the Ramayana written by various authors in India. Some of them differ significantly from each other. The Ramayana is one of the greatest epics of Hindu Mythology. The Ramayana was first written by Rishi Valmiki. It consists 24,000 shlokas and seven cantos. The Ramayana is composed of about 4,80,002 words. Valmiki was contemporary of lord Ram. It was written in Sanskrit language at first. The Ramayana is all about lord shree Rama character. It is biography of lord shree Rama. Our elders are not only considering Ramayana sacred, but also try to apply its learning things in the lives of themselves and children. The story of lord Rama exile in Ramayana tells man the victory of good over evil, unity in diversity, true relationships, importance of good company, true devotion, character of forgiveness, treating most equals, faith in god etc. gives many important valuable lessons in our life. Here are some of the valuable Lessons of Life, we learn from Ramayana.

- **Importance Unity and Relationships – More than power, pride and greed**

Lord Rama valued all relationships. He had played a role of ideal son. He willingly chooses to spend 14 years in a forest to protect his father's much-esteemed honor. During this time, Lakshmana his half-brother – even accompanied him to vanvas to support him in the forest. His wife sitaji also went into exile with him.

King Dashratha had three wives and four sons; and all of them loved each other immensely. Their love was so pure that their hearts were united even when they were physically apart.

Bharat, another brother of lord Ram who was given the mighty throne, never considered

himself a king. Instead, he waited for lord Rama to return home and handed the kingdom back.

Lesson:

Always stand together as a family. The fruits of togetherness will give you the power to sail through the worst storms. Every relationship is an opportunity for us to rise above greed, anger and power. If we hold love higher than everything else, our value and respect for life increases automatically. Our love for our family should also increase day by day. If we live our life in unity with our family, with human society no evil can beat us in our life and we can get our desired success. Moreover, it purifies sets us on the path to good karma.

- **Include all – Irrespective of colour, caste or creed**

Lord Rama was so humble and kind that he treated everyone equally. He even readily ate the fruits nibbled by Sabari – a poor old woman who had nothing much to offer but pure love. She is true devotee of lord Rama. When she heard that lord shree ram come to her, she was eager to have a glimpse of lord Rama. Everyone is equal for lord shree Rama.

Lesson:

Treat all as equal, there is no one from lower class or higher class. Love and respect everyone. Do not discriminate anyone on the basis of caste, creed, colour or status. Everything is temporary in life so, we should behave with love and docility with everyone.

- **Stay away from negative people**

The third wife of dashratha, queen Kaikeyi, loved Rama more than her own son bharat. Although, her bondmaid, Manthara poisoned her mind with negativity. Manthara convinced Kaikeyi to send Rama into exile and make her son bharat king of their kingdom. Kaikeyi's ears are spoiled with poison of manthra and she took bad decision to send Rama to exile.

Lesson:

Always try to stay far from the negative people with negative minds. Try to always think positively. Protect yourself against vicious counsel and stay away from negative person. A negative mind can easily brainwash all the good things inside you. A negative thought can destroy you from all the stage of life.

- **Forgiveness Prevents Revenge**

When Ravana learned that Lakshmana has insulted his sister Surpanakha, he went to seek vengeance and abducted Sita. However, this feeling of revenge cost him his life.

On the other hand, Lord Rama and Sita were forgiving and kind to all. They even granted forgiveness to Kaikeyi, Rama's stepmother, the one responsible for sending him into exile.

Lesson:

Be forgiving in nature. Anger and revenge do not bring any good; they do not allow us to move on to better things. Anger and vindictive spirit lead us to darkness in life.

- **Victory of good over evil**

Ravana was highly intellectual, but a cruel and arrogant king. He kidnaps Lord Rama's wife, Sita, to claim revenge from him and his brother Lakshmana for having insulted his sister Surpanakha and cut off the nose of his sister Surpanakha. However, in the end of battle, Lord

Rama wins the battle and rescues Sita.

Lesson:

The one who always follows the principle of life will always win, the one who doesn't follow the principle of life is always defeated. No matter how bad the circumstances are in life, good will always prevail over evil.

There are also some lessons which we have learnt from Ravana.

Success principles from Ravana:

At the time when Ravana was in the state of death, Lord Shree Rama told Lakshmana that a great pundit of policy, politics and power is departing from this world; you go to him and take some life lesson from Ravana. Lakshmana stood at the feet of the Ravana who was at the state of dying.

Mahapandit Ravana gives some of the life lessons to Lakshmana which are some are as,

- At the first Ravana told to Lakshmana was that good work in our life should be done as soon as possible and inauspicious should be avoided as much as possible.
- The second thing is that you should never consider your opponent, your enemy smaller than yourself.
- At the third Ravana told Lakshmana that if there is any secret of one's life, then he/she should not tell anyone.

Conclusion:

We should be inspired to live like Lord Shree Ram. In now times we have to learn from family of Lord Shree Rama to love each other because there are so many home, there is no love between brother- brother, father-son, brother – sister, mother – son, father – daughter, mother - daughter, husband- wife etc. Everywhere unity is must need to live a beautiful and satisfied life. We have to stay far from the negative minds because it can destroy us. We have to value all the relationship in our life. Be loyal to everyone. One should not try to cheat anyone. Always be humble to every lives. We should forget the feeling of revenge towards someone in anger in life and develop the tendency to forgive. One should never make decision when anger and never give promise when happy. We should always maintain distance from negative people like manthara because poison of negativity will corrupts even our good conduct. Truth always wins at the end of every battle. Lord Rama had sense of respect for everyone, which we should learn from his life. We should treat everyone equally, irrespective of rank and age. We should also have love and kindness towards animals.

Internet sources:

<https://readersbooksclub.com/blog/14-life-lessons-from-ramayana/>

<https://www.aubank.in/blogs/lessons-we-can-learn-from-ramayana>

Reference:

Shree Valmiki's Ramayana, Based on Adikavi Valmiki

શ્રીમદ ભગવદ ગીતા

Chauhan Prachi Manishsinh

B.Ed Student

Srirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora

❖ સારાંશ:

પ્રસ્તુત થીમ પેપરમાં શ્રીમદ ભગવદ ગીતામાં વર્ણવાયેલ માનવીય મૂલ્યોની વાત કરવામાં આવી છે . જેમાં મુખ્ય કર્મ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે . “ કર્મ કરતો જા, ફાક મારતો જા , મદદ તૈયાર છે .” જેમાં કર્મ કર પરંતુ ફળની આશા રાખીશ નહીં એમ કહેવામાં આવ્યું છે . ફળની આશા વગર કરેલા કર્મનું ફળ ભગવાન જરૂર આપે જ છે . પરંતુ ફળની અપેક્ષા રાખી કોઈ પણ કર્મ કરવું નહીં . ભગવાન પર વિશ્વાસ રાખી પોતાનો ધર્મ નિભાવવો . ભગવાનને પામવા માટેનો એક જ રસ્તો છે અને તે છે અધ્યાત્મિકતા . જે યોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય છે . હિન્દુ ધર્મનો પવિત્ર ગ્રંથ શ્રીમદ ભગવદ ગીતામાં જીવનના અમૂલ્ય પાઠો છે . જેના દ્વારા આપણે એક સફળ અને સંતુષ્ટ જીવન જીવી શકીએ છીએ. જેમાં, ‘કર્યા વિના કઈ મળતું નથી , મફતનું લઈશ નહીં’ જેમાં પ્રામાણિક પણે પોતાના કર્મને વળગી રહેવાની વાત છે. આ ઉપરાંત સત્ય , અહિંસા , સંયમ , પ્રામાણિકતા , ઋજુતા , સ્થિરતા , દયા , ક્ષમા વગેરે જેવા ઉત્તમ મૂલ્યો પ્રદર્શિત થાય છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : કર્મ , સ્થિતપ્રજ્ઞ , સત્ય , અધ્યાત્મિકતા , ભગવદ ગીતા .

❖ પ્રસ્તાવના :

હિન્દુ ધર્મનો એકમાત્ર ગ્રંથ કે જેની જયંતિ ઉજવવામાં આવે છે તે ગ્રંથ એટલે શ્રીમદ ભગવદ ગીતા . આ ગ્રંથ મહાભારતના ભીષ્મપર્વનો એક ભાગ છે . કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુન જ્યારે પોતાના બાણ હેઠા મુકી દે છે ત્યારે ભગવાન યોગેશ્વર તેમણે ઉપદેશ આપે છે તે વર્ણવતો ગ્રંથ એટલે શ્રીમદ ભગવદ ગીતા . જેમાં સાતસો શ્લોકમાં જીવનનો સાર સમાય જાય છે . આ ગ્રંથમાં તમામ શ્લોકોને અઢાર અધ્યાયમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે .

ગીતા સાક્ષાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદ માથી નિસરેલી વાણી છે . એનું સંકલન કરનાર શ્રીવ્યાસજી છે . ભગવાન કૃષ્ણે પોતાના ઉપદેશનો ઘણોખરો અંશ તો પદ્યમાં જ કહ્યો હતો . જેને વ્યાસજીએ એમનો એમ ઉતારી લીધો હતો . થોડો ઘણો અંશ કે જે એમને ગદ્યમાં કહ્યો હતો , એને વ્યાસજીએ પોતે શ્લોકબદ્ધ કરી દીધો , સાથે સાથે અર્જુન , સંજય તથા ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચનોને પણ પોતાની ભાષામાં શ્લોકબદ્ધ કરીને ઢાળી દીધાં હતા .

આ ગ્રંથ કોઈ પણ યુગમાં માનવીને સુખ અને શાંતિ પૂર્વક જીવવાની પ્રેરણા આપતો રહ્યો છે . મનુષ્યએ જીવનમાં કેટલાક સિદ્ધાંતો , મૂલ્યો અપનાવવા જોઈએ તેમજ કેટલાક દુર્ગુણોને ત્યજવા જોઈએ . આ સાથે જ કર્મ અને ધર્મની વિસ્તૃત સમજ મનુષ્યને એક નવી દિશા પ્રદાન કરે છે .

ગીતા વિશે ગાંધીજી કહે છે : ‘ મને કોઈ ધર્મસંકટ આવે , એટલે હું ગીતામાતાનું શરણ લઉં છું .’

❖ વિષયવસ્તુ :

• કર્મનિષ્ઠા:

ભગવદ ગીતામાં સૌથી વધુ ભાર કર્મ અને ધર્મ પર મૂકવામાં આવ્યો છે . ભગવદ ગીતાના બીજા અધ્યાયના 47માં શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ,

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેસુ કદાચન |

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સદ્ગોસ્તકર્મણિ ||

અર્થાત , તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે . એના ફળ પર નહીં . માટે તું કર્મના ફળનો હેતુ થા મા ; તથા તારી કર્મ ન કરવામાં પણ આસક્તિ ન થાઓ .

અધ્યાય 3ના 4-9 શ્લોકોમાં પણ કર્મનું મહત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે . કર્મ કરવું એ આપનો ધર્મ પણ છે અને ફરજ પણ . સંપૂર્ણ ગીતામાં કર્મ પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે . પરંતુ કર્મ પણ બે પ્રકારના હોય છે . સત્કર્મ અને કુકર્મ . સત્કર્મ થકી મનુષ્ય સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે . આ સત્કર્મ દ્વારા વ્યક્તિમાં અનેક સદગુણોનો વિકાસ થાય છે . તેથી સત્કર્મ કરવામાં ક્યારેય આળસ રાખવી જોઈએ નહીં . શ્રેષ્ઠ કર્મ કોને કહેવાય , તો એ જ કર્મ જે ફળની અપેક્ષા વિના કરવામાં આવે છે તે .

પરંતુ શું હાલના સમયમાં આપણે આવું કર્મ કરીએ છીએ ખરાં ?

કદાચ ના , આપણે કોઈ પણ કર્મ કરતાં પહેલા તેના ફળ વિશે વિચારીએ છીએ . કોઈ વ્યાપારી મને શું મળશે? એ પહેલા વિચારે છે , ત્યાર બાદ નક્કી કરે છે કે કયું કામ કરવું . ત્યાં સુધી કે આપણે ભગવાને યાદ કરીએ છીએ એ પણ આપના ફાયદા માટે જ . સ્વાર્થ વગર તો આપણે કોઈને બોલાવતા પણ નથી . આપણે કોઈ પણ કામ કોઈ પણ જાતની અપેક્ષા વિના કરીએ તો તેનું ફળ ભગવાન અવશ્ય આપે જ છે .

• ધાર્મિક મૂલ્ય:

અધ્યાય 4 ના 8માં શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે ,

परित्राणाय साधुना विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

અર્થાત , સાધુપુરુષના ઉદ્ધાર માટે , પાપકર્મ કરનારાઓના વિનાશ માટે અને ધર્મની સમ્યક રીતે સ્થાપના કરવા માટે હું યુગે યુગે પ્રગટ થાઉં છું .

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ધર્મની રક્ષા માટે હું દરેક યુગમાં અવતાર લઉં છું . જો ધર્મને કાજે ભગવાન પૃથ્વી પર આવતા હોય તો ધર્મ એ કેટલો મૂલ્યવાન હશે તેની કલ્પના આપણે કરી શકીએ છીએ . ધર્મના માટે અર્જુન પોતાના કુટુંબીજનો સાથે યુદ્ધ કરે છે . ધર્મની રક્ષા માટે પોતાના જ ભાઈઓનો વધ કરી નાખે છે . ધર્મ માટે ભગવાન કહે છે કે પોતાના ધર્મમાં કઈ પણ સ્વીકારવા લાયક ન હોય તો પણ બીજાના ધર્મનો સ્વીકાર ન કરવો જોઈએ . આજના સમયમાં ધર્મની વાતો તો દૂર પરંતુ અધર્મના કૃત્યો વધતાં જાય છે . માણસ પોતાના મનુષ્ય ધર્મને પણ ઠોકર મારી આગળ વધતો જાય છે .

અધર્મએ તો જાણે માઝા મૂકી છે . આપણે ધર્મને ફક્ત મંદિર સાથે જોડી દીધું છે . મંદિરે જવું , પૂજા પાઠ કરવા તેને આપણે ધાર્મિક કહીએ છીએ પરંતુ વ્યવહારમાં પોતાના ધર્મનું આચરણ કરતાં નથી . ધર્મ એ ફક્ત ભગવાનની ભક્તિ સાથે જોડાયેલી વાત નથી , ધર્મની સંકલ્પના ખૂબ વિશાળ છે . તે જાણીને મનુષ્યએ તે મુજબનું વર્તન કરવું જોઈએ .

• આધ્યાત્મિક મૂલ્ય :

શિવ અને જીવ , આત્મા અને પરમાત્માનું જ્યારે મિલન થાય છે ત્યારે અધ્યાત્મિકતા સાર્થક થાય છે . આ માટે ગીતાના 2જા અધ્યાયના 53 માં શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે કે ,

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥

અર્થાત , જાત જાતના વચનો સાંભળવાને લીધે વિચલિત થયેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે પરમાત્મામાં અચલ અને સ્થિર ભાવે સ્થાયી થશે ત્યારે તું યોગને પામીશ , અર્થાત તારો પરમાત્મા સાથે નિત્યસંયોગ થઈ જશે . એટલે કે જ્યારે

આપણે પરમાત્મામાં લીન થઈ જઈએ છીએ ત્યારે પરમ શાંતિને પામી શકીએ છીએ . યોગ થકી આપણે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના સાનિધ્યમાં જઈ શકીએ છીએ . અધ્યાત્મિકતા એ ઈશ્વર સુધી પહોંચવાની સીડી છે જેના પગથિયાં એટલે યોગ . જેના થકી આપણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ .

• **સ્થિતપ્રજ્ઞ:**

ભગવદ ગીતાના 2જા અધ્યાયના છેવટના 18 શ્લોકોમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનું ગંભીર તેમજ ઉદાત્ત ચરિત્ર ભગવાને વર્ણવ્યું છે .

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ |

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ||

સ્થિતપ્રજ્ઞ એટલે કે જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે તે . તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞને સંયમની મૂર્તિ કહ્યો છે . જે શાંત ચિત્તવાળો , રાગ, ભય, ક્રોધ રહિત તેમજ કોઈ પણ કામના રહિત છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે . તે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સ્થિર રહે છે . દુઃખમાં શોક કરતો નથી . તેનો ઇન્દ્રિય સંયમ કાચબા જેવો હોય છે . જેમ કાચબો પોતાના અંગો સંકોરી લે છે તેમ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પોતાની ઇન્દ્રિયને વિષયોમાથી ખેંચી લે છે .સ્થિતપ્રજ્ઞ જીવન જીવવા માટે ક્ષમા , દયા , કરુણા , ત્યાગ જેવા મહાન કાર્યને અપનાવવા પડે છે તેમજ ક્રોધ આસક્તિ ,લાલચ જેવા દુર્ગુણોનેત્યજવા પડે છે , પરંતુ આપણે તો ડગલે ને પગલે આવા દુર્ગુણોને આચરણમાં મૂકીએ છીએ . ઉદાહરણ તરીકે , કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે આપણાં મનમાં ક્રોધ ભરેલો હોય તો તે વ્યક્તિના સારા ગુણો પણ આપણે જોઈ શકતા નથી. અવારનવાર સમાચારપત્રોમાં વાંચવા મળે છે કે ઊકરીની છેડતી થઈ અથવા કોઈ ઘરમાં ચોરી થાય. આ ઘટના મન-બુદ્ધિ માં સ્થિરતા તેમજ સંયમનો અભાવ સૂચવે છે . આપણે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સ્થિર રહી શકતા નથી. શ્રીમદ ભગવદ ગીતા આપણને કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચવે છે .

• **ગીતાના કેટલાક અમૂલ્ય મૂલ્યો :**

શ્રેયો હિ જ્ઞાન મઘ્યાસાજ્ઞાનાદધ્યાનં વિશિષ્યતે |

ધ્યાનાત્કર્મફલ ત્યાગ સ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ||

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ત્યાગની વાત કરવામાં આવી છે . ત્યાગ એ સર્વ કર્મમાં ચઢિયાતું છે . ત્યાગથી તરત જ પરમ શાંતિ મળે છે . ત્યાગ કરવો એ બધાના હાથની વાત નથી . આપણાં હકનું આપણે એક પણ વસ્તુ ત્યજી શકતા નથી ત્યારે બીજી બાજુ સરહદ પર લડતા વીરોનું મન કેવું હશે કે દેશ માટે પોતાનું જીવન બલિદાન કરી દીધું હોય . એક માતા કે જેને પોતાના બાળક અને પરિવાર માટે પોતાનું આખું જીવન સમર્પિત કરી દીધું હોય છે , આને કહેવાય ત્યાગ. ત્યાગ એટલે સમર્પણ તરીકે આપણે એને જોઈ શકીએ છીએ . કોઈ બીજા માટે આપણી ઈચ્છાઓ, ટેવો છોડી દેવા એટલે ત્યાગ .

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ |

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હિરચાપલં ||

તેજઃ ક્ષમાઃ ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા |

ભવન્તિ સમ્પદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ||

ઉપયુક્ત શ્લોકમાં મનુષ્યએ અપનાવવા જેવા કેટલાક મૂલ્યોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે . જેમ કે , સત્ય , અહિંસા , ક્રોધત્યાગ , શાંતિ , દયાભાવ , આજ્ઞાપાલન , તેજ , ક્ષમા , ધૈર્ય આ તમામ દૈવી સંપતિ ધરાવતા મનુષ્યના લક્ષણો છે . આપણાં રાષ્ટ્રીય પિતા ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમાં આ અમૂલ્ય મૂલ્યોને અપનાવ્યા હતા .

❖ ઉપસંહાર :

શ્રીમદ ભગવદ ગીતા એ તો જીવન જીવવાની જડીબુટ્ટી સમાન છે . તેમાં જીવનના તમામ મૂલ્યો તેમજ સમસ્યાના સમાધાન સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા આપવામાં આવ્યા છે . જેના આચરણ થકી આપણે આદર્શ જીવન જીવી શકીએ છીએ .

❖ સંદર્ભસૂચિ :

- પટેલ જયશ્રી (2021), સ્વનો વિકાસ , નીરવ પ્રકાશન ,અમદાવાદ .
- શ્રીમદ ભગવદ ગીતા , ગીતપ્રેસ , ગોરખપુર .
- <https://www.speakingtree.in/blog/look-within-bhagavad-gita-for-human-values/m-lite>
- <https://harekrishnamandir.org/blog/post/4-moral-principles-from-bhagavad>

હિન્દુ ધર્મ, જૈન ધર્મ, ઇસ્લામ,બૌદ્ધ ધર્મ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનવીય મૂલ્યો

પ્રા. નિકેતાકુમારી સી. ઢીમર

સંશોધક

શ્રી એમ.કે. મહેતા બી.એડ કોલેજ ઉમરગામ

પ્રસ્તાવના:

ઈશ્વર અલ્લાહ ચાહે ગુરુ ચાહે કો શ્રીરામ

માલિક સબકા એક હૈ અલગ અલગ હૈ નામ

મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે. વિશ્વના દરેક દેશની પ્રજાને કોઈને કોઈ પણ ધર્મમાં આસ્થા રાખે છે. એ દરેક પ્રજા માટે પોતાના ધર્મની વ્યાખ્યા અને એની સમજ પ્રમાણે આપને અલગ અલગ જોવા મળે છે. ભરત એ બિન સાંપ્રદાયિકતા ધરાવતો દેશ છે. ભરત દેશમાં વિવિધતામાં એકતા ધરાવતો દેશ છે.ભારત દેશમાં જાતી,ધર્મ , સંપ્રદાય,ભાષા પરંપરા વાતાવરણ વગેરેની દ્રષ્ટિએ ભારત દેશ બીજા દેશોની સરખામણીમાં એ વિભિન્ન અંગ,ધરાવે છે. તેમ છતાં ભારત દેશમાં વિવિધતામાં એકતા જોવા મળે છે.

ભારત દેશમાં હિન્દુ,મુસ્લિમ,શીખ,પારસીવગેરે ધર્મ પાળ વામાં આવે છે. આ બધા ધર્મના અનુનાયાયીઓના મતે ધર્મનું સ્વરૂપ અલગ અલગ છે. સમાજને સમાજ બનાવવામાં ખરેખર પ્રાચીનકાળથી જ સમાજની રચનામાં ધર્મનો જ્ઞાણોસવિશેષ જોવા મળે છે.

ભારત જેવા દેશોમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક કેળવણી આપવા સંબંધી રાજ્ય બંધારણમાં કેટલીક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. તે બંધારણની 19મી કલમ દરેક નાગરિકને પોતાને યોગ્ય લગતા ધર્મના પાલનની સ્વતંત્રતા આપે છે બંધારણની કલમ કોઈ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાયને વિકાસ માટે જેનો ઉપયોગ થતો હોય તેવા કોઈપણ જાતને કર ભારતના નાગરિક પાસેથી વસૂલ કરવામાં પ્રતિબંધ ફરમાવે છે.

વિવિધતામાં એકતા એ બિનસાંપ્રદાયિકતા એ રાષ્ટ્રીય એકતાના પ્રજીવક છેરાષ્ટ્રીય એકતા ની જીવા દોરી છે .. રાષ્ટ્રીય એકતા ના સંરક્ષણ અને સર્વધનમાં બિનસાંપ્રદાયિકતાની ભાવના અમૂલ્ય જ્ઞાણો આપી શકે છે.

1.2 શબ્દની પરિભાષા: "હિન્દુ ધર્મ"ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનવીય મૂલ્યો શીખ ,બૌદ્ધ ધર્મ ,ઇસ્લામ ,જૈન ધર્મ , *ધર્મ એટલે શું?

ધર્મ નો ખ્યાલ સમય સમય બદલાતો રહે છે. સમય સમયે જે તે સામાજિક ધોરણને અનુસરીને વિવિધ ધાર્મિક રૂઢીઓ.વિચારો અને રિવાજોમાં પરિવર્તન આવતું રહે છે ,

ધર્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃતના "ધૃ"ધાતુમાંથી થઈ છેધૃએટલે ધારણ કરવું કે ધારણ કરનારના સંદર્ભમાં વિચારી શકાય.. એ અર્થમાં ધર્મને પણ સમાજને પ્રજાનો ધારણકરતા અને સર્વધનકરતા ગણી શકાય.

ધર્મ માટે અંગ્રેજીમાં Religion શબ્દ વપરાયેલો છે જે મૂળ લેટિન શબ્દ.religion પરથી બનેલો છેતેનો અર્થ....

- Re એટલે પાછા
- Liagre એટલે વાળવું કે બાંધવું એવો અર્થ થાય છે.
- મનુ સ્મૃતિમાં કહેવાય છે કે
- આચાર પરમો ધર્મ (આચરણ પરમ ધર્મ છે)
- મહાભારતમાં પણ ધર્મ માટે કહેવાયું છેકે.

नास्ति संयमतशः।

नास्ति धर्मम सम चक्षु ॥

- દરેક ધર્મની અલગ અલગ સંબંધ છે માન્યતા છે.
- હિન્દુ ધર્મ: માનવીને જે કેટલીક બાબતો સ્વીકારીને ધારણા કે આત્મસાત કરે છે તે ધર્મ
- મુસ્લિમ ધર્મ: ધર્મજે રોજા હજ નમાજ કે ભાઈચારો જન્મે છે તે ધર્મ ગણે છે.
- ખ્રિસ્તી ધર્મ: પ્રેમ દયા અને માનવ વચ્ચે સંબંધને ધર્મ કહે છે.
- બૌદ્ધ ધર્મ :ગૌતમ બુદ્ધિ અહિંસાપ્રેમ ,સમાનતા,,કરુણા.અને ભાત ભાવનો સંદેશ આપ્યો છે મુક્તિ,
- જૈન ધર્મ: મનુષ્યને કરુણાસંપત્તિની સમ ,સત્યનું પાલન ,ાન વહેંચણી, ભ્રષ્ટાચાર ના ઉપદેશો આપે છે જેથી માનવીની સારી ઉત્પત્તિ થાય છે.
- શીખ ધર્મ: શીખ ધર્મ ભરતની પ્રજાને શૌર્ય શસ્ત્ર શાસ્ત્ર અને સાહસના પાઠ શીખવે છે.

1.3 વિવિધ ધર્મ નો ઉદભવ અને તેનો વિકાસ

❖ હિન્દુ ધર્મનો ઉદભવ અને વિકાસ:

હિન્દુ ધર્મનો ઉદભવ:

હિન્દુ ધર્મનો ઇતિહાસ હજારો વર્ષ જૂનો છેઝં તે વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન ધર્મનો એક છે જેમાં મૂળ પ્રાચીન સિંધુ . ખીણની સંસ્કૃતિમાં છે. જો કે હિન્દુ શબ્દ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવા મળતો નથી.

હિન્દુ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ "સિંધુ" પરથી આવ્યો છે જેનો ઉપયોગ સિંધુ નદીના સંદર્ભમાં થતો હતો. સમય જતા હિન્દુ ધર્મના લોકોનો પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં આવ્યું

હિન્દુ ધર્મની ઉત્પત્તિ સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિમાં ઇ.સ.19 થી 170000ઈ. સ. પૂર્વ દક્ષિણ એશિયાના અહીંના લોકો ફારસી ભાષાના સિંધુનો ઉચ્ચાર હિન્દુ તરીકે કરતા હતા જે લોકો સનાતન ધર્મનું પાલન કરતાં તે લોકો હિન્દુ કહેવા લાગ્યા.

❖ હિન્દુ ધર્મનો વિકાસ:

સંસારના બધા જ ધર્મમાં હિન્દુ ધર્મ સૌથી પુરાણો ધર્મ છે. જેમાં મૂળ ઋગ્વેદ જોવા મળે છે. હિન્દુ ધર્મમાં ની ગુણ અને નિરાકારની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે.

- હિન્દુ ધર્મનો વિકાસ ખાસ કર્મના સિદ્ધાંત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે.
- હિન્દુ ધર્મના પ્રખ્યાત ધર્મગ્રંથો પ્રચાર પ્રસાર વિકાસ થયો જેવા ગ્રંથો કે રામાયણ, મહાભારત,યોગ શિષ્ટ, અને દર્શન શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે.
- જેવું કર્મ તેવું ફળ આ સિદ્ધાંત હિન્દુ ધર્મને માને છે.
- વાલ્મિકી રામાયણ ની રચના કરી હતી રામાયણ ભારતના ઘેરઘેર માં વારંવાર વંચાતું મહાકાવ્ય છે.
- **ધર્મના સ્વીકાર્ય અપનાવ્યા છે**
- 1. ક્રોધ પાપ નું મૂળ છે.
- 2. ક્ષમા બધા માટે આભૂષણ સમાન છે.
- 3. નીર અપરાધીની હિંસા કરવી નહિ.
- 4. સત્ય સોથી શ્રેષ્ઠ છે ઈશ્વર છે.
- હિન્દુ ધર્મનો વિકાસ એ સહિષ્ણુતાનું અને અન્ય તમામ ધાર્મિક વિચારધારાઓનો પ્રત્યે સમભાવરાખવાનો ઉપદેશ આપે છે.
- હિન્દુ ધર્મનો સૌથી પ્રચાર પ્રસાર કરતો ગ્રંથ છે શ્રીમદ ભાગવત ગીતા ધર્મ પુસ્તક મૂલ્યો ખૂબ જ ગણવામાં

આવે છે.

- શ્રીમદ ભગવત ગીતા ગ્રંથ એ હિંદુ ધર્મની આધારશીલા અને જીવન જાગૃતિ કરનાર ગ્રંથ ગણવામાં આવે છે.
- શ્રીમદ ભગવત ગીતા.રામાયણ ભારત આ બધા ગ્રંથો હિન્દુ ધર્મની સંસ્કૃતિ પ્રતિક્ષણ દર્શાવવામાં આવે છે ,
- ❖ **ખ્રિસ્તીધર્મ નો ઉદભવ અને વિકાસ :**
ખ્રિસ્તી ધર્મ નો વિકાસ :
 - બાઈબલની રચના પ્રજાના ઉદભવ સાથે એટલે કે ઈસવીસન પૂર્વાની આશરે 20મી સદીને શરૂઆતમાં થઈ હતી. પરંતુ પ્રજા ઇતિહાસ તેની દરેક માન્યતા ને લગતી કથાઓ તે જમાનામાં લખાયેલી ન હતી. આશરે ઈસવીસન પૂર્વાની 10 મી સદીમાં એ ભિન્નભિન્ન પરંપરાઓને લખાણો આજના આપણા બાઈબલમાં જોવા મળે છે. આમ બાઈબલ ગ્રંથો 1000 વર્ષ ગાળા દરમિયાન લખાયેલા છે.
 - ઈસુ ખ્રિસ્તનો જગતનો પ્રેમ સેવા અને બંધુત્વનો સંદેશ આપ્યો હતો.
 - ધર્મની સ્થાપના યહૂદી ધર્મના અનુસંધાનમાં ભગવાન ઈશુ દ્વારા ખ્રિસ્ત દ્વારા થઈ હતી. ભગવાન ઈસુનું કહેવાનું છે કે કાયદો કાનૂન સમજાવવા અને પૈગંબર ની વાતો પૂરી કરવા તેઓનું પૃથ્વી પર આગમન થયું છે.
 - ખ્રિસ્તી ધર્મનો પુસ્તક બાઈબલ છે અને ખ્રિસ્તીઓ પૂજા કરવા માટે દેવળમાં જાય છે.
 - વિશ્વમાં માનવ યથાચીન વિકાસ કરાતો આ ધર્મને વિશેષતા ખૂબ જ છે.
 - ખ્રિસ્તી ધર્મ ખાસ પ્રચાર પ્રસાર કરતાં ઉપદેશ “જનસેવા એ જ પ્રભુ સેવા” અને તું તારા પાડોશીને એટલો જ પ્રેમ કર જેટલો તું તારી જાતની કરે છે જેવા ઉપદેશ આ ધર્મમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.
- ❖ **ખ્રિસ્તી ધર્મ નો વિકાસ**
ખ્રિસ્તી ધર્મ માને છે કે પરમેશ્વર છે તેઓ એકમાત્ર સમગ્ર જગતના પિતા છે અને સર્વ શક્તિમાન છે.
 - ઈસુના જન્મ સમયે ફારસીઓએ પ્રભાવ વધારે હતો આ પંથના અનુયાયીઓ રુધિવાદી હોવાથી તેઓ ઝાડ કર્મકાંડીઓ બની બેઠા હતા.
 - જહાનના ઉપદેશનો મુખ્ય સાર જીવન બદલવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે આથી કોણ જાતિ અને અભિમાન છોડીને કેળવણી પ્રેમભાવ રાખો.
 - ઈસુ પોતાના વતનમાં ગયા પણ ત્યાં કોઈએ તેમની વાત કાને ધરી હતીઆ છોકરો એમને શો એટલે સવારનો . ઉપદેશ આપે છે એમ કરીને તેમના બહાર કાઢી મૂક્યો જ સન્માન મળે છે મળતું નથી માત્ર પોતાના જ વતન ના સગા વહાલાઓ કે કુટુંબો એમને વિચારને કે ઉપર નાઉ જ ગયા
 - આમ ધર્મગુરુ ઈસુની રાજધાની બડવાખોર અને ધર્મદ્રોહી કરી તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા તેઓનો એક ચુડાસ નામનો શિષ્ય હતો તે ઈસુની વધતી જતી લોકપ્રિયતને લીધે ઈર્ષા થી બળતો હતો
 - ઈસુ ખ્રિસ્તે મનુષ્ય દ્વારા અન્ય મનુષ્યનો હિંસા નો વિરોધ કર્યો હતો.
 - આમ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રેમ,દયાકરુણા અને બંધુત્વના સિક્કાંત ફેલાવવા કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે.,
- ❖ **બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદભવ અને વિકાસ**
બૌદ્ધધર્મનો ઉદભવ:
 - ઈ.સ. પૂર્વ છઠી શતાબ્દીના સમગ્ર વિશ્વમાં આધ્યાત્મિક નવચેતન અને વિચાર ક્રાંતિ પેદા કરનાર શતાબ્દી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે આ કાળને ચીનમાં લાઓસ્ટે અને કોક્ચુંથસ થયાંઈરાનમાંજરથુલ અને ભારતના બુદ્ધ અને મહાવીર થયા ..
- ❖ **બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ અને તેનો ફાળો મહત્વનો છે**
1. સત્ય બોલવું.

2. અહિંસા નું પાલન કરવું.
3. પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે નો પ્રેમ.
4. વર ને બદલીને નીવેર.
5. ક્ષમા આપવી
- બૌદ્ધ ધર્મ સાંપ્રત સમય વિશ્વમાં એકતા સુખ અને શાંતિ સ્થાપવી શકાય છે તેઓ ઉપદેશ દ્વારા બૌદ્ધ ધર્મનો વિકાસ કરવામાં આવ્યું છે.
- સંઘની રચના દ્વારા ગૌતમ બુદ્ધ લોકશાહીના આદર્શોને ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો શીખવ્યું.

બૌદ્ધ ધર્મનો વિકાસ:

- બૌદ્ધ ધર્મ સાંપ્રત સમયમાં વિશ્વમાં એકતા સુખ અને શાંતિ સ્થાપિત તેનો વિકાસ કરવાનો છે.
- ગૌતમ બુદ્ધિ અહિંસા,સમાનતા,પ્રેમ,કરુણા,મુક્તિઅને માતૃભાવનો સંદેશ દ્વારા તેમનો ફેલાવો કરવામાં આવ્યો હતો.
- બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચાર પ્રસાર એક કોઇને પ્રેમથી જીતી કોઇનો દોષ ન જુઓ દાન કરો એવા ઉપદેશ બૌદ્ધ ધર્મનો વિકાસ મહત્વનો ફાળો ગણવામાં આવે છે.
- સત્ય અહિંસા પ્રેમ કરુણા સેવા અને ત્યાગ ભરપૂર જીવન વિતાવ્યું આજે પણ કરોડો માનવીઓ તેમના માર્ગ ઉપર ચાલીને જીવનને ઉન્નત બનાવે છે.

❖ વર્તમાન પરિસ્થિતિ

- વિધ ધર્મનો ઉપદેશ એ સર્વ ધર્મ સંભાવના જોવા મળે છે.
- દરેક ધર્મ એકતાની ભાવના એક સમજ જોવા મળે છે.
- દરેક ધર્મનો ઉપદેશમાં આ બાબત ખાસ નોંધવામાં આવી રહી છે કે કર્મનું ફળ એ કામને આધારે મળતું હોય છે.
- વ્યક્તિને પોતાના જીવનમાં સમજવા માટે 1.કર્મો 2. લાગણીઓ 3.કર્મ ત્રણ ઉપર એની જીવન નિર્ભય રહે છે.
- માણસ ધાર્મિક જીવન વડે જ દેવિયત્વ તને પામવા ઈચ્છે છે તેના પ્રત્યે અપાર ને હોય એ જરૂરી છે .. વર્તમાન સમય દરેક મનુષ્યને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે કે અરા ધન્ય દેવની ઉપાસના દ્વારા પોતાની ભક્તિ ભાવ પ્રગટ કરે છે.
- બધા જ ધર્મોમાં માન અને શ્રદ્ધા સમજ રક્ષણ અને તેની માવજત કરવામાં આવે છે.
- લોકોમાં શુદ્ધતા આધ્યાત્મિકતા અને ભૌતિક બાબતોનો વિકાસ વધુ જોવા મળે છે.
- પ્રવર્તમાન સમયમાં કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાના ધર્મ અને બીજી ધર્મ રીત રિવાજ પ્રમાણે જીવન ધોરણ જેવા લાગે છે.
- આપણે જોઈ શકીએ કે બધા જ ધર્મના સર્વ સામાન્ય તત્વો કે આધ્યાત્મિક નૈતિક મૂલ્યો સામાજિક મૂલ્યો પર આધારિત વિચારધારાનો સ્વીકાર અર્થાત રામ રહીમ અલ્લાહ ઈશ્વર એક છે એવી ભાવના લોકોમાં જોવા મળે છે.
- આર્ટિકલ બંધારણ નું મી કલમ દરેક નાગરિકને ધાર્મિક સ્વતંત્ર આપ્યું છે બધા પોતાને યોગ્ય લાગતા ધર્મ પાલન અને પ્રચાર માટે સ્વતંત્રતા આપી છે.
- વસુદેવ કુટુંબકમ ની ભાવના એ વિવિધ ધર્મની એકતાની દોર ગણવામાં આવી છે.

❖ સમાપન

આમ વિશ્વમાં ધર્મની વિવિધતા છે ભારત એક એવો દેશ છે જેમાં સૌથી વધુ ધર્મ પાળવામાં આવે છે દરેક ધર્મ પાછળનો રહસ્ય અલગ અલગ હોય છે દરેક ધર્મનો અંતિમ આશય માનવીય મૂલ્યનો વિકાસ કરવાનો છે માનવનું હિત

દરેક ધર્મની પ્રથમ ફરજ બને છે કોઈપણ ધર્મ ખરાબ બાબતો શીખવતો નથી બદલતા જતા સમયમાં પ્રવાહ માનવીની ઉધ્વગતિઓનો વિકાસ પ્રગતિ કરવા ધર્મનો ફાળો પણ વિશેષ જોવા મળે છે

❖ સંદર્ભ સૂચિ

1. ડૉ.વિનોદભાઈ પટેલ 2007,વિકાસ મન ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણ,નીરવ પ્રકાશન એજ્યુકેશન,પબ્લિશર્સ અમદાવાદ
2. ડૉ.પ્રીતિ ચૌહાણ 2018,મૂલ્ય શિક્ષણ,એજ્યુકેશન પબ્લિશર્સ બિલાસપુર છત્તીસગ
3. ડૉ2012 કિશોર નાયક ,વિકાસ માન ભારતીય સમાજમાં શિક્ષક,જીત પ્રકાશન,કિષ્ના પાર્ક સોસાયટી 20,કલીલપુર નવસારી
4. ડૉ2011પ્રસાદ યાસીક જયેન્દ્ર .,જગતના વિદ્યમાન ધર્મ,યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ
5. ડૉક્ટર કલ્પેશ દંતાણી 2017,શિક્ષણ,અક્ષર પબ્લિકેશન

ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક કક્ષાએ ધોરણ ૧૨ના સમાજશાસ્ત્ર વિષય માંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો

પ્રા.સુરેશભાઈ જે. ગામીત

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક

સરકારી શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, વાંસદા જિલ્લાવસારી.

સારાંશ

પુસ્તકનું મૂલ્ય રત્ન કરતાંય અધિક છે

રત્ન બહારની ચમક બતાવે છે, જ્યારે

પુસ્તક અંતઃકરણને ઉજવણ કરે છે.

- મહાત્મા ગાંધી

વર્તમાન સમયમાં શાળેય શિક્ષણ અને તેનાં પાઠ્યપુસ્તકો દેશના ભાવિ નિર્માણના આધારસ્તંભ ગણાય છે . વિદ્યાલયોમાં કે મહા વિદ્યાલયોમાં શીખવવામાં આવતા વિષયો અને તેનાં પાઠ્યક્રમો જ વ્યક્તિના અંતઃકરણને ઉજવણ બનાવે છેવિવિધ સામાજિક , આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક, રાષ્ટ્રીય, આધ્યાત્મિક તથા વૈશ્વિક મૂલ્યોના સિંચનથી આપણે બાળકોમાં ઉત્તમ ગુણોનું બીજારોપણ કરવાનું થાય છે ત્યારે શાળેય શિક્ષણમાં સમાવવામાં આવેલ પાઠ્યક્રમની વિવિધ માનવીય મૂલ્યોના સંદર્ભમાં યથાર્થતા ચકાસવી ઘટે. પાઠ્યક્રમોના વિવિધ એકમોમાં સમાજ ઉપયોગી થવાના આદર્શો સાથે વર્તમાન સમયમાં તેમની યથાર્થતા જણાવી પણ આવશ્યક છેશું ખરેખર વર્તમાન પ્રવાહના ઈચ્છિત મૂલ્યો . " જો જવાબ ? શિક્ષણના પાઠ્યક્રમમાં વણાયેલા છેહા"હોય તો ચોક્કસપણે તેના પ્રયત્નો અને દ્રઢીકરણ દ્વારા નિશ્ચિત જ એક સમૃદ્ધ માનવીય મૂલ્યોને ઉજાગર કરતા રાષ્ટ્રની ફરોળમાં "સાચી કેળવણી" ના શબ્દાર્થ ને ચરિતાર્થ કરી શકીએ. યાવીરૂપ શબ્દો માનવીય મૂલ્યો :, મૂલ્ય શિક્ષણ, પાઠ્યક્રમ અને યથાર્થતા

પ્રસ્તાવના :

આધુનિક યુગમાં દરેક ક્ષેત્રે વિકાસની હરણફાળ થઈ છેમાનવી બાહ્ય રીતે ખૂબજ સમૃદ્ધ અને સભર બનતો . મૂલ્ય વિનાના માનવીની કોઈ .મૂલ્યોનો અભાવ હોય તો તે આંતરીક રીતે પોકળો છે જાય છે પરંતુ જો તેનામાં માનવીય જો તેનામાં મૂલ્યોન .જ કિમત નથી પછી ભલેને તે અબજોપતિ કેમ ના હોયડું અવમૂલ્યન થયું છે તો એ સમાજમાં કોઈ જ સ્થાન ધરાવતો નથી .

જરૂરી મૂલ્યોના અભાવ સાથેનું જ્ઞાન જોખમી છે ", યુવાપેઢીમાં સામાજિક,

નૈતિક મૂલ્યોના નબળા પડવાથી ઘણા ગંભીર સામાજિક અને નૈતિક

સંઘર્ષો ઊભા થઈ રહ્યા છે તેથી આપણાં શિક્ષણને મૂલ્યલક્ષી બનાવવું

જરૂરી અને તાકીદનું છે"

કોઠારી કમિશન -

આજના યુવાવર્ગના સંદર્ભમાં કોઠારી કમિશનનું આ સૂચન યથાર્થ છેએક એવા માનવીય મૂલ્યો " આપણે . રિકની જરૂર છે જેના આદર્શો વ્યક્તિ અને સમાજની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓ વચ્ચે સંવાદિતા સ્થાપી ધરાવતા નાગ મૂલ્ય શિક્ષણ આપવાની મુખ્ય ચાર ધરી "શકેગણવામાં આવે છેશિક્ષક ., વિદ્યાર્થી, શાળા અને સમાજઆ ચાર પૈકી . અને પાઠ્યક્રમ એવો ઘડવામાં આવે પરીણામે શાળાનો અભ્યાસક્રમ .શાળા અને શિક્ષક એ પાયાની ધરી ગણી શકાય જેમાં સમાવિષ્ટ એકમોને વાર્તા, બોધકથા, જીવનચરિત્રો, વક્તવ્યો, નિદર્શન વગેરે દ્વારા વર્તમાનમાં ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં ગૂંથીને શીખવવાના એકમના માધ્યમથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપી શકાય છે.

મૂલ્ય સિંચન :

પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થયા બાદ એક અપેક્ષિત વિચાર ક્ષમતા વિદ્યાર્થીમાં ખીલી ચૂકી હોય હોય છે જે વર્તમાન પરિસ્થિતિઓમા તાદાત્મ્ય સાધી શકેઆ પ્રયત્નોમાં તેને જુદા . જુદા વિષયોના જ્ઞાનની આવશ્યકતાઓ હોય છે પરીણામે શાળેય વિષયોમાં વિષય વસ્તુની સમજણ સાથે માનવીય મૂલ્યોને જોડવાના પ્રયાસો કરવામાં આવતા હોય છેખાસ . .કરીને સામાજિક વિજ્ઞાનના વિષયોની સમજણનો મૂળ આધાર જ મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ આધારીત ઘડવામાં આવે છે સામાજિક વિજ્ઞાનમાં સમાવિષ્ટ વિષયો જેવાકે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે જેમાં વિષયવસ્તુ થી માહિતગાર કરવાની સાથે સાથે વિવિધ માનવીય મૂલ્યોનું ઘડતર થાય એ મૂલ્યોને સમજી આદર્શ નાગરીક ધર્મ નિભાવે એવા પ્રયત્નો રહ્યા છેઅહીંયા આપણે આ જુદા જુદા વ .િષયો પૈકી સમાજશાસ્ત્ર વિષયમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ એકમો માંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો વિશે ચર્ચા કરીશું.

સમાજશાસ્ત્ર વિષય માંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો :

ધોરણ (સામાન્ય પ્રવાહ) ૧૨ :

પ્રકાશક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ :, ગાંધીનગર

એકમ ભારતનું વસ્ : ૧ :તી –વૈવિધ્ય અને રાષ્ટ્રીય એકતા

નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો:, સામાજિક મૂલ્યો, આધ્યાત્મિક મૂલ્યો .

- પ્રસ્તુત વસ્તી વસ્તી વૈવિધ્યના એકમમાં ધર્મ ધર્મ આધારિત વસ્તીનું વર્ગીકરણ, સ્ત્રીપુરુષ પ્રમાણની માહિતી - વ્યક્તિને બિનસાંપ્રદાયિક, અને સર્વધર્મ સમભાવ,સમાનતા અને તમામ ધર્મો પ્રત્યેના આદરનો અભિગમ શીખવે છે . છે વર્તમાન સમયમાં ધર્મના આડંબરો અને ધર્મની જટીલતાઓને ઓળખવા માટે જરૂરી
- સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય અને વંચિત સમૂહો જેવા એકમથી ધર્મ :, ભાષા, જ્ઞાતિ, જાતિ ર આધારિત પૂર્વગ્રહોથી (લિંગ) .પર થવાની વાત વણાઈ છે
- રાષ્ટ્રીય એકતા, રાષ્ટ્રીય એકતા સર્જવાના સહાયક પરીબળો, રાષ્ટ્રીય પર્વો અને રાષ્ટ્રીય સન્માન જેવા એકમથી રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોનું ઘડતર કરી શકાય છે.

એકમ : ૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમુદાય

નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો : સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, સામાજિક મૂલ્યો,આર્થિક મૂલ્ય, આધ્યાત્મિક મૂલ્યો.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અર્થ, લક્ષણો, સ્વરૂપો, લોક સંસ્કૃતિ, આદિવાસી સંસ્કૃતિ, કલાકૃતિ એકમમાં

“ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે માનવતા,સહિષ્યુતા, વિશાળતા, એકતા,

બિનસાંપ્રદાયિકતા અને સાતત્યતાના લક્ષણ ધરાવતી સંસ્કૃતિ”

- ભુપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ

આ વ્યાખ્યામાં સમાવિષ્ટ દરેક શબ્દ એક મૂલ્ય જ છે .પ્રવર્તમાન સમયમાં આ મૂલ્યોની આવશ્યકતા રહેલી છે . વણાવેલી જણાય છે જે પ્રસ્તુત એકમમાં ખૂબ જ સુંદર રીતે

- ભારતીય સમુદાય, ધાર્મિક સમુદાય, આદિવાસી સમુદાય, ગ્રામીણ સમુદાય, શહેરી સમુદાય એકમથી વિવિધ ધાર્મિક સમુદાય અંગેની માહિતી દ્વારા સત્ય,સર્વધર્મ સમભાવ, પ્રભુ પ્રેમ, આનંદ, તપશ્ચર્યા, સહિષ્યુતા અને બંધુત્વ જેવા મૂલ્યોને વિદ્યાર્થી સમજે અને વર્તનમાં લાવે .

એકમ : ૪ : સ્ત્રી – સશક્તિકરણ

નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો : નૈતિક મૂલ્યો (સંયમ, ચારિત્ર્ય), જૈવિક મૂલ્યો (સ્વ- રક્ષણ),

વ્યક્તિગત મૂલ્યો (શ્રમનું ગૌરવ, કર્તવ્ય, જુસ્સો, સહનશીલતા અને વ્યક્તિગત સન્માન)

બંધારણીય મૂલ્ય .(સમાનતા અને સન્માન)

- પ્રસ્તુત એકમમાં નારીના (સ્ત્રી) ગૌરવની વાત કરવામાં આવી છે.
- મહિલા સશક્તિકરણ એટલે સામાજિક ન્યાય અને સમતા અથવા મહિલાની સ્વતંત્ર ઓળખ અથવા તો મનુષ્યના રૂપમાં સ્વીકાર થવો” – રેણુકા પામેયા.વર્તમાન સમયમાં નારી ગૌરવ તથા એક વ્યક્તિ તરીકેના સમાન આદર અને સન્માનની ખૂબ આવકાર્યતા છે) ભારતના બંધારણના આમુખના મૂલ્ય બંધુતા .Fraternity) અંતર્ગત -15A માં જણાવેલ છે કે ભારતના દરેક”નાગરીકની જવાબદારી છે કે, સ્ત્રીઓના સન્માનને હાનિ પહોંચાડતા કોઈપણ કૃત્યથી દૂર રહેજાતિગત ભેદભાવને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય રાજકીય ક્ષેત્રે “, આર્થિક ઉપાર્જનના ક્ષેત્રે, કે પછી શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે સમાનતાનું તત્વ રાખવાના આશય સાથે સ્ત્રી અને પુરુષ એવા ભેદભાવ ન રાખતા સમાનતાનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત થાય છે .
- સ્ત્રીઓના બંધારણીય અધિકારો તથા તેને રક્ષણ પૂરું પાડતા કાયદા આ એકમ દ્વારા જાતિગત ભેદ દૂર કરી : પૂર્વગ્રહી અને જૂનવાણી વિચારધારા તોડી રોજિંદા જીવનમાં તથા કાર્યક્ષેત્રના બધાજ આયામો પર સ્ત્રીઓને પણ સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થાય એ સુનિશ્ચિત કરવાનો આશય રહ્યો જણાય છે.
- એકમ : ૬ :સમૂહ સંચારના માધ્યમો અને સમાજ
- નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો : સામાજિક મૂલ્યો (સામાજિક ન્યાય, સહકાર) વૈશ્વિક મૂલ્યો (વિશ્વ બંધુત્વ), વ્યક્તિગત મૂલ્યો (કર્તવ્ય અને ઉદ્યમશીલતા) .

પ્રસ્તુત એકમમાં સંચાર (Communication) નો પ્રાથમિક ખ્યાલ આદર્શ સંચાર થવા માટેના જરૂરી કૌશલ્યો હસ્તગત કરવા, પરંપરાગત સમૂહ સંચાર અને આધુનિક સમૂહ સંચારના માધ્યમો તથા તેમની સમજજીવન, શિક્ષણ, આરોગ્ય, આર્થિક ક્ષેત્રે, કળા ક્ષેત્રે તથા રાષ્ટ્રીય એકતા પર કેવી અસરો થશે તે દર્શાવ્યું છે. સંચારની કળા અંગેનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીમાં સહકારની ભાવના, સંચારનાં વિવિધ માધ્યમોની સામાજિક જાગૃતિ અંગે ઉપયોગીતાનું મૂલ્ય જણાવવાનો પ્રયાસ છે.

એકમ : ૭ : સામાજિક આંદોલન

નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો : સામાજિક મૂલ્ય (સહિષ્ણુતા, સામાજિક ન્યાય, સમભાવ, માનવતા બંધુતા, સમાનતા), રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો (સ્વદેશ પ્રેમ, લોકશાહી, રાષ્ટ્રીયતા, પર્યાવરણ પ્રેમ, સ્વાતંત્ર્ય વગેરે), વ્યક્તિગત મૂલ્યો (શ્રમનું ગૌરવ, જુસ્સો, કર્તવ્ય).

પ્રસ્તુત એકમમાં સામાજિક આંદોલન સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પહેલા,પછી અને વર્તમાન સ્થિતિનું વર્ણન કરાયું છે. પરોક્ષ રીતે અહીં કેટલાક અસ્થાયી મૂલ્યોની વાત સમાયેલી છે. સમાયાંતરે અસ્થાયી મૂલ્યોનું મહત્વ વધારે ઓછું હોય શકે પણ જે તે કાળને અનુરૂપ સહિષ્ણુતા, સામાજિક ન્યાય, સ્વદેશ પ્રેમ, સ્વદેશી આંદોલન, પર્યાવરણ પ્રેમ જેવા મૂલ્યો ગર્ભિત રીતે છૂપાયેલા છે. સુધારાવાદી, ક્રાંતિકારી, પ્રતિરોધાત્મક અને વિરોધાત્મક આંદોલનો દ્વારા વર્તમાન સમાજની સ્થિતિને સુધારવાના સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય મૂલ્યને દર્શાવવાનો પ્રયાસ જણાય છે. ઉપરાંત સ્વચ્છતા આંદોલનના એકમને સમાવિષ્ટ કરીને શ્રમનું ગૌરવ તેમજ શારીરિક મૂલ્યો સંદર્ભે સ્વાસ્થ્ય અને સૌંદર્યની વાત દર્શાવવાનો ઉપક્રમ હોય એમ જણાય છે.

એકમ : ૮ : ભારતમાં પંચાયતી રાજ

નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો : રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો (સ્વદેશ પ્રેમ, લોકશાહી, રાષ્ટ્રીયતા, સ્વાતંત્ર્ય) સામાજિક મૂલ્ય (સામાજિક ન્યાય, સમભાવ, સહકાર, માનવતા, બંધુતા, સમાનતા) નૈતિક મૂલ્ય (કર્તવ્ય, સ્વ- ઓળખ) .

પ્રસ્તુત એકમમાં આદર્શ સમાજ વ્યવસ્થાના ભાગરૂપે સામુદાયિક વિકાસ, પંચાયતી રાજ, વિવિધ સમિતિઓ તથા

૭૩ મો બંધારણીય સુધારો અને તેની વિશેષતાઓ જણાવાઈ છે. જેમાં લોકશાહી અંતર્ગત મતાધિકાર, સમાનતા તથા સામાજિક ન્યાયના મૂલ્યો રહ્યા છે. દેશની અખંડિતતા રાખવામાં, સમાજના આદર્શ નાગરિક તરીકેની કર્તવ્ય પરાયણતા રહેલી છે. સમાજવાદી વ્યવસ્થામાં પોતાના કોઈ પણ અંગત સ્વાર્થ ત્યજીને સ્વદેશ પ્રેમ,સ્વ- ઓળખ,ફરજ અને પ્રામાણિકતા જેવા નૈતિક મૂલ્યો વણાયેલા જણાય છે. આજની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં નૈતિક મૂલ્ય તરીકે ફરજ અને પ્રામાણિકતા ઓછા થતાં જણાય છે તથા વ્યક્તિ સ્વકેન્દ્રી ,સંકુચિત અને સ્વાર્થી બનતો જણાય છે ત્યાં આ એકમ ઉચિત મૂલ્યો નિર્દેશિત કરે છે.

એકમ : ૯ : સામાજિક ધોરણભંગ, બાળ અપરાધ અને યુવા અજંપો.

નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો : સામાજિક મૂલ્યો (સહિષ્ણુતા, સામાજિક ન્યાય, સમભાવ),

નૈતિક મૂલ્યો (ન્યાય, સંયમ, પ્રામાણિકતા) રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય (બંધુત્વ, સમાનતા, માનવીય

દ્રષ્ટિકોણ).

પ્રસ્તુત એકમમાં ધોરણ અનુરૂપ વર્તન અને ધોરણ વિરુદ્ધ વર્તન અર્થાત સામાજિક વિચલન દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આદર્શ સમાજની રચનામાં અવરોધ ઊભો કરનારા તત્વ તરીકે ધોરણ વિરુદ્ધ વર્તન કેમ પેદા થાય છે ? તે જણાવતા માર્શલ કિલનાર્ડ લખે છે કે “ સમાજના સભ્યોનો સામાજિક વ્યવહાર સહ વર્તનની સીમાની બહાર જાય ત્યારે તેને સામાજિક ધોરણભંગ કહેવાય” . અહીં આ એકમમાં સમાજના સભ્ય નાગરિક તરીકે બાળકોએ સારું- નરસુ પારખવાની તથા સમાજ માન્ય વર્તન કરવાની તથા અયોગ્ય વર્તનની સામાજિક વિચલન થવાની વાત સમજાવવામાં આવી છે જે વર્તમાન સમયમાં અગ્રતાના ધોરણે મૂલ્યોના રૂપમાં સિંચિત થતું જણાય છે. આજની સ્થિતિમાં સમાજમાન્ય વર્તન અને વિકૃતતા આવતી જાય છે. ત્યાં સામાજિક મૂલ્યોમાં ચેતના જગાવતું આ એકમ બની રહે છે.

અંતે ટૂંકમાં પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકમાં દરેકે દરેક પ્રકરણમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે માનવીય મૂલ્યોની ગૂંથણી થઈ છે. જે અભ્યાસક્રમના માધ્યમથી ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાના બાળકોમાં વિષયોની સમજ મેળવતા મેળવતા, વર્તમાન ઘટના, પ્રસંગોને જોતાં, જાણતા એમના વર્તન વ્યવહારમાં ઉમેરાય અને આદર્શ વ્યક્તિ, રાષ્ટ્ર, વિશ્વના નિર્માણમાં લાભદાયી બને, છતાં એ વાત પણ સ્વીકારવી જ રહી કે ,....

ઉપસંહાર :

એકવીસમી સદીની તાકીદની અને તાત્કાલિક આવશ્યકતા વિવિધ માધ્યમો, પાઠ્યક્રમો અને અભ્યાસક્રમોના માધ્યમથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સામાજિક, આર્થિક, રાષ્ટ્રીય, સાંસ્કૃતિક, વ્યક્તિગત જેવા મૂલ્યો સિંચવાના રહ્યા છે. જેમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર દ્વારા વર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં સામેલ “ સમાજશાસ્ત્ર” ધોરણ -૧૨નું આ પુસ્તક માનવીય મૂલ્યોની કેળવણીના પાયા પર રચવાનો રચનાક્રમ રાખ્યો છે એમ કહીએ તો કોઈ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી.

સંદર્ભ સૂચિ :

- પટેલ એન .(૨૦૧૦) તથા અન્યો .ડી.મૂલ્ય શિક્ષણ, શ્રી રંગ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, બીલીમોરા .
- ડો .(૨૦૧૮) સંજય કોરિયા.સર્વાંગી વિકાસ માટે મૂલ્ય શિક્ષણર ., શિવ આસ્થા, રંગોલી ચોકડી,વેલંજા સુરત -
- રાવલ એન .(૨૦૧૧) .વી.કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધાર શીલાઓઅમદાવાદ ., નીરવ પ્રકાશન .
- સમાજશાસ્ત્ર, ધોરણ .(૨૦૧૭) ૧૨-ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ‘વિદ્યાયન’ સેક્ટરએ ૧૦-, ગાંધીનગર .

भारतीय ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों पर केंद्रित शिक्षक शिक्षा**अनिरुद्धसिंह योगेन्द्रसिंह राउलजी***अध्यापक सहायक**कोलेज ओफ एज्युकेशन, खरोड तहसिल: अंकलेश्वर, जनपद: भरूच***सारांश:**

इस शोध प्रपत्र में हमने भारतीय ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों पर केंद्रित शिक्षक शिक्षा के बारे में बताया गया है। इसमें भारतीय सांस्कृतिक धरोहर के मूल्यों के प्रति गहरा विचार करने और शिक्षक शिक्षा के संदर्भ में उनके महत्व को प्रकट करने का प्रयास है। हमने पुराणों, धर्मशास्त्रों और भगवद्गीता जैसे महत्वपूर्ण भारतीय ग्रंथों का विशेष अध्ययन किया है, जिनमें मानवीय मूल्यों का गहरा विचार किया गया है। इन ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों का शिक्षक शिक्षा में महत्वपूर्ण भूमिका है, जो छात्रों को नैतिक और आदर्शिक मूल्यों की पहचान करने और उन्हें अपनाने के लिए मार्गदर्शन प्रदान करता है। इस पेपर में हम विभिन्न भारतीय ग्रंथों से उद्धरणों के माध्यम से मानवीय मूल्यों के महत्व को प्रमोट करने के उपायों को विचार करेंगे और शिक्षा के क्षेत्र में इन मूल्यों के प्रयोग के संभावित फायदे को जाचेंगे।

शोध प्रपत्र के माध्यम से हम भारतीय सांस्कृतिक धरोहर को समझने का प्रयास करते हैं और शिक्षा के क्षेत्र में इन मूल्यों के प्रयोग के संभावित फायदे को साकार करने के लिए एक मार्गदर्शन प्रदान करते हैं। इस पेपर के माध्यम से हम शिक्षा के क्षेत्र में इन मूल्यों के प्रयोग के संभावित फायदे को विचार करेंगे और भविष्य के अध्ययन के लिए महत्वपूर्ण दिशाएँ प्रस्तुत करेंगे।

शब्दकुजी: भारतीय ग्रंथ, मानवीय मूल्य, शिक्षक शिक्षा, धर्मशास्त्र, भगवद् गीता, नैतिकता, आदर्श, सांस्कृतिक धरोहर, शिक्षा प्रणाली, मार्गदर्शन आदि।

प्रस्तावना:

शिक्षा मानव समाज के विकास के लिए एक महत्वपूर्ण कारक है और यह शिक्षा मानवीय मूल्यों के प्रशंसकों और अध्यापकों के लिए अद्वितीय माध्यम है, जो समृद्धि, उत्थान और सामाजिक संघर्ष की ओर प्रेरित करता है। भारतीय सांस्कृतिक धरोहर गहरी मानवीय मूल्यों, नैतिकता और आदर्शों के साथ भरपूर है और भारतीय ग्रंथों में इन मूल्यों का बहुत महत्वपूर्ण स्थान है। यह शोध प्रस्तावित है कि कैसे भारतीय ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों का शिक्षक शिक्षा के संदर्भ में महत्व हो सकता है। हमने पुराणों, धर्मशास्त्रों और गीता जैसे प्राचीन ग्रंथों का विशेष अध्ययन किया है, जिनमें मानवीय मूल्यों का गहरा विचार किया गया है। इन ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों का शिक्षक शिक्षा में महत्वपूर्ण भूमिका है, जो छात्रों को नैतिक और आदर्शिक मूल्यों की पहचान करने और उन्हें अपनाने के लिए मार्गदर्शन प्रदान करता है। यह शोध शिक्षा के क्षेत्र में मानवीय मूल्यों के प्रयोग के संभावित फायदे को जानने के लिए महत्वपूर्ण है और यह उन उपायों को प्रस्तुत कर सकता है जो शिक्षा प्रणालियों को मानवीय मूल्यों के साथ मेल कर सकते हैं। इसके अलावा, यह शोध भारतीय सांस्कृतिक धरोहर को समझने और उसके मूल्यों को बढ़ावा देने के तरीकों को विचारने का भी माध्यम है।

भारतीय साहित्य के प्रमुख ग्रंथ:

भारतीय साहित्य का इतिहास बहुत प्राचीन है और इसमें अनगिनत महत्वपूर्ण ग्रंथ हैं, जो विभिन्न और समय के अनुसार लिखे गए हैं। निम्नलिखित भारतीय साहित्य के प्रमुख ग्रंथों हैं-

ऋग्वेद: यह सबसे प्राचीन वेद है और भारतीय साहित्यका मूल माना जाता है। इसमें विभिन्न मंत्र और सूक्तियाँ हैं, जो धर्म, यज्ञ और ब्रह्मके विषयमें हैं।

महाभारत: भारतीय महाकाव्यों में से एक, महाभारत भगवद गीता के साथ है और युद्ध, धर्म और जीवन के महत्वपूर्ण प्रश्नों पर आधारित है। इसमें कई पाठक और कथाएँ हैं, जैसे की कौरवपाण्डव- की कहानी और युद्ध के उपदेश।

रामायण: रामायण एक और महत्वपूर्ण महाकाव्य है, जिसमें भगवान राम की कहानी और उनके जीवन के महत्वपूर्ण प्रसंग हैं। यह ग्रंथ भक्ति, नैतिकता और धर्म के मुद्दों पर ध्यान केंद्रित करता है।

भगवद गीता: यह ग्रंथ महाभारत के भीष्म पर्व के अंतर्गत आता है और अर्जुन और भगवान श्रीकृष्ण के बीच की दियी गई उपदेशों का संग्रह है। यह ग्रंथधार्मिक और आध्यात्मिक मार्गदर्शन के लिए जाना जाता है।

भागवत पुराण: यह पुराण हिन्दू धर्म के महत्वपूर्ण कथाओका संग्रह हैं, जिसमें भगवान विष्णु के दसवतारों की कथाएँ और उनकी महिमा का वर्णन होता है।

उपनिषद: उपनिषद वेदांत दर्शन के महत्वपूर्ण ग्रंथ हैं, जिनमें आत्मा और ब्रह्मके विषय में गहरे तात्पर्य का वर्णन पाया जाता है। इन्हें वेदों की अंतिम भाग के रूप में माना जाता है।

आपण्याषटकम्: आपण्याषटकम् आदि शंकराचार्य द्वारा रचित आध्यात्मिक ग्रंथ है, जिसमें वेदान्त के महत्वपूर्ण सिद्धांतों का वर्णनमिलाता है।

पुराण भारतीय साहित्य में अनेक पुराण हैं :, जैसे कि विष्णु पुराण, शिव पुराण, देवी भागवत पुराण आदि जो धार्मिक कथाओं भक्ति और जीवन के सिद्धांतों को समझाते हैं।

ग्रंथों के द्वारा मानवीय मूल्यों की शिक्षा:

ग्रंथों के माध्यम से मानवीय मूल्यों की शिक्षा एक महत्वपूर्ण शिक्षा प्रणाली है, जो हमें जीवन के मूल्यों, नैतिकता और समर्पण के महत्वपूर्ण सिद्धांतों का ज्ञान देती है। यहाँ कुछ मुख्य तरीके हैं जिनके माध्यम से ग्रंथों के द्वारा मानवीय मूल्यों की शिक्षा दी जा सकती है-

कथाएँ और कहानियाँ: ग्रंथों में कई उपलब्ध कथाएँ और कहानियाँ होती हैं जो मानवीय मूल्यों का महत्वपूर्ण प्रस्तावना करती हैं। इन कहानियों के माध्यम से, हम सहज तरीके से नैतिकता, सजीवता और अच्छाइयों के मूल सिद्धांतों को सीख सकते हैं।

उपदेश और सूत्रग्रंथों में धार्मिक उपदेश और सूत्र होते हैं :, जो मानवीय मूल्यों के प्रति मार्गदर्शन करते हैं। ये सूत्र आदर्श और नैतिक जीवन के मार्ग की दिशा में मदद करते हैं।

उपमान और उदाहरण और उदाहरणों का उपयोग किया जाता है, जिनसे मूल्यों का सुस्त, स्पष्ट और प्रत्यक्ष रूप से समझाया जा सकता है।

धार्मिक ग्रंथों का अध्ययन: भारतीय ग्रंथों में धार्मिक ग्रंथों का अध्ययन करके, हम धार्मिक और नैतिक मूल्यों के प्रति अधिक जागरूक हो सकते हैं। उन्हें समझकर और उनके आदर्शों का पालन करके हम अच्छे नागरिक बन सकते हैं।

विचार:विमर्श-ग्रंथों में विभिन्न दार्शनिक और नैतिक विचार होते हैं, जिन्हें पढ़कर हम अपने विचारों को विकसित कर सकते हैं। ग्रंथों के माध्यम से विचारविमर्श करना हमारे नैतिक और मानवीय सोच को सुधार सकता है।-

ग्रंथोंके माध्यम से मानवीय मूल्यों की शिक्षा हमारे समाज में नैतिकता, सहयोग और सदगुणों के प्रति जागरूकता

फैल सकती है और हमे बेहतर व्यक्ति और नागरिक बनाने में मदद कर सकती है।

ग्रंथों में मानवीय मूल्यों का महत्व:

मानवीय मूल्य व्यक्ति के जीवन का मूल होते है और उनका महत्व ग्रंथों में अत्यधिक उच्च किया गया है। भारतीय ग्रंथों में मानवीय मूल्यों का महत्व अत्यधिक प्रमुख रूप से प्रमाणित होता है, जिसमें वेदों, उपनिषदों और धर्मों का महत्वपूर्ण योगदान शामिल है।

वेदों में मानवीय मूल्यों का महत्व जीवन के सभी पहलुओं में प्रकट होता है। यजुर्वेद के 'आयुर्वेद' अध्याय में जीवन की महत्वपूर्ण नीतियों का वर्णन किया गया है, जैसे कि सत्य, अहिंसा और धर्म के प्रति समर्पण वेदों के माध्यम से मानवीय मूल्यों का पालन करने का सुझाव दिया गया है, ताकि व्यक्ति और समाज दोनों ही संतुष्ट और सुखमय जीवन जी सके।

उपनिषदों में मानवीय मूल्यों का गहरा और तात्पर्यपूर्ण अध्ययन किया गया है। उपनिषदों के अनुसार आत्मज्ञान और मानवीय मूल्यों के साथ जीवन का सही मार्ग प्राप्त होता है। ये ग्रंथ मानवीय मूल्यों के साथ आत्मविकास और समृद्धि का मार्ग दर्शाते हैं।

धर्मग्रंथों में मानवीय मूल्यों का महत्व विभिन्न धार्मिक रीतियों के अनुसार प्रकट किया गया है। धर्म ग्रंथों में नैतिकता, सहानुभूति और धार्मिक आदर्शों का पालन करने का संदेश दिया गया है, जो व्यक्ति को समृद्धि, शांति और सहमति की दिशा में मार्गदर्शन करता है।

सारांशकर, भारतीय ग्रंथों में मानवीय मूल्यों का महत्व जीवन के हर पहलू में प्रमाणित है। ये मूल्य व्यक्ति की आत्मिक और सामाजिक उन्नति के लिए महत्वपूर्ण हैं और उनका पालन व्यक्ति को सफलता और खुशी की दिशा में मदद करता है। इसलिए भारतीय संस्कृति में ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों का महत्व अत्यधिक होता है और ये ग्रंथ जीवन के सभी पहलुओं में मार्गदर्शन करते हैं।

शिक्षक शिक्षा का सिद्धांत:

'शिक्षक शिक्षा' का सिद्धांत एक महत्वपूर्ण शिक्षा सिद्धान्त है जो शिक्षकों को समझाता है कि वे खुद को सशक्त और सदगुणी बनाने के लिए शिक्षा प्राप्त करने की आवश्यकता है, ताकि वे अधिक अच्छे शिक्षक बन सकें और अपने छात्रों को सफलता की दिशा में मार्गदर्शन कर सकें। इस सिद्धांत का विकास भारतीय परंपरागत शिक्षा में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है और शिक्षा के क्षेत्र में गुरु और छात्र के संबंध को महत्वपूर्ण बनाता है।

'शिक्षक शिक्षा' सिद्धांत के मुख्य अंश:

आदर्श अध्यापन इस सिद्धांत के अनुसार शिक्षकों को उनके छात्रों के साथ आदर्श बर्ताव करना चाहिए। ये अपने छात्रों के साथ सम्मानपूर्ण और नैतिक मूल्यों के साथ बर्ताव करने के लिए आदर्श होने चाहिए, ताकि छात्र उनसे सीखें और उनके प्रेरणा स्रोत के रूप में देखें।

स्वाध्याय और आत्मशिक्षक को निरंतर स्वाध्याय करना चाहिए ताकि वे अपने सुधारण-े ज्ञान को बढ़ा सकें और अपने अध्यापन को सुधार सकें। स्वाध्याय के माध्यम से वे आत्मसुधारण करते हैं और अपने छात्रों को - बेहतर तरीके से शिक्षा देने की कोशिश करते हैं।

छात्र सहायताशिक्षक का मूल कर्तव्य छात्रों की सहायता करना होता है। छात्रों के शिक्षा सदर्भ को : समझने में मदद करते हैं, उनके सवाल का समाधान करते हैं और उन्हें उनके शैली और गतिविधियों के हिसाब से शिक्षा प्रदान करते हैं।

आत्मप्रगति का मार्ग प्रदान करना चाहिए। ये अपने कौशल को सुधारते हैं-शिक्षक को आत्म :प्रगति-, नए शिक्षा तकनीकों को सीखते हैं, और शिक्षा क्षेत्र में समयसमय पर अद्यतन रहते हैं।-

शिक्षक शिक्षा के लिए भारतीय ग्रंथों का योगदान:

भारतीय ग्रंथोंका 'शिक्षक शिक्षा' के क्षेत्र में महत्वपूर्ण योगदान है और यह योगदान शिक्षा के क्षेत्र में विकास और समृद्धि की दिशा में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।।

वेदों का योगदान: भारतीय ग्रंथों की एक प्रमुख श्रेणी, वेद शिक्षा के क्षेत्र में महत्वपूर्ण योगदान करती है। वेदों में शिक्षा के महत्व, अदभुत ज्ञान और नैतिक मूल्यों का महत्वपूर्ण वर्णन होता है, जो शिक्षक के और छात्र के बीच एक गुरुशिष्य परंपरा के माध्यम से पा-स किया जाता है।

उपनिषदों की भूमिका: उपनिषदों में आत्मज्ञान और शिक्षा के महत्वपूर्ण विचार होते हैं। ये ग्रंथ शिक्षक को आत्म-सुधारणा के माध्यम से अधिक उच्च ज्ञान प्राप्त करने का मार्ग प्रदान करते हैं, जिससे वे अपने छात्रों को बेहतर रूप से शिक्षा दे सकते हैं।

धर्मग्रंथों का योगदान: भारतीय धर्मग्रंथों में शिक्षा के लिए महत्वपूर्ण सिद्धांत और मार्गदर्शन होते हैं। ये ग्रंथ शिक्षा के तत्वों को समझाने के लिए अद्वितीय समयसमय पर उत्कृष्ट हैं-, जैसे कि धर्म, नैतिकता और समर्पण के माध्यम से छात्रों को मानवीय मूल्यों का आदर करना सिखाते हैं।

गुरु:शिष्य परंपरा- भारतीय ग्रंथों में गुरुशिष्य परंपरा का महत्वपूर्ण योगदान होता है-, जिसके माध्यम से शिक्षक शिक्षा के सिद्धांत और मूल्यों का संचालन करते हैं। गुरु के मार्गदर्शन में छात्र शिक्षा के माध्यम से अधिक ज्ञान नैतिकता और जीवन कौशल प्राप्त करते हैं।

भारतीय ग्रंथों का योगदान 'शिक्षक शिक्षा' के क्षेत्र में शिक्षा के निर्माण और विकास के लिए महत्वपूर्ण है और इनग्रंथों का अध्ययन शिक्षकों को अधिक प्रेरित करता है और उन्हें अधिक उत्कृष्ट शिक्षक बनने के लिए प्रोत्साहित करता है

शिक्षक शिक्षा के माध्यम से मानवीय मूल्यों को प्रयोगिकता:

'शिक्षक शिक्षा' के माध्यम से मानवीय मूल्यों की प्रयोगिकता का महत्वपूर्ण रूप से दर्शाता है कि शिक्षक कैसे अपने छात्रोंको मानवीय मूल्यों का आदर करने और उन्हें अपने जीवन में लागू करने के लिए प्रोत्साहितकर सकते हैं। यह एक सामाजिक और मौलिक माध्यम है जो शिक्षा को सिर्फ ज्ञान की प्राप्ति से अधिक एक जीवन कौशल के रूप में समझता है।

नैतिकता की प्रोत्साहना: शिक्षक शिक्षा के माध्यम से छात्रों को की महत्वपूर्ण भूमिका मिलती है। शिक्षक छात्रों को सही और गलत के बीच अंतर को समझाते हैं और उन्हें सही मार्ग पर चलने के लिए प्रोत्साहित करते हैं। छात्र शिक्षक नैतिकता के आदर का अनुसरण करते हैं और इसे अपने जीवन में लागू करते हैं।

सामाजिक जिम्मेदारी शिक्षक शिक्षा से छात्रों को सामाजिक जिम्मेदारी की महत्वपूर्ण जागरूकता होती है। शिक्षक : उन्हें बताते हैं कि अपनेसमाज और देश के प्रति कैसे उपयोगी नागरिक बन सकते हैं और कैसे वे अपनी सामाजिक जिम्मेदारियों क पालन कर सकते हैं।

आत्मसमर्पण की भावना प्राप्त होती है। छात्र यह सिखते हैं -शिक्षक शिक्षा के माध्यम से छात्रों को आत्म :समर्पण- कि उन्हें अपने कामों में पूरी तरह से समर्पित होना चाहिए और उन्हें अपने लक्ष्यों की प्राप्ति के लिए मेहनत करनी चाहिए।

सहानुभूति और समर्पण शिक्षक छात्रों को सहानुभूति और समर्पण की भावना सिखाते हैं। वे उन्हें यह सम :ज्ञाते हैं कि दूसरों की समस्याओं को समझे और समर्पण से उनकी मदद करें।

व्यक्तिगत विकास: शिक्षक शिक्षा के माध्यम से छात्रों का व्यक्तिगत विकास होता है। छात्र यह समझते हैं कि वे अपनी विशेषता को कैसे पहचान सकते हैं और अपने स्वयं के विकास के लिए कैसे काम कर सकते हैं।

'शिक्षक शिक्षा' शिक्षकों को उनके छात्रों के साथ मानवीय मूल्यों के आदर के साथ शिक्षा देने के लिए प्रोत्साहित

करता है और छात्रों को एक नैतिक, समाजवादी और जागरूक नागरिक के रूप में प्रशिक्षित करता है। इसके परिणामस्वरूप यह शिक्षा के क्षेत्र में एक सशक्त और सदगुणी समाज के निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।

निष्कर्ष:

अतः हमारे भारतीय ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों पर केंद्रित शिक्षा का महत्वपूर्ण होना स्पष्ट हो जाता है। ये ग्रंथ हमें नैतिकता, धर्म, सहयोग और समर्पण के मूल सिद्धांतों का सिखाते हैं, जो हमारे समाज और व्यक्तिगत जीवन के लिए महत्वपूर्ण हैं। ग्रंथों के माध्यम से आदर्श कहानियों, उपदेशों और उदाहरणों का प्रस्तुतन हमें सही और गलत के बीच अंतर करने में मदद करता है और हमारी नैतिक और मानवीय सोच को सुधारने में मदद करता है। इन ग्रंथों के विचार और मूल्यों का सही रूप से समझने के माध्यम से, हम अच्छे नागरिक और भी समझदार व्यक्ति बनते हैं और समाज में नैतिकता, सजीवता और समर्पण के मूल सिद्धांतों का पालन करते हैं। इसलिए यह है कि हमारे भारतीय ग्रंथों का मानवीय मूल्यों के प्रति अध्ययन और समझना न केवल हमारे व्यक्तिगत विकास को प्राथमिकता देता है, कि हमारे समाज को भी नैतिकता और सदगुणों की दिशा में मजबूत बनाता है।

शोधग्रन्थसूची:

- नंदा, ए. (2002)। 'शिक्षक शिक्षा में गांधीवादी मूल्य' विश्वविद्यालय समाचार, पृ. सं. 17-19.
- सिंह, आर.पी. (2010)। 'प्राचीन भारतीय साहित्य में मूल्य आधारित शिक्षा' जर्नल ऑफ ह्युमन वैल्यूज, 16(1), 9-14.
- जोशी, आर. सी. (2015)। 'शिक्षण और सीखने के मूल्य- एक भारतीय परिप्रेक्ष्य'। वि. आर. सिन्हा, जे. एन. कौल और जे.पी. पांडे (सं.) में भारत में शिक्षक शिक्षा मुद्दे और परिप्रेक्ष्य (पृ.सं. 178-186) ऋषि प्रकाशन.
- जिंदल, डी.पी. (2008)। 'मानवीय मूल्यों के लिए शिक्षक शिक्षा-एक भारतीय परिप्रेक्ष्य'। समसामयिक शिक्षा संवाद, पृ.सं. 209-225.
- शर्मा, आर.के. (2013)। 'प्राचीन भारतीय ग्रंथों में शिक्षक शिवा एक तुलनात्मक अध्ययन'। इंडियन जर्नल ऑफ टीचर एजुकेशन, पृ.सं.55-63.
- उपाध्याय, एस. के. (2007)। 'प्राचीन भारत में शिक्षक शिक्षा एवं मानवीय मूल्य'। विश्वविद्यालय समाचार पृ. सं. 1-5.
- सिंह, के. (2005)। 'शिक्षक शिक्षा और मूल्य साहित्य की समीक्षा'। जर्नल ऑफ इंडियन एजुकेशन, पृ. सं. 19-26.
- पाण्डे, जे.पी. (2012)। 'मानवीय मूल्यों के लिए शिक्षक शिक्षा-पाठ्यक्रम और प्रथाओं का विश्लेषण'। विश्वविद्यालय समाचार पृ. सं. 12-18.
- शर्मा, आर. (2017)। 'शिक्षक शिक्षा के लिए प्राचीन भारतीय ग्रंथों का पुनरीक्षण मूल्यों में पाठ'। जर्नल ऑफ एजुकेशन एंड प्रैक्टिस पृ.सं.40-46.

भारतीय ज्ञान परंपरा में ग्रंथों का स्थान एवं मूल्य शिक्षा

दिलीपभाई जयसिंग वसावा

आसिस्टन्ट प्रोफेसर,

एम. बी. पटेल कोलेज ओफ एज्युकेशन,

सरदार पटेल युनिवर्सिटी, वल्लभ विद्यानगर

सारांश

इस शोध प्रपत्र में हमने भारतीय ज्ञान परंपरा के ग्रंथों के महत्व को और समझाने का प्रयास किया है, जिन्होंने हमारे समृद्ध धार्मिक सांस्कृतिक और वैज्ञानिक विचारों का निर्माण किया है। इन ग्रंथों ने हमें न केवल ज्ञान दिया है, बल्कि हमारे मूल्यों और नैतिकता की नींव रखी है। इस अध्ययन से हम यह जानते हैं कि ग्रंथों का शिक्षा में सही तरीके से उपयोग करने से हम छात्रों को ज्ञान के साथसाथ नैतिक और सामाजिक मूल्यों की भी पहचान दिला सकते हैं। ग्रंथों का महत्व शिक्षा में उन्नति और समृद्धि की दिशा में हमारे समाज के लिए एक महत्वपूर्ण कदम हो सकता है, जिससे हम एक सशक्त और मूल्यवादी समाज की ओर बढ़ सकते हैं। इस प्रकार भारतीय ज्ञान परंपरा में ग्रंथों का स्थान और मूल्य शिक्षा के संयोजन ने अपने धर्म, संस्कृति और मूल्यों के प्रति संवाद को बढ़ावा दिया है और एक सशक्त भारत के साथ हमारे भविष्य की दिशा में एक उज्ज्वल सुझाव प्रस्तुत किया है।

प्रस्तावना

भारतीय सभ्यता का गौरव और विकास उसकी ज्ञान परंपरा में निहित है। ग्रंथों का महत्व इस परंपरा का मूल है, जो जीवन के हर क्षेत्र में दिव्य ज्ञान का संचयन करते हैं। यह ग्रंथ सामाजिक, सांस्कृतिक और शैक्षिक दृष्टि से भी महत्वपूर्ण है। इस शोध प्रपत्र में हम भारतीय ज्ञान परंपरा के ग्रंथों के स्थान और उनके मूल्य को गहराई से छानने का प्रयास करेंगे। हम देखेंगे कि इन ग्रंथों का शिक्षा के क्षेत्र में कैसे उपयोग किया जा सकता है और यह कैसे एक सशक्त और समृद्ध समाज का निर्माण करने में मदद कर सकते हैं।

ग्रंथों का महत्व

भारतीय ग्रंथों का समृद्ध इतिहास है, जिसमें वेद, उपनिषद, महाभारत, रामायण, पुराण, धर्मग्रंथ और अनेक शास्त्रिक ग्रंथ शामिल हैं। ये ग्रंथ जीवन के हर पहलू में मार्गदर्शन करते हैं, चाहे वो धार्मिकता, दर्शन, विज्ञान, कला या साहित्य हो। इन ग्रंथों में समझाया गया है कि जीवन का उद्देश्य क्या है और कैसे एक सामाजिक और मानविक समृद्धि की दिशा में काम किया जा सकता है।

ग्रंथों का महत्व भारतीय ज्ञान परंपरा में अत्यधिक महत्वपूर्ण है। ये ग्रंथ हमारे समृद्ध धार्मिक, सांस्कृतिक और ऐतिहासिक विरासत के साथ मार्गदर्शन करते हैं। इन ग्रंथों का संजीवनी शक्ति का कार्य साथ जीवन के हर क्षेत्र में करने में महत्वपूर्ण भूमिका है।

१. धार्मिक दिशा में मार्गदर्शन: ग्रंथों में वेद, उपनिषद, गीता और पुराण जैसे धार्मिक ग्रंथ हैं, जो हमें धार्मिक तत्वों, आदर्शों और मानवता के मूल्यों का ज्ञान प्रदान करते हैं।
२. सांस्कृतिक धरोहर: ग्रंथों में भारतीय सांस्कृतिक धरोहर का विस्तार और संरक्षण दर्शाया गया है, जो हमारी पारंपरिक विरासत को बनाए रखने में मदद करता है।
३. वैज्ञानिक और तकनीकी ज्ञान: ग्रंथों में वैज्ञानिक और तकनीकी ज्ञान के अद्वितीय अध्ययन हैं, जो आधुनिक विज्ञान में मूलभूत आविष्कारों का स्रोत हैं।
४. योग्यता और व्यक्तिगत विकास: ग्रंथों में जीवन कैसे जीना चाहिए और योग्यता कैसे प्राप्त की जाए, इस पर विचार किया जाता है, जिससे व्यक्तिगत और पेशेवर विकास होता है।

५. :समाज का सुधारग्रंथों में सामाजिक न्याय, सामाजिक समरसता और समृद्धि के मार्ग का वर्णन है, जो हमें समाज का सुधार करने में मदद करते हैं।
६. साहित्यिक धरोहर: ग्रंथों में महाभारत, रामायण और अन्य महत्वपूर्ण साहित्यिक कृतियां हैं, जो हमारी साहित्यिक धरोहर को बनाए रखती हैं।
७. नैतिक मूल्यों की प्रमुखता :ग्रंथों में नैतिक मूल्यों की प्रमुखता और उनके पालन का महत्वपूर्ण संदेश है, जो एक सशक्त और ईमानदार समाज के निर्माण में मदद करते हैं।
- इन तत्वों के संयोजन से ग्रंथों का महत्व हमारे समृद्ध और मूल्यवादी जीवन के लिए अत्यधिक होता है और इससे हमारे समाज का सुधार और विकास संभव होता है।

ग्रंथों का शिक्षा में उपयोग:

ग्रंथों का शिक्षा में शामिल करने से छात्रों को न केवल विज्ञान, प्रौद्योगिकी और गणित की ज्ञान प्राप्त होती है, बल्कि उन्हें अद्वितीय नैतिक मूल्यों और समाज सेवा के महत्व को भी समझाया जा सकता है। ग्रंथों के माध्यम से छात्रों को अपने संस्कृति, धर्म और इतिहास के प्रति भी अधिक जागरूकता मिलती है। जिससे वे एक सशक्त भारतीय नागरिक के रूप में अपने कर्तव्यों को समझते हैं। भारतीय ज्ञान परंपरा में ग्रंथों का महत्व अत्यधिक है और इन ग्रंथों का शिक्षा में सही तरीके से उपयोग करने से छात्रों को व्यापक और अद्वितीय लाभ हो सकता है।

१. धार्मिक शिक्षा: ग्रंथों में धार्मिक गुरुकुल की भूमिका होती है, जो छात्रों को धार्मिकतरों का ज्ञान दिलाता है और उनके आदर्शों का पालन करने के लिए प्रोत्साहित करता है।
२. भौतिक और जीव विज्ञान: ग्रंथों में विज्ञान की अनेक महत्वपूर्ण अध्ययन होते हैं, जिनसे छात्रों को वैज्ञानिक मानसिकता का विकास होता है।
३. गणित और तर्कशास्त्र: भारतीय ग्रंथों में गणित और तर्कशास्त्र का विस्तार अध्ययन होता है, जो छात्रों के मानसिक विकास में मदद करता है।
४. साहित्यिक शिक्षा: ग्रंथों में साहित्यिक कृतियों का अध्ययन होता है, जिससे छात्रों की भाषा और साहित्य कौशल में सुधार होता है।
५. मनोविज्ञान: ग्रंथों में मानव मनोवैज्ञानिक अध्ययन होता है, जिससे छात्रों के बुद्धिमत्ता और मानसिक स्वास्थ्य का समझ में आता है।
६. नैतिक और सामाजिक शिक्षा: ग्रंथों में नैतिक मूल्यों, सामाजिक समरसता और सही आदर्शों की चर्चा होती है, जो छात्रों को आदर्श नागरिक के रूप में प्रेरित करती है।
७. समृद्धि और समाज का सुधार: ग्रंथों के संदेश से समाज में समृद्धि और सुधार की दिशा में कदम बढ़ाया जा सकता है।

इस तरीके से, ग्रंथों का शिक्षा में उपयोग छात्रों के समृद्ध और समर्पित विकास के लिए एक महत्वपूर्ण उपाय हो सकता है, जो उन्हें विभिन्न क्षेत्रों में सफलता प्राप्त करने में मदद करता है।

उद्देश्य

यह शोध प्रयास करता है भारतीय ज्ञान परंपरा में ग्रंथों के स्थान और मूल्य शिक्षा के महत्व को गहराई से समझने और प्रस्तुत करने का। हमारे शोध के उद्देश्य निम्नलिखित हैं:

१. भारतीय ग्रंथों का समीक्षण
२. ग्रंथों के शिक्षा में उपयोग
३. मूल्य शिक्षा के महत्व का परिचय
४. ग्रंथों का संरक्षण और प्रसारण

५. समुदायों के साथ भागीदारी

मूल्य शिक्षा:

ग्रंथों का शिक्षा में उपयोग करने से मूल्य शिक्षा की प्रमुख भूमिका होती है। इन ग्रंथों में दिए गए मूल्यों की अटल सच्चाई, नैतिक आदर्श और सामाजिक समरसता की चर्चा की जाती है। छात्रों को इन मूल्यों के महत्व को समझाने के लिए ग्रंथों का सही रूप से प्रयोग किया जा सकता है। जिससे वे जीवन में सच्चाई, न्याय और सही मार्ग पर चलने के लिए प्रेरित होते हैं।

मूल्य शिक्षा भारतीय ज्ञान परंपरा के एक महत्वपूर्ण हिस्से का हिस्सा है, जो ग्रंथों के माध्यम से छात्रों को मानवता के मूल तत्वों का समझाता है।

१. आदर्शों का पालन :ग्रंथों में आदर्श व्यक्ति के चरित्र और मूल्यों का वर्णन होता है, जिससे छात्रों को सही और नैतिक आदर्श का पालन करने की प्रेरणा मिलती है।
२. नैतिक मूल्यों की प्रमुखता: ग्रंथों में नैतिक मूल्यों की महत्वपूर्ण भूमिका होती है जो छात्रों को नैतिकता और संजीव नैतिक जीवन के महत्व को समझने में मदद करती है।
३. सामाजिक समरसता: ग्रंथों में समाज में समरसता और समाज के हर वर्ग के सदस्यों के बीच न्याय के मानक बारे में चर्चा होती है, जिससे छात्रों को समाज में सामाजिक न्याय की महत्वपूर्णता का आदर करते हुए बढ़ावा मिलता है।
४. आत्मा समर्पण: ग्रंथों के संदेश से छात्रों को आत्मा समर्पण और सेवा की भावना मिलती है, जिससे ये समाज में सहायता करने के लिए प्रेरित होते हैं।
५. जीवन कौशल: ग्रंथों में जीवन कौशल और जीवन कैसे जीना चाहिए के अद्वितीय ज्ञान का अध्ययन होता है, जो छात्रों को सफल और संतुलित जीवन के लिए तैयार करता है।
६. समृद्धि और समाज का सुधार: मूल्य शिक्षा के माध्यम से समाज में समृद्धि, न्याय और समाज का सुधार संभव होता है, जिससे छात्र समृद्ध और सशक्त समाज के निर्माण में योगदान करते हैं।

मूल्य शिक्षा के माध्यम से, ग्रंथों का सवाल है कि छात्रों को संज्ञा ही नहीं, बल्कि उनके व्यक्तिगत और सामाजिक विकास के लिए भी प्रशिक्षण दिया जाता है, जिससे एक समृद्ध, नैतिक और सही दिशा में प्रगति हो सकती है।

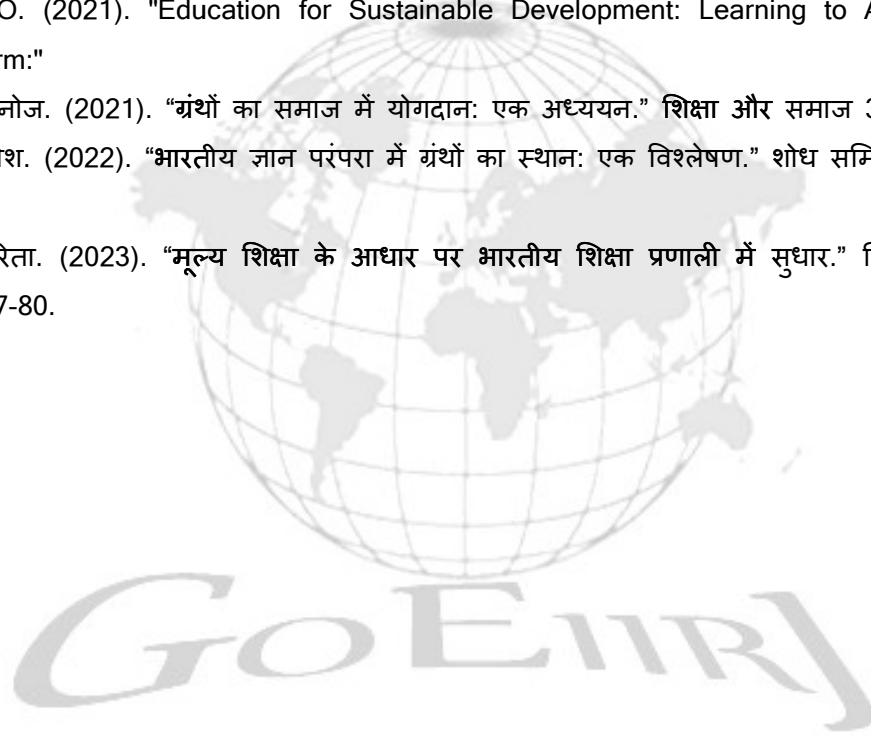
निष्कर्ष

इस अध्ययन से हमें यह ज्ञान होता है कि भारतीय ज्ञान परंपरा के ग्रंथों का स्थान और मूल्य शिक्षा में महत्वपूर्ण है। इन ग्रंथों को शिक्षा के क्षेत्र में सही तरीके से शामिल करके हम न केवल छात्रों को ज्ञान कर सकते हैं, बल्कि उन्हें एक समृद्ध और मूल्यवादी समाज के निर्माण में भी मदद कर सकते हैं। ग्रंथों के माध्यम से हम अपनी धर्म, संस्कृति और मूल्यों के प्रति अधिक सजाग होते हैं और उन्हें अपने जीवन का हिस्सा बनाते हैं।

इस शोध परंपरा का एक महत्वपूर्ण परिणाम है कि भारतीय ग्रंथों का स्थान और मूल्य शिक्षा हमारे समृद्ध भारतीय ज्ञान परंपरा के निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। ये ग्रंथ हमारे सांस्कृतिक और धार्मिक धरोहर का हिस्सा हैं और छात्रों को नैतिक, सामाजिक और आदर्श जीवन जीने के लिए मार्गदर्शन प्रदान करते हैं। ग्रंथों के माध्यम से, हमारे युवाओं को भारतीय सभ्यता और संस्कृति के प्रति समर्पित होने का अवसर मिलता है और उन्हें अपने जीवन के रास्ते पर सही मार्ग की पहचान होती है। मूल्य शिक्षा छात्रों को नैतिक दिशा में तैयार करती है और उन्हें समाज में सही और सहायक नागरिक बनाती है। इस शोध से हमें यह सिद्ध होता है कि ग्रंथों का स्थान और मूल्य शिक्षा के माध्यम से हमारी शिक्षा प्रणाली को और भी मूल्यवान और सामर्थ्यवादी बनाया जा सकता है। इसे समझने के लिए हमें ग्रंथों को समर्थन और प्रोत्साहन देने का काम करना होगा, ताकि हमारे युवा पीढ़ियाँ अपने समृद्ध और मूल्यवादी मविष्य की ओर बढ़ सकें।

संदर्भ सूची

- अग्रवाल, सुधा. (2019). "भारतीय संस्कृति में ग्रंथों का महत्व." संस्कृत जगत, 25(3), 45-58.
- गोपालन, आनंद. (2020). "शिक्षा प्रणाली में मूल्य शिक्षा का योगदान." शिक्षा अनुसंधान पत्रिका, 15(2), 78-91.
- सिंह, रवि. (2018). "भारतीय ज्ञान परंपरा में ग्रंथों के सांस्कृतिक स्थान का अध्ययन." साहित्यिक अनुसंधान, 12(4), 112-125.
- गांधी, मोहनदास करमचंद. (1948). "हरिजन."
- जैन, नीतू. (2021). "भारतीय संस्कृति और शिक्षा." भारतीय शिक्षा परंपरा और नवाचार.
- प्राचीन भारतीय ग्रंथों से संबंधित विभिन्न ज्ञानस्रोत.
- UNESCO. (2021). "Education for Sustainable Development: Learning to Act. Learning to Transform:"
- प्रसाद, मनोज. (2021). "ग्रंथों का समाज में योगदान: एक अध्ययन." शिक्षा और समाज 30(1) 56-68.
- वर्मा, राजेश. (2022). "भारतीय ज्ञान परंपरा में ग्रंथों का स्थान: एक विश्लेषण." शोध समिक्षा 10 (3) 34-47.
- मिश्र, सरिता. (2023). "मूल्य शिक्षा के आधार पर भारतीय शिक्षा प्रणाली में सुधार." शिक्षा प्रबंधन जनत 22(5) 67-80.

બી. એડ.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાં માનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યની સમજ અંગે અભ્યાસ

ડૉ. પારૂલબેન બુધાભાઈ ટંડેલ

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ખરોડ, તા. અંકલેશ્વર, જી. ભરૂચ

સારાંશ :

આજે શિક્ષણ અને જીવન બંનેમાં વાસ્તવિક રીતે ભેદભાવ જોવા મળે છે. વ્યક્તિ ભૌતિકતાની દોડમાં એવો અટવાયો છે કે જે સમાજમાં એ જીવી રહ્યો છે એ સમાજ કઈ દિશામાં જઈ રહ્યો છે એનો ખ્યાલ એને નથી રહ્યો. વળી, ૨૧ મી સદીના આ આધુનિક યુગમાં ટેકનોલોજીના વિકાસ અને વપરાશે પોતાની અસરમાથી કોઈ ક્ષેત્રને બાકી રાખ્યું નથી. અને તેના કારણે દેશ વિકાસની જેટલી નવી કેડી કંડારે છે તેના કરતાં વધારે વિનાશની ગર્તામાં વધારે ધકેલાય રહ્યો છે. દરેક વ્યક્તિ એકલો પડી રહ્યો છે. અને પોતાના નૈતિક મૂલ્યોને પણ ધીમે ધીમે ગુમાવી રહ્યો છે. વાસ્તવિકતામાં સમાજમાં બની રહેલી ઘટનાઓને ધ્યાનથી જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે જઘન્ય અપરાધો, છેતરપિંડી, હત્યા, લૂટફાંટ, અપહરણ, અકસ્માતો વગેરે સામાન્ય બની ગયા છે. દરેક વ્યક્તિ સમાજ જીવનનું એક અભિન્ન અંગ છે. સમાજ થકી વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ થકી સમાજ વિકસે છે. પરસ્પર સહકારથી તેઓ એકબીજાના પૂરક અને કલ્યાણકારી બને છે. અને એ રીતે સામાજિક મૂલ્ય વિકસતા સ્વસ્થ સમાજનું નિર્માણ થાય છે. સ્વસ્થ સમાજ થકી માનવ જીવન ઉન્નત બનાવી શકાય છે. વસુદૈવ કુટુંબકમની ભાવનાનો લોપ થયેલો જણાય છે. દરેકને કોઈને કોઈ રીતે બીજાથી આગળ નીકળી જવું છે. અને તે પણ કોઈ પણ ભોગે. જે સમાજે એકબીજાનો સહકાર સાધી, એકબીજાની ક્ષમતાને ઓળખી કેક નવીન સર્જન તરફ આગળ વધવું જોઈએ તેને બદલે લોકો એકબીજાથી અલગ થઈ રહ્યા છે. વ્યક્તિ એ ભૂલી રહ્યો છે કે માણસ સામાજિક પ્રાણી છે તેથી સમાજ નિર્માણ અને સમાજ કલ્યાણ માટે ભેગા થવું અત્યંત આવશ્યક છે. એકલા રહેવું અને ભોગવૃત્તીની નબળી માનસિકતા માનવીય મૂલ્યોને ધીમે ધીમે ફાની પહોંચાડે છે. સામાજિક મૂલ્યનું પોતાનું મહત્વ છે. જે આપણા સૌને એકબીજા સાથે જોડી રાખવા માટે જવાબદાર તત્વ છે. આજ સંદર્ભને ધ્યાનમાં રાખી પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકો કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન-ખરોડ, તા. અંકલેશ્વર, જી. ભરૂચ, ગુજરાતમાં સેમ- ૩ માં અભ્યાસ કરતાં બી. એડ.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાં માનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યની સમજ અંગે અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. કુલ ૪૦ પ્રશીક્ષણાર્થીઓને સંશોધનના વ્યાપ વિશ્વ અને સહૈતુક નમૂના તરીકે પસંદ કરી તેમની રૂબરૂ મુલાકાત કરી સામાજિક મૂલ્ય અંગે તેમની સમજ ચકાસી સામાજિક મૂલ્ય વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસાવવા ઘર- પરિવાર, શાળાઓ / કોલેજો અને સમાજ કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકે તે માટે અભિપ્રાયો મેળવ્યા હતા. તેમના અભિપ્રાય મુજબ સામાજિક મૂલ્ય કોઈ પણ વિદ્યાર્થીઓ કે વ્યક્તિમાં વિકસાવવા માટે ઘર- પરિવાર સૌથી શ્રેષ્ઠ સંસ્થા છે. ત્યાર બાદ સમાજ અને શાળા/ કોલેજ કક્ષાએથી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ.

પ્રસ્તાવના :

શિક્ષણ વિકાસ માટે વિવિધ કમિશનો જેવા કે રાધા કૃષ્ણન યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન કમિશન (૧૯૪૮-૪૯), મુદાલિયર માધ્યમિક શિક્ષણ પંચ (૧૯૫૨-૫૩), શ્રી પ્રકાશ સમિતિ (૧૯૫૯), કોઠારી શિક્ષણ પંચ (૧૯૬૪-૬૫) અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (૧૯૮૬) એ વખતો વખત પોતાના દસ્તાવેજમાં શિક્ષણમાં અનુક્રમે સામાજિક- નૈતિક- આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનું સંગઠિત અને સભાન શિક્ષણ, ધાર્મિક શિક્ષણ, ચારિત્ર્ય માટેનું શિક્ષણ તથા મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો છે. ૨૧ મી સદીના આ આધુનિક યુગમાં ટેકનોલોજીના વિકાસ અને વપરાશે પોતાની અસરમાથી કોઈ ક્ષેત્રને બાકી રાખ્યું નથી. અને તેના કારણે દેશ વિકાસની જેટલી નવી કેડી કંડારે છે તેના કરતાં વધારે વિનાશની ગર્તામાં વધારે ધકેલાય

રહ્યો છે. દરેક વ્યક્તિ એકલો પડી રહ્યો છે. અને પોતાના નૈતિક મૂલ્યોને પણ ધીમે ધીમે ગુમાવી રહ્યો છે.વાસ્તવિકતામાં સમાજમાં બની રહેલી ઘટનાઓને ધ્યાનથી જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે જઘન્ય અપરાધો, છેતરપિંડી, હત્યા, લૂટફાંટ, અપહરણ, અકસ્માતો વગેરે સામાન્ય બની ગયા છે. કુટુંબો તૂટી રહ્યા છે, અને સંબંધોનું પોત નબળું પડી ગયું છે. મૂલ્યો વગરની આ જિંદગી પશુતાનો આભાસ કરાવે છે. જો દરેક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને સમજે, પરસ્પર સહકાર દાખવે, એકબીજાની વાતો કે મુશ્કેલીઓને સાંભળે અને તેને ઉકેલવાના સભાન પ્રયત્નો આદરે તો કદાચ તમામ પરિસ્થિતિને કાબુમાં લઈ શકાય. આધુનિક ટેકનોલોજીના વપરાશના કારણે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં આપણે આપણી સંવેદનાને સારી રીતે વ્યક્ત કરવાનું જાણે ભૂલી ગયા છીએ. ટેલીવિઝન પર આવતા સમાચારો આપણાં કોઈ ભાવો કે સંવેદનાને જગાડતાં નથી. વ્હોટસપ, ફેસબુક કે મેસેજ મારફતે આપણી સંવેદના કે લાગણીઓને જરૂરિયાતમંદ સુધી પહોંચાડવામાં આપણે સક્ષમ બન્યા છીએ. પરંતુ જો આપણે ખરેખર વાસ્તવિક સ્થળે પહોંચી અવલોકન કરીએ ત્યારે સાચી પરિસ્થિતિનું ભાન થાય છે.માત્ર ટેકનોલોજીના સહારે મોકલવેલ સંદેશાઓ કે શુભકામનાઓને બદલે આપણી સદેહે આપેલી હાજરી વધારે અગત્યની હોઈ છે. તથા માનસિક, શારીરિક, આર્થિક અને સામાજિક જરૂરિયાતને સાચા અર્થમાં ત્યારે જ સમજી શકાય છે. અને તે મુજબ મદદ કરી શકાય છે. દરેક વ્યક્તિને બીજા વ્યક્તિની જરૂર પાડવાની જ.માણસએ સામાજિક પ્રાણી છે, એકલો એનું અસ્તિત્વ હોઈ ના શકે. વળી,વસુદેવ કુટુંબકમની ભાવનાને સમજીને જો દરેક વ્યક્તિમાં એટલે કે દેશના દરેક નાગરિકમાં સામાજિક મૂલ્યની સમજ વિકસાવવાની. અને આ સમજ વિકસાવવાનું કાર્ય શિક્ષણ આપતી સંસ્થા જ સારી રીતે કરી શકે. ઘર, પરિવાર, સમાજ તથા શાળા કે કોલેજ જેવી સંસ્થાઓમાં જો એવું ભાવાવરણ સર્જવામાં આવે કે જેથી બાળકોમાં સામાજિક મૂલ્યનો વિકાસ ઉત્તરો ઉત્તર વધારો થતો રહે. બાળકને મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ આપવાનો સભાન પ્રયત્ન જ આપણને સાંપ્રત સમયની સમસ્યાઓમાથી બહાર કાઢી શકશે. મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ દ્વારા જ માનવ સમાજ વ્યવસ્થિત રીતે વિકાસની દિશામાં આગળ વધી શકે.અને ઋગ્વેદમાં જણાવ્યા મુજબ શિક્ષણ માનવને આત્મ વિશ્વાસુ અને નિઃસ્વાર્થી બનાવે છે. શિક્ષણની પ્રક્રિયા મૂળ તો સામાજિક પ્રક્રિયા જ છે.સામાજિક મૂલ્યનું ઘડતર એ જીવન ઘડતરનું મૂલ્ય છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે શાળામાં જઈ શિક્ષકના વ્યવસાયમાં જોડાવા ઈચ્છતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સામાજિક મૂલ્ય અંગેની સમજ તપાસી સમાજમાં રહેલ દરેક વ્યક્તિમાં અને શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓમાં સામાજિક મૂલ્યની ખીલવણી માટે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકાય તે જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

યાવીરૂપ શબ્દો : માનવીય મૂલ્ય,સમાજ અને સામાજિક મૂલ્ય,બી. એડ. કોલેજ, પ્રશિક્ષણાર્થીઓ

માનવીય મૂલ્ય:- માનવીય મૂલ્ય એવું મૂલ્ય છે જે આપણા વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરે છે. તથા આપણે કેવા બનવું જોઈએ અને કેવા છીએ તેનું માર્ગદર્શન પણ કરે છે. આપણે આપણા જીવનને કયા ઉચ્ચ આદર્શો પર લઈ જવાનું છે અને તેના માટે શું કરવું પડશે, કેવા નિર્ણયો લેવા પડશે એ નક્કી થઈ છે. માનવીય મૂલ્યની પ્રકૃતિને અમૂર્ત અને જટિલ માનવામાં આવે છે કારણ કે માણસ દુનિયાનો કેવો અનુભવ કરે છે , દુનિયાની દરેક ચીજને કઈ દ્રષ્ટિથી જોઈ છે તથા મૂલવે છે અને અનુભવ કરે છે એના પર આધાર રાખે છે. દરેક મનુષ્યમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું મૂલ્ય હોઈ છે. વ્યક્તિ માત્ર પર નિર્ભર કરે છે કે આપણે કેવા મૂલ્યો ધારણ કરવા જોઈએ. માનવીય મૂલ્યોને સંગઠિત રૂપમાં વિચારવાને બદલે એક સિદ્ધાંતના રૂપમાં સ્વીકારવાથી તેને અપનાવવું સહેલું થઈ પડે છે. દરેક વ્યક્તિ એ આ સંદર્ભે વિચારવું જોઈએ કે તે પોતે કેવું વિચારે છે અને પોતાની સતેહે તથા અન્યો સાથે કઈ રીતે વર્તે. માનવીય મૂલ્યો ઘણા ભાગોમાં/ પ્રકારોમાં વહેંચાય છે. જેમ કે, સત્ય નિષ્ઠા, નૈતિકતા, પરોપકાર, સૌન્દર્ય, ન્યાય, પ્રેમ, સમાનતા, મૂલ્ય પ્રણાલી સ્થિર નથી. તે જુદા જુદા સંદર્ભે અને સામાજિક પ્રથા મુજબ બદલાતી રહે છે. દરેક સમાજ સમાજ તે બદલાય છે.

માનવીય મૂલ્યના આઠ પ્રકારો છે. ૧, સામાજિક મૂલ્ય ૨, બૌદ્ધિક મૂલ્ય ૩, ધાર્મિક મૂલ્ય ૪, સૌન્દર્યબોધક મૂલ્ય ૫, નૈતિક મૂલ્ય ૬, આરોગ્યવિષયક મૂલ્ય ૭, આર્થિક મૂલ્ય ૮, મનોરંજક મૂલ્ય

આમાંથી સમુદાય કે સમાજના અન્ય લોકો સાથે જોડાઈ રહેવાની ભાવના દર્શાવતું મૂલ્ય આપણને સમજાવે છે કે જીવતા રહેવા માટે અને સફળ થવા માટે એકબીજાની જરૂર આપણને પડવાની.

સમાજ અને સામાજિક મૂલ્ય :- માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે. માનાવોનોસમૂહ કે જેમાં તેઓ એકબીજા સાથે હળીમળીને રહે તથા પરસ્પર સહકારથી જીવન વિતાવે તથા સામાજિક કર્તવ્યોનું પાલન કરે તેને સમાજ કહે છે. સમાજમાં થતા કામો સામાજિક કામો કહેવાય છે. સામાજિક કામોની સાથે સાથે વ્યક્તિ કે લોકો સમાજ ઉત્થાનના કામો પણ કરતા રહે છે. દરેક વ્યક્તિ સમાજ જીવનનું એક અભિન્ન અંગ છે. સમાજ થકી વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ થકી સમાજ વિકસે છે. પરસ્પર સહકારથી તેઓ એકબીજાના પૂરક અને કલ્યાણકારી બને છે. આમ થતા વ્યક્તિમાં અમુક પ્રકારના સામાજિક મૂલ્યો સ્વાભાવિક રીતે જ વિકસે છે. સમાજમાં થતા નાના-મોટા સામાજિક કાર્યોની જવાબદારી અને ફરજ પાલનથી વ્યક્તિને સામાજિક દરજ્જો કે સન્માન મળે છે. વિવિધ સામાજિક સંગઠનો, મંડળો, સંઘો અને સંસ્થાઓ સ્થાપી વ્યક્તિ સમાજની વિશિષ્ટ જવાબદારીઓ ઉઠાવે છે અને તેના પરિપાક રૂપે વિશિષ્ટ અનુભવો મેળવી સામાજિક વિકાસ સાધે છે. આ સામાજિક વિકાસ જ એક પ્રકારનું સામાજિક મૂલ્ય છે. સામાજિક મૂલ્યોને કારણે વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે જોડાઈ સમષ્ટિના કલ્યાણનું કામ કરે છે. વળી જુદા જુદા વ્યક્તિઓના કૌટુંબિક નીતિનિયમો તેમજ વિધિ નીચેઘોના કારણે આ મૂલ્યો જન્મે છે. આ પ્રકારના મૂલ્યોમાં સામાજિક સંપર્ક અને સામાજિક આદર્શને લગતી બાબતોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ધીમે ધીમે તેનામાં મૈત્રી, પ્રેમ,લોકકલ્યાણ, બંધુભાવ, સામાજિક શિષ્ટ, કર્તવ્યપરાયણતા, સામાજિક ન્યાય, સમભાવ, સામાજિક સંવાદિતા, સમર્પણ જાહે મિલકતોની સંભાળ જેવા ભાવો ખીલે છે. જે આખરે ‘જન સેવા એજ પ્રભુ સેવા’માં પરિણમે છે.સામાજિક મૂલ્ય એ એક પ્રકારનું સાધ્ય મૂલ્ય છે. લોક કલ્યાણ કે બંધુભાવની વાત જ્યાં કરવામાં આવે છે ત્યાં આપોઆપ લોભ, લાલચ, ઈર્ષ્યા કે હિંસાનો ભાવ દૂર થાય છે. આપણે બધા એક શ્લોક જાણીએ છીએ,

सर्वेभवंतु सुखीनः सर्वेसन्तु निरामया ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःख भाग भवेत्॥

અહી માનવમાત્રના કલ્યાણની વાત કરવામાં આવી છે. સંસારના બધા જ લોકો સુખી રહો, તંદુરસ્ત રહો, સર્વેનું કલ્યાણ થાય અને બધાના દુઃખો દૂર થાય એવી કામના કરવામાં આવી છે. મનુષ્ય જીવનનું કેન્દ્ર બિંદુ તો મનુષ્ય જ છે. તેથી સમાજ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિ માનવજીવનના સામાન્ય સંદર્ભની અંદર જ હોઈ છે. વ્યક્તિ ચાહે તો પણ મૃત્યુ સુધી સમાજથી છૂટી શકતો નથી.

બી.એડ. કોલેજ : શિક્ષણના અભ્યાસની પ્રથમ તાલીમી ઉપાધી કે જે સ્નાતક કક્ષાની છે. ગુજરાત રાજ્યમાં અને લગભગ ભારતભરમાં કોઈ પણ વિષય સ્નાતક થયા પછી શિક્ષણ સ્નાતક બે વર્ષમાં અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મળે છે. તેને બી. એડ. કોલેજ કહે છે.

પ્રશિક્ષણાર્થી : ‘જ્યાં અમુક વિષયની કે વ્યવસાયની તાલીમ અપાતી હોય તે શીખવા દાખલ થયેલ વિદ્યાર્થીઓ’

પ્રસ્તુત સંશોધન સંદર્ભે બી.એડ. ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ એટલે કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન-ખરોડતા. અંકલેશ્વર, જી. ભરૂચના શૈક્ષણિક વર્ષ-૨૦૨૨-૨૩માં અભ્યાસ કરતા સેમ-૩ ના તાલીમાર્થીઓ

સંશોધનની સમસ્યા:

બી. એડ.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાં માનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યની સમજ અંગે અભ્યાસ

સંશોધનના હેતુઓ :

૧, બી. એડ.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાં માનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યની સમજ અંગે અભ્યાસકરવો.

૨, બી. એડ.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાં માનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યનો વિકાસ કરવા કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થઈ શકે તે જાણવું.

સંશોધનનું સીમાંકન :

કોઈ પણ સંશોધન એક મોટું સાહસ છે. આમ છતાં, કોઈ પણ સંશોધકે સમય, શક્તિ અને નાણાંને ધ્યાનમાં રાખી કેટલાક સીમાંકનો નિર્ધારિત કરવા પડે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન સંદર્ભે સંશોધકે નીચે મુજબના સીમાંકનો નિર્ધારિત કર્યા હતા.

1. પ્રસ્તુત સંશોધન કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન-ખરોડ તા. અંકલેશ્વર, જી. ભરૂચના શૈક્ષણિક વર્ષ-૨૦૨૨-૨૩માં અભ્યાસ કરતા સેમ-૩ ના ૪૦ પ્રશીક્ષણાર્થીઓ પૂરતું જ સીમિત હતું.
2. પ્રસ્તુત સંશોધન માટે માહિતી એકત્રીકરણ માટે પ્રશીક્ષણાર્થીઓની રૂબરૂ મુલાકાત કરી ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

સંશોધનનું વ્યાપ વિશ્વ અને નમૂનો :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વ્યાપ વિશ્વ જ નમૂનો હતો. Sem-૩ (શૈક્ષણિક વર્ષ-૨૦૨૨-૨૩, કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ખરોડ, તા. અંકલેશ્વર, જી. ભરૂચ) ના ૪૦ પ્રશીક્ષણાર્થીઓ પ્રસ્તુત સંશોધન માટે વ્યાપ વિશ્વ અને નમૂનોતરીકે લીધા હતા. આ નમૂનો સહેતુક પસંદગીની રીતે લેવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધનની પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો .

સંશોધનનું ઉપકરણ :

પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ પ્રકારનું હોવાથી કરી જરૂરી પ્રશીક્ષણાર્થીઓની મુલાકાત કરી તેમની સાથે ચર્ચા ૪૦ માહિતી મેળવવામાં આવી હતી.

સંશોધનનું પરિણામ અને તારણ :

પ્રશીક્ષણાર્થીઓ સાથે કરેલ મુલાકાત અને ચર્ચા દ્વારા મળેલ માહિતીના આધારે પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યોની સમજ ધરાવે છે તે જાણીસામાજિક મૂલ્ય વિકસાવવા માટેની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ કરવામાં આવી હતી .

ઘર એક પવિત્ર સંસ્થા હોઈતથા પ્રથમ નંબરની સંસ્થા હોઈઘરનું વાતાવરણ પવિત્ર ,, શાંત અને ઉત્સાહ ભર્યું બને તે માટે પરિવારના સૌ સદસ્યોએ મહેનત કરવીપરિવારના સદસ્યો વચ્ચે ઐક્ય જળવાય તે માટે વડીલો ,, માતા-પિતાએ સંતાનો સાથે વાતચીત કરવી, હલાવી મજાકનું વાતાવરણનું નિર્માણ કરવુંસંતાનોને મૂંઝવતા પ્રશ્નો ભેગા મળી . ઉકેલવા જોઈએ

મોબાઈલ ફોન આપણી સુવિધા માટે છે, જરૂર જેટલો ઉપયોગ થાય એ ઇચ્છનીય છે. પરંતુ અતિશય ઉપયોગથી પરિવારના સૌ એકબીજા સાથે હળીમળી ના શકે એવું ના બનવું જોઈએ.

માતા-પિતાએ પોતાના સંતાનોને આપણા શાશ્વત મૂલ્યોની સમજ આપવી જોઈએ. તથા, તેમણેપણ કેટલાક મૂલ્યોનું પાલન કરી આચરણ કરવું જોઈએ. સંતાનોમાં કેટલાક મૂલ્યોનું પાલન થાય તે માટે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

સંતાનોને ન ગમતા મૂલ્યોને બળજબરીથી ઠોકી બેસાડવાને બદલે તેની સમજ આપવી જોઈએ.

સંતાનોને અપાતી સ્વતંત્રતા સ્વછન્દીતામાં ન પરિણામે તેના પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

સંતાનો જ્યારે પણ કોઈને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરે તો તેને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

પોતાના સંતાનો બીજા બાળકો સાથે હળીમળીને રહે તે માટે નાના નાના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું જોઈએ.

બાળકોને મૂલ્યોસભર વાર્તાઓ કહેવી જોઈએ.

આજકાલ વૃદ્ધાશ્રમો વધતા જાય છે, તે અંગે સજાગ બની ઘરના વડીલો પ્રત્યે અનુકંપા, પ્રેમ અને કાળજી

દાખવવી જોઈએ. બાળકોને વડીલો સાથે વાત ચિત કરવા દેવી જોઈએ. બાળકો વડીલો સાથે આદરપૂર્વક વર્તે એનું સતત ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

સંતાનો સમયપાલન બાબતે ચોક્કસ વ્યવસ્થા તથા શાળાકીય બાબતો પ્રત્યે ધ્યાન આપતા થાય એ માટે માતા-પિતાએ શાળાના શિક્ષકોની નિયમિત મુલાકાત લેતા રહેવું જોઈએ. શાળા કે કોલેજ બાળકો માટે બીજી અગત્યની સંસ્થા છે. આ સંસ્થામાં ભાવાવરણ સર્જાયેલું રહે એ જરૂરી છે. જેથી બાળકો નિશ્ચિત પાલે પોતાની વાતો રજૂ કરી શકે અને હળવાશ અનુભવે. રાષ્ટ્રીય તહેવારો, સામાજિક તહેવારો, ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી કરાવી જોઈએ તથા દરેક ઉજવણી દરમિયાન તેનો હેતુ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. બાળકોએ કરેલા સાહસિક કામો કે પ્રમાણિકતાના કામોની કદર અન્ય બાળકોની સમક્ષ કરી તેને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. રક્તદાન શિબિર, વૃદ્ધાશ્રમની મુલાકાત, અનાથાશ્રમની મુલાકાત, હોસ્પિટલમાં દર્દીની મુલાકાત, ગ્રામ સફાઈ, જરૂરિયાતમંદો માટે ફાળો ઉઘરાવવો જેવા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી શકાય. બાળકોમાં ખેલદિલીની ભાવના વિકસે તે માટે રમત ગમતની પ્રવૃત્તિઓ યોજી શકાય. સમાજ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા જગાવવા NCC કે NSS જેવા કાર્યક્રમો ગોઠવી શકાય. સામાજિક કામ કરતા અગ્રણીઓને શાળા/ કોલેજમાં બોલાવી તેમનું વક્તવ્ય ગોઠવી બાળકોને તેમના કામનો પરિચય કરાવી શકાય. આ ઉપરાંત વિવિધ સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ વિદ્યાર્થીઓના કામની કદર કરતા શીખવી શકાય. તથા એકબીજા પ્રત્યે વિશ્વાસ, ઈમાનદારી, સહયોગ, ધીરજ, પ્રેમ, સત્યપાલન..... જેવા મૂલ્યો ખીલવી શકાય. પ્રાર્થના સભાને મૂલ્ય સભર બનાવી શકાય અને બાળકોને તેમાં સક્રિય ભાગીદારી લેવડાવી શકાય. સમાજ એ ત્રીજી અગત્યની સંસ્થા છે. તેથી જ્ઞાતિ- જાતિના ભેદભાવો ટાળી શકાય એવા હોઈ તો ટાળવા જોઈએ. સ્વચ્છતાનું પોતાનું આગવું મૂલ્ય છે અને તે દરેક નાગરિકમાં આવે તે માટે શેરી, મહોલ્લો, ગામ કે સોસાયટી ને ચોખ્ખી રાખવા નીતિ નિયમો બનાવી ચુસ્તપણે તેનું પાલન કરાવવું જોઈએ. જાહેર સ્થળો જેવાકે, મંદિર, દવાખાનું, બેંક, બસ સ્ટેન્ડ, પુસ્તકાલય, ગ્રામ પંચાયત, શાળાનું મકાન..... ની દીવાલો પર કે તેના કંપાઉંડની દીવાલ પર સુવિચારો લખાવવા જોઈએ.

- સમૂહ લગ્નોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.
 - સામુહિક સ્વાસ્થ્યને ધ્યાને લઈ મોટા મેદાનો કે રમતોના મેદાનોમાં કસરત, યોગ અને ચાલવા કે દોડવાની સુવિધા લોકોને મળી રહે તે માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. તથા દવાખાનાની સુવિધા અને ડોક્ટરની સુવિધા પ્રત્યે સાવચેતી રાખવી જોઈએ.
 - જાહેર મિલકતોની સાચવણી અંગે જાગરૂકતા ફેલાવવી જોઈએ.
 - લોકોનો સામાજિક અને માનસિક વિકાસ થાય એ માટે વિવિધ મેળાઓ કે પ્રદર્શનોનું આયોજન થવું જરૂરી છે. સાથે સાથે ગ્રંથાલયો હોઈ અને સામાજિક જાગૃતિ ફેલાવે તેવા નાટકો પણ ભજવાય એ માટેની વ્યવસ્થા કરાવી જોઈએ.
 - લોકોમાં વિવિધ કલાઓ ખીલે તે માટે કળા પારખુની મદદ લઈ કવિ સંમેલન, ચિત્ર સ્પર્ધા, ગીત સ્પર્ધા, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનું પણ આયોજન કરવું જોઈએ.
 - વિદ્યાર્થીઓ દરેક સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હોય છે, તેથી વિવિધ સમાજના પ્રશ્નો, વિશેષતાઓ કે પડકારોને વિષય બનાવી ચર્ચા કે વક્તવ્ય સ્પર્ધા યોજી શકાય.
- સામાજિક કામોમાં ઝાઝા હાથ રળિયામણા કે વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધારના ન્યાયે કલબ અથવા યુવક મંડળની

રચના કરી શકાય.

સંશોધનનું નિષ્કર્ષ :

તક્ષશિલા, વલ્લભી અને નાલાન્દાનો ઐતિહાસિક વારસો ધરાવતો આપણો દેશ આજે ક્યાં પહોંચી ગયો છે. કોઠારી કમિશને સૂચવેલ ભારતનું ભાવી તેના વર્ગખંડોમાં ઘડાય રહ્યું છે એ હવે બહુ દૂરની અને અશક્ય વાત બની ગઈ છે. મૂલ્યો વિહીન સમાજ અને સમાજ રચનાના બહુ માઠા ફળો જેવાકે ચોરી, બલાત્કાર, હત્યાઓ, અપહરણ, આત્મહત્યા જેવા અપરાધો દિવસે ને દિવસે વધી રહ્યા છે. તો ગરીબી, ભૂખમરો, વસ્તી વધારો અને બેરોજગારી જેવી સમસ્યાઓ માથું ઊંચકી રહી છે. દરેક સંબંધો અવિશ્વાસના કારણે ખરડાય રહ્યા છે. એવા સમયે વિશ્વ સાથે ખભેખભા મિલાવી વિકાસની દોડમાં આગળ વધવા આપણે આપણા શાશ્વત મૂલ્યો અને એમાં પણ સામાજિક મૂલ્યોને જાણી દરેક વ્યક્તિમાં તે ખીલે તે માટેના પ્રયત્નો કરવાની તાતી જરૂરીયાત ઉભી થઈ છે. સંશોધન કરનારની સંસ્થામાં અભ્યાસ કરતા બી. એડ. ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓ પાસેથી મળેલા મુદ્દાઓને ધ્યાને લઈએ તો તેમાંથી ઘણું ખરું સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ. તો પછી આપણે બધા ક્યાં શરત ચૂક્યા? ઘર પરિવાર, શાળાઓ /કોલેજ , સમાજ અને છેલ્લે આપણા શાશન કર્તાઓ દ્વારા થતા મૂલ્યવિહીન આચરણને તપાસીએ, તો ખ્યાલ આવશે કે ક્યાંક ને ક્યાંક મૂલ્ય વગર ચાલતા આપણા સૌને આવડી ગયું છે, ફાવી પણ ગયું છે. તેથી જ મૂલ્ય વિહીન કૃત્યો બને ત્યારે થોડી ચર્ચા પછી આપણે સૌ મૌન ધારણ કરી કશું જ બન્યું ના હોઈ એમ રોજના કામમાં લાગી જઈએ છીએ.

આપણી ખોવાયેલી સંવેદનાને જગાડવાનો સમય આવી ગયો છે. કોઈ પણ મૂલ્ય વિહીન દુષ્કૃત્ય બને અને આપણે સૌ હચમચી જઈએ અને જડમૂળથી તેનો નાશ કરીએ એવા વિચાર અને એવા પ્રયત્નોની અત્યંત જરૂર છે. તથા આવા દુષ્કૃત્ય ફરી બને જ નહિ તે માટેના સઘન પ્રયત્નોની અને કાયદાની જરૂર છે. શિક્ષણ દ્વારા એ ચોક્કસ સંભવી શકે, જરૂર છે માત્ર નિષ્ઠાની અને સૌના સહકારની. જે માત્ર સામાજિક મૂલ્ય થકી જ આવી શકશે.

સંદર્ભ સૂચી :

1. શિક્ષણની વિસ્તરતી જતી ક્ષિતિજો – ડૉ.શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે અને અન્ય .
2. ભારતીય શિક્ષણ પંચોની એક ઝલક – ડૉ.પટેલ .મોતીભાઈ મ .
3. Schwartz, S.H. (1994), “Are there Universal aspects in the structure and conduct oh human values? Journal of Social Issues, 50, no. 4, 19-45
4. Tripathi, Preeti (2011), *An Introduction to Moral Philosophy*, Axis Publication, New Delhi, 2011, p.1

HUMAN VALUES IN BHAGVAD GEETA**Vaishali Jaydipsinh Dodiya***Research scholar**Shree J.P. Arts and science college Bharuch***ABSTRACT**

Human values are the core values that make up our personality and define how we act in life. These values are very important as they make up who we are and are what guide us through life. The values that we hold determine who we want to be as how we live our lives and the decisions that we make on an everyday basis, without these values our lives would become chaotic and there would be no meaning behind any of the things that we do or say. The term human values is a difficult one to define, but they are essentially moral values that apply to all humans.

Human and ethical values have been the very foundation of Indian Scriptures, including Bhagvad Geeta.

Bhagvad Geeta of Hinduism only showed the way ... the journey always needs to be covered by us human beings only. Pursuing worldly path dominated by bloated ego never gained us anything on spiritual path.

A total of 26 honourable value related to life have been discussed in Shrimad Bhagwad Geeta. Some of the major values among these 26 values are fearlessness. Purity of mind, knowledge of yoga, maturity, desire to give, peace, living, behaviour without deceit, sense of forgiveness towards all, sense of selflessness, civility, humility, energetic, an attempt has been made to formulate human values like forgiving personality, perseverance, purity, pride-less nature without hatred, strength to face challenges etc. in the form of values.

Bhagvad Geeta**Humand Values - Concept :-**

Value refer to the important and enduring beliefs or principles, based on which an individual makes judgement in life.

It is at the centre of our lives which act as a standard of behaviour. They severally affect the emotional state of mind of an individual.

- Importance of Human Values :-

The importance of human value is that it provides an understanding of what people find to be important in their people find to be important in their lives. There are many different aspects of human values. The value system is not static and can change depending on context or social situation. This means that some people have a certain set of values for one context, but may have completely different values in another context. One specific aspect of values is the idea of self-esteem. Self-esteem has two forms : internal and external self esteem. External self esteem deals with how others perceive you while internal self esteem deals with how you perceive yourself. If

someone has high external esteem they want to make sure other people think highly of them as well whereas if someone has high internal esteem, they only want other people to like them because they do themselves.

- Nature of Human Values :-

Human values are a topic that is still not completely understood. There are many definitions of Human values, but the most commonly accepted definition is that human values are perspectives or priorities that people use to give meaning to their actions and experiences. The nature of human values can be seen as complex and abstract because it deals with how humans experience the world. In this sense it has an anthropological, perspective, people's experiences shape the way they view things and in turn, these views help define human values. These values are then passed down through socialization. It should be noted that these values may have different meanings for each individual person based on who they interact with and what they see.

The term human values are a difficult one to define, but they are essentially moral valves, that apply to all humans. Different cultures will have different sets of human values, but some can be found in every culture. These are things such as equality, freedom and justice. It may be easier to think of human values as principles or guiding beliefs instead of an organized list. Some people may use a religion's commandments, as their set of human values while others find their values within themselves. Either way, individuals need to know what their own set of human values is because these provide guidelines on how they should behave with other people, at home and at work.

- Human values in Geeta :-

In the present day man faces great inner and outer challenges. The inner challenges like self esteem, concentration of mind and other factors keep an individual indecisive. In the process the higher values such as honesty, truthfulness, self control and others, which are important, aspects of a dynamic personality, take a back seat.

Being a book of practical wisdom Bhagvad Geeta has much to offer to all human beings to grow as balanced personalities. The Geeta gives the art of life management. The Geeta is the essence of all the upnishads and is a concise guide to Hindu philosophy. The Geeta's message was given to Arjuna by Lord Krishna when he declined to fight the Mahabharat war. The Geeta's message is extremely unseful for all and for all times. The Gita has 100 shlokas and 18 chapters. Each chapter indicates to give a type of Yoga. Yoga is the science of individual consciousness attaining communion with the ultimate consciousness.

The Gita explains five basic concepts :-

- Brahman (The Supreme Controller)
- Jiva (Living being/the soul)
- Prakriti (Matter)
- Dharma (Duty)
- Kala (Time)

We can learn from the study of Gita about the ultimate truth. Creation, birth and death. The

results of actions, eternal, soul, purpose and goal of human life. It guides us in all directions and helps us to lead a positive life while building a strong and pure personality by adopting noble human values. The three types of Yoga - Karma Yoga (The way of selfless action), Bhakti Yoga (The way of love to God) and Jnan Yoga (The way of wisdom) are a part of our life and are well explained in the Gita for a joyful life. Values are part of a different shlokas of the Gita and are building blocks of our life. In five chapters of the Gita values are given in group form, following which one becomes a joyful and complete person. These are also mentioned in the Gita in a scattered way. In group form these are given in chapters 2, 4, 12, 13 and 16.

- Values in Chapter 2 of the Geeta of a Sthitprajna - The Yoga of knowledge.

Second chapter gives the concepts of Prakriti, Purush, Soul and Sthitprajna. Sthitprajna is a noble man or perfect person described by the Geeta having all noble values. The values of a Sthitprajna are.

He is free from all desires of mind and interrupted by sorrows for him pain and pleasures are the same. He is truthful, understands the soul, has the knowledge about the life cycle and follows his swadharma. He treats victory and defeat alike and is not moved by worldly desires. He follows vedas teachings. He acts not for the cause of fruits but for action only in Yoga spirit. He is free from passion, fear and anger. He is not attached to anything and has a stable mind. He is firmly established in God.

- Values in chapter 16 of the Geeta - Divine qualities :-

The divine and the demonical tendencies of human beings are pitted against each other since the time immemorial and are given in chapter 16. Divine tendencies are twenty six values that one should acquire.

Fearlessness (faith in God and his protection), wholesome purities of mind/heart (transparency to truth), steadfastness (in seeking wisdom and practicing Yoga), Almsgiving (Charity), self restraint (Power to control senses), Religious rites (as per vedas and other great scriptures), Right study (of great scriptures self-discipline (tapas, celibacy, practice by discrimination). Straight forwardness (truthfulness, honesty), Non injury (Ahimsa), Truthfulness, Absence of Wrath (Akrodha), Renunciation (Tyga), peaceful, (Divine quality shanti), Absence of fault findings, compassion (daya). Absence of greed, gentleness, modesty (feeling shame at any wrong doing and willing to correct oneself). Absence of restlessness (to avoid physical and mental roaming). Radiance of character (tejas, through meditation), forgiveness (Kshama), patience, cleanliness of body and purity of mind, non hatred, lack of conceit (absence of excessive pride).

- Values in chapter 13 of the Geeta - True knowledge :-

A true understanding of the creator and his creation is true, true knowledge. Twenty values are given of man of true knowledge.

Absence of self worship, fullness. Absence of pretense/self glorification, non harmfulness, attitude of accommodation, straight forwardness, service to Guru, internal and external cleanliness, steadfastness, controlled mind, control of all senses, absence of self, egotism, non attachment, review of life cycle, non attachment to family members, one pointedness of mind, devotion to

Dharma and the God, love for spending time in solitary, non inclination towards people and company, keeping in view the purpose of true knowledge, stability in the knowledge of truth commitment to wisdom.

- Value of chapter 12 of the Geeta Devotion :-

Devotional aspects and values associated with a person of God are:

Non-envious, friendly, supreme faith in God, compassion, control over senses, free from ego consciousness. Equal in pain and pleasure, forgiving. Always contented, contemplative, self controlled, firm conviction with mind, mind and intelligence, dedicated to Lord.

- Values in chapter 4 of the Geeta disciplined action :

Action should be done keeping in view all the knowledge and without doubt of mind for this the following are important.

Without anxiety of reward - without hope, no ego sense, body and mind under control and fixed on an ideal, acts without binding, free from envy, even minded in dualities (success/failure). No personal demand, discipline personality.

There are some other values mentioned in Gita, these are :-

Joyfulness, hope, inner silence, mindful awareness, stillness, faith, obedience, devotion, justice, self knowledge, discrimination, meditation.

The aim of value education is to prepare good people, necessarily not religious people. The Bhagvad Geeta may be referred for different human values for peaceful and joyful living at any time under any circumstances. They are helpful for self realization and liberation.

GOEIIRJ

SWAMI VIVEKANANDA AND HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL EXPLORATION

Dr. Anilkumar K. Varsat

Associate Professor,

Indian Institute of Teacher Education, Gandhinaga

Abstract:

This abstract provides an overview of the philosophical exploration of human values through the lens of Swami Vivekananda's teachings. Swami Vivekananda, a renowned Indian philosopher and spiritual leader, left an indelible mark on the world through his profound insights on human values and spirituality. This exploration delves into the timeless wisdom imparted by Swami Vivekananda, emphasizing his core teachings on the intrinsic worth of every individual and the cultivation of human values. Vivekananda's philosophy encourages individuals to discover their inner potential, transcending material desires to realize their true selves. His emphasis on self-realization, coupled with unwavering faith in the divinity within each person, forms the foundation of his ethical framework. Furthermore, the exploration examines how Swami Vivekananda's philosophy extends beyond individual development to encompass societal well-being. His call for the service of humanity as a means to worship the divine resonates deeply in the context of modern challenges, such as social inequality, environmental degradation, and cultural divisiveness. By integrating spirituality and humanism, Vivekananda's teachings provide a holistic approach to addressing these contemporary issues. The philosophical exploration also delves into the applicability of Vivekananda's teachings in today's complex world. This paper highlights the enduring relevance of concepts like compassion, tolerance, and the pursuit of knowledge in fostering harmonious societies and nurturing individuals' moral and ethical growth.

Introduction:

"Swami Vivekananda and Human Values: A Philosophical Exploration" is a profound and thought-provoking examination of the life, teachings, and philosophy of Swami Vivekananda, one of the most influential spiritual leaders and philosophers of the late 19th and early 20th centuries. This exploration delves into the core principles and human values that Swami Vivekananda espoused throughout his life and how these values continue to resonate and inspire people today. Swami Vivekananda, born as Narendranath Datta in 1863 in Kolkata, India, was a towering figure in the realm of spirituality, philosophy, and social reform. He played a pivotal role in the revitalization of Hinduism in the modern era and was a key proponent of Vedanta, an ancient Indian philosophical system that emphasizes the interconnectedness of all beings and the pursuit of spiritual realization. At the heart of Swami Vivekananda's teachings were the values of tolerance, harmony, compassion, and the universality of religion. He firmly believed that all religions lead to the same ultimate truth and that humanity should embrace this diversity as a source of strength and

unity. His famous address at the Parliament of the World's Religions in Chicago in 1893 introduced Hinduism and its timeless principles to the Western world, leaving a lasting impact and earning him worldwide acclaim.

This philosophical exploration delves into Swami Vivekananda's writings, speeches, and personal journey to uncover the profound insights he offered on human values and their relevance in the contemporary world. It seeks to shed light on how his teachings can guide individuals and societies in navigating the challenges of the 21st century.

Furthermore, this examination delves into the impact of Swami Vivekananda's ideas on various aspects of human life, including education, social justice, and the pursuit of excellence. His emphasis on self-realization, the potential of the human spirit, and the importance of serving humanity remains a source of inspiration for millions. In a world marked by rapid change, cultural diversity, and complex ethical dilemmas, the study of Swami Vivekananda's philosophy offers a timeless and relevant framework for understanding and promoting human values.

Self-Realization and the Divinity Within

Self-Realization: Swami Vivekananda emphasized the importance of self-realization as the ultimate goal of human life. He believed that each individual possesses an innate potential for spiritual awakening and self-discovery. According to his teachings, self-realization involves recognizing one's true nature beyond the limitations of the physical body and the ego. It is a process of uncovering the eternal and unchanging aspect of the self, which is often referred to as the "Atman" in Hindu philosophy.

Divinity Within: Vivekananda taught that divinity resides within every individual. He believed that the spark of the divine, often called the "Brahman" or the universal consciousness, is present in all living beings. This recognition of divinity within is not limited to a particular religious or cultural context but is a universal truth. It implies that every person has the potential to manifest divine qualities such as love, compassion, wisdom, and inner strength.

The Inner Quest: Swami Vivekananda encouraged individuals to embark on an inner quest to discover their true selves and realize their divine potential. He stressed the importance of meditation, self-reflection, and contemplation as tools for this inner journey. Through these practices, one can transcend the distractions of the material world and connect with the higher self, experiencing a profound sense of peace, purpose, and unity with the divine.

Integration of Human Values: Vivekananda's teachings on self-realization and the divinity within are closely tied to human values. He believed that as individuals realize their own divine nature, they naturally become more compassionate, selfless, and ethical beings. This transformation leads to the cultivation of values such as empathy, kindness, and service to humanity. Thus, the inner quest is not a solitary pursuit but one that has a profound impact on one's interactions with others and society as a whole.

Universal Relevance: One of the remarkable aspects of Swami Vivekananda's teachings is their universal relevance. While deeply rooted in Hindu philosophy and spirituality, his ideas transcend cultural and religious boundaries. They resonate with people of various backgrounds and belief

systems who seek to explore the depths of their inner selves and realize the divinity within.

Human Values and Ethical Conduct

The Foundation of Virtue

Swami Vivekananda's emphasis on human values and ethical conduct as the foundation of virtue is a fundamental aspect of his teachings. He believed that cultivating and upholding these values was essential for personal growth, social harmony, and the overall betterment of humanity. Vivekananda's philosophy highlights the profound impact of ethical conduct on an individual's character and the broader society. Here's an exploration of this important aspect of his teachings:

Universal Values: Swami Vivekananda advocated for universal human values that transcend cultural, religious, and geographical boundaries. These values include truthfulness (satya), non-violence (ahimsa), purity (shuddhi), self-discipline (tapas), and compassion (daya). He considered them to be the common thread that binds all humanity together, emphasizing that people of different faiths and backgrounds could unite around these shared values.

Ethical Conduct: Vivekananda stressed the significance of translating these values into practical ethical conduct in everyday life. He believed that merely acknowledging values intellectually was not enough; they must be lived and practiced. He encouraged individuals to align their thoughts, words, and actions with these values, fostering a sense of integrity and moral strength.

Character Building: According to Swami Vivekananda, the cultivation of ethical conduct is crucial for character building. He believed that a person's true character is revealed by how they behave when faced with challenges and adversity. Ethical conduct helps individuals develop resilience, courage, and inner strength, enabling them to face life's trials with grace and dignity.

Service to Humanity: Vivekananda's teachings also emphasized the importance of selfless service (seva) to humanity. He believed that genuine ethical conduct extended to helping others in need and working towards the welfare of society. Service was not just a moral duty but a means of realizing one's own divinity and fostering unity among people.

Social Harmony: Swami Vivekananda envisioned a harmonious society where individuals upheld ethical values and treated each other with respect and compassion. He believed that ethical conduct was the key to resolving social conflicts and promoting tolerance and understanding among diverse groups.

Spiritual Growth: While ethical conduct had a significant role in social life, Vivekananda also emphasized its importance in spiritual growth. He believed that ethical living purifies the mind and prepares it for higher spiritual pursuits, ultimately leading to self-realization and a deeper connection with the divine.

Modern Relevance: Vivekananda's teachings on human values and ethical conduct remain highly relevant in the modern world. They offer guidance to individuals navigating complex ethical dilemmas in various aspects of life, including business, politics, and personal relationships. His teachings provide a moral compass for making ethical decisions that align with one's higher principles.

Swami Vivekananda's teachings on human values and ethical conduct serve as a powerful

reminder of the foundational role that virtue plays in individual and societal well-being. His emphasis on universal values, ethical living, and selfless service continues to inspire individuals to strive for moral excellence, fostering a world where compassion, truth, and goodness prevail.

Contemporary Relevance

In today's rapidly changing and often morally ambiguous world, Vivekananda's emphasis on human values provides a clear and timeless framework for ethical decision-making. The practice of truthfulness, compassion, and tolerance can bridge divides, promote social cohesion, and guide individuals through complex ethical dilemmas.

Service to Humanity as Worship

The Ideal of Selfless Service

Swami Vivekananda's concept of service to humanity as worship reflects his deep conviction that selfless service is not just a noble act but a profound spiritual practice. He saw service as a means of expressing one's devotion to the divine and as an ideal to be embraced by individuals seeking personal growth and the betterment of society. This ideal of selfless service, often referred to as "Seva," is a central tenet of Vivekananda's philosophy.

Service as Worship: Vivekananda believed that service to humanity should be approached with the same reverence and dedication as one would approach religious worship. He saw no distinction between serving God and serving one's fellow beings, asserting that the divine could be found in every person. By helping and serving others, individuals were, in essence, worshipping the divine presence in them.

Selflessness: The concept of selfless service emphasizes that service should be rendered without any expectation of personal gain or recognition. Vivekananda stressed that true selflessness involves serving others with a pure heart and without any attachment to the results of one's actions. This selflessness helps individuals transcend their ego and become more spiritually awakened.

Path to Spiritual Growth: Swami Vivekananda believed that selfless service was an integral part of an individual's spiritual journey. He saw it as a practical means of purifying the mind and cultivating qualities like compassion, humility, and empathy. Through service, one could develop a deeper understanding of the interconnectedness of all beings and experience a sense of oneness with the universe.

Compassion and Empathy: Vivekananda's teachings underscored the importance of developing a compassionate and empathetic heart. He believed that service allowed individuals to step into the shoes of those they were helping, understanding their suffering, and offering support and solace. This not only alleviated the suffering of others but also contributed to one's own spiritual growth.

Social Reform: Swami Vivekananda saw selfless service as a powerful tool for social reform and the upliftment of the underprivileged. He encouraged individuals to work towards the betterment of society, particularly focusing on addressing the needs of the poor and marginalized. He believed that such efforts were essential for creating a just and compassionate society.

Practical Application: Vivekananda's teachings on selfless service were not confined to the realm of spirituality alone. He emphasized the practical application of these ideals in various aspects of

life, including education, healthcare, and community development. His message inspired numerous social and educational initiatives aimed at serving humanity.

Legacy: Swami Vivekananda's teachings on selfless service continue to inspire individuals and organizations worldwide. The Ramakrishna Mission and Ramakrishna Math, founded by his disciples, have been at the forefront of various humanitarian and service activities, carrying forward his vision of selfless service.

Swami Vivekananda's concept of service to humanity as worship reflects his profound understanding of the spiritual significance of selfless service. His teachings remind us that by serving others with love, compassion, and selflessness, we not only contribute to the welfare of society but also embark on a transformative spiritual journey that leads us closer to realizing the divinity within ourselves and others.

Addressing Modern Challenges

In the face of contemporary challenges such as poverty, inequality, and environmental degradation, Vivekananda's message of service to humanity is more pertinent than ever. It calls on individuals to transcend self-interest and contribute to the betterment of society. By integrating spirituality with the imperative of social responsibility, Vivekananda's philosophy offers a holistic approach to addressing pressing global issues. Swami Vivekananda, though he lived in the late 19th and early 20th centuries, had a remarkable foresight and his teachings continue to address modern challenges in several ways:

Interfaith Harmony:

In an increasingly interconnected world with diverse faiths and beliefs, Vivekananda's message of religious tolerance and the universality of religions remains highly relevant. His famous address at the Parliament of the World's Religions in 1893 emphasized the importance of respecting all religions and finding common ground. In today's world, where religious tensions persist, his teachings promote interfaith dialogue and understanding.

Youth Empowerment:

Swami Vivekananda had great faith in the potential of the youth. He believed that they could bring about positive change in society. In a world where young people face numerous challenges, including unemployment, mental health issues, and social disparities, his emphasis on youth empowerment, character development, and education as tools for personal and societal progress still resonates.

Mindfulness and Mental Health:

Vivekananda's teachings on meditation, self-realization, and the importance of inner strength have a direct connection to the modern emphasis on mindfulness and mental well-being. His ideas on controlling the mind and finding inner peace offer valuable insights for managing stress, anxiety, and the pressures of contemporary life.

Globalization and Cultural Identity:

In an era of globalization, where cultures and identities often clash or merge, Vivekananda's teachings on the preservation of one's cultural identity while embracing the good in others are

relevant. His call for a balance between material progress and spiritual values provides guidance for societies seeking to navigate the challenges of modernization without losing their cultural roots.

Social Justice and Inequality:

Swami Vivekananda was a vocal advocate for social justice and the upliftment of the poor and marginalized. In today's world, where issues of income inequality, discrimination, and social disparities persist, his call for service to humanity, empathy, and compassion serves as a powerful reminder of our collective responsibility to address these challenges.

Ethical Leadership:

Vivekananda's teachings on ethical conduct and leadership are pertinent in a time when ethical lapses in business, politics, and other spheres of life are a concern. His emphasis on integrity, honesty, and selflessness in leadership provides a timeless guide for those in positions of power and influence.

Environmental Sustainability:

While Vivekananda's teachings predate the modern environmental movement, his emphasis on respecting nature and the interconnectedness of all life has implications for contemporary concerns about environmental sustainability. His call for a harmonious coexistence with nature aligns with current efforts to address climate change and ecological preservation.

Digital Age Challenges:

In the digital age, where information overload, online bullying, and social media addiction are concerns, Vivekananda's teachings on controlling the mind and maintaining mental discipline offer valuable guidance for maintaining a healthy balance between technology and well-being.

In essence, Swami Vivekananda's teachings continue to provide a philosophical and ethical framework for addressing many of the complex challenges of the modern world. His emphasis on spirituality, ethical conduct, empathy, and the potential of the individual to bring about positive change serves as a source of inspiration and guidance for people seeking to navigate the complexities of the 21st century.

Relevance in Modern Society

A Guiding Light in a Complex World

The relevance of Swami Vivekananda's philosophy in modern society cannot be overstated. In an era marked by materialism, divisiveness, and existential crises, his teachings provide a beacon of hope and guidance. The emphasis on self-realization, human values, and service to humanity offers a roadmap for individuals seeking personal growth and societal transformation.

Fostering Global Citizenship

Vivekananda's teachings resonate with the ideals of global citizenship, social justice, and environmental stewardship. They inspire individuals to move beyond narrow self-interest and work towards the greater good. Moreover, his philosophy promotes interfaith dialogue and tolerance, fostering peaceful coexistence in an increasingly diverse world.

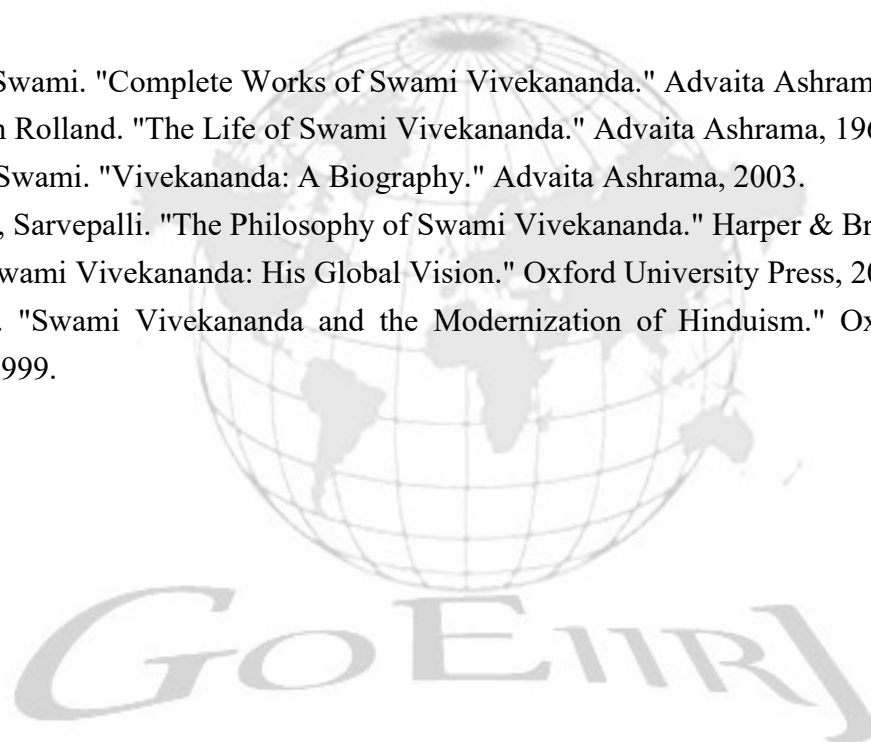
Conclusion:

Swami Vivekananda's philosophical exploration of human values, self-realization, and the

service of humanity continues to inspire and guide individuals worldwide. The life and philosophy of a remarkable spiritual leader whose enduring legacy continues to shape the way we think about human values, spirituality, and our collective responsibility to make the world a better place. His teachings transcend religious and cultural boundaries, offering a universal framework for personal and societal transformation. In an era characterized by moral dilemmas and complex challenges, Vivekananda's philosophy reminds us of the enduring power of spirituality, ethics, and compassion. As we navigate the complexities of the modern world, his teachings serve as a timeless source of wisdom and inspiration, urging us to strive for a more just, harmonious, and enlightened society.

References:

- Vivekananda, Swami. "Complete Works of Swami Vivekananda." Advaita Ashrama, 1997.
- Ghosh, Romain Rolland. "The Life of Swami Vivekananda." Advaita Ashrama, 1960.
- Nikhilananda, Swami. "Vivekananda: A Biography." Advaita Ashrama, 2003.
- Radhakrishnan, Sarvepalli. "The Philosophy of Swami Vivekananda." Harper & Brothers, 1956.
- Sinha, B. P. "Swami Vivekananda: His Global Vision." Oxford University Press, 2019.
- Sen, Amiya P. "Swami Vivekananda and the Modernization of Hinduism." Oxford University Press, 1999.

HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHERS,
SWAMI VIVEKANANDA, SARVAPALLI RADHAKRISHNA, SRI AUROBINDO,
J.KRISHNAMURTI, OSHO, GHANDHIJI, RAVINDRANATH TAGORE ETC.

Dr. Arti Patel

Assistant Professor

Sardar Patel college Of Education, Bakrol

Abstract :-

As a human being everybody is bounded up with some sort of humanness. Every one of us in the world is interested in taking birth, marrying, bring up offspring and as an end meeting the death, leaving certain services to the society. A human being will be spoken of even after death only when he or she might have performed some services without selfishness. That type of service will be the basis for the creation of human value. In our dynamic world everyday, every month and every year some new inventions are coming up in many forms especially in computer science, which may be the means for human progress. Even in computer science one wants to progress in terms of money matters. This type of thinking will make human being attached to material value rather than spiritual value. If everybody becomes self centered then, there could be no progress in the civilization, that is human values will not be humanely but barbaric.

Human value:-

Human values are the core values that make up our personality and define how we act in life. These values are very important as they make up who we are and are what guide us through life. The values that we hold determine who we want to be as well as how we live our lives and the decisions that we make on an everyday basis. Without these values, our lives would become chaotic and there would be no meaning behind any of the things that we do or say.

All humans have these values in some way or another, and it is up to us to choose which values we hold most dear. The 20th century philosopher Martha Nussbaum puts forth a list of ten innate human values: truth, beauty, justice, courage, temperance, wisdom, love, equality, modesty and hope. These are values that all humans should try to uphold as they go through their day-to-day lives. It is also important for society at large to recognize these values and make them explicit in social systems, institutions and organizations so that people will always know what they stand for.

Human values in the thoughts of swami Vivekanand

Swami Vivekananda is one of the famous philosopher as well as educationist in the history of Indian education. His educational thoughts and ideas have been influenced by his philosophy of life. Swami Vivekananda believed in the Vedanta philosophy which considers that the ultimate goal of human life is to attain 'Unity with the Creator'. According to him 'God resides in every human heart'. So that, the best worship of God is service to mankind. According to Swami Vivekananda, "Education is the manifestation of the perfection already in man". The clouds were ready to shower. Birds were rushing to shelter, Swamiji was very anxious about women's

education. In the modern days, there is a greater impetus towards higher education in the European lines. Every American woman has better education that can be conceived of by the majority of the Hindu women. Swamiji illustrated about primary education that it should reach the poorest at a level of plough, in the factor and everywhere, for which He further says that if mountain does not come to Mohammed, Mohammed must go to the mountain. Like wise, the education should reach his brethren. Swamiji states, “our religion does not prevent a women being educated at all, but in some other foreign universities it is closed for women education.” By knowing that he was very much worried about it. He further stresses that, “....the girls should be educated; even thus she should be trained....” Technical or vocational education is the training given to men or women in order to enable them to perform skill with a utilitarian task. Such is, for instance training in weaving, iron melting, pruning of trees etc., it applies to industrial and as well as to agricultural pursuits. The two important things about this type of training are that it is necessary for modern society and that, properly imparted; it has also an educational value. The achievement of higher education Dr. Radhakrishnan says in his writings in the following way,

1. Transmission of the intellectual and ethical heritage of humanity to the young.
2. Enrichment of this heritage and extension of the boundaries of knowledge.
3. Development of personality Swamiji stated that the teacher’s work must be simply out of love, one of the pure loves for mankind at large. The only medium through which spiritual force can be transmitted is love. The student who wants to know the truth must give up all desires for gain. Love, truth and unselfishness are not merely moral figures of speech, but they form our highest ideal, because in them lies such manifestation of power. “The training by which the current and expression of will brought under control and become fruitful is called education.”
- 4 He further stresses that, “It is man-making religion that we want”.
- 5 The end of all education, all training, should be man- making. The aim of all training is to make the man grow. Getting by heart the thoughts of others in a foreign language and stuffing our brain with them and taking some university degrees, we consider ourselves educated. Is this education? What is the goal of our education? Swami remembers from one of the books which he read, “For the good of a village, a man ought to give up his family; For the good of a country, he ought to give up his village; For the good of humanity, he may give up his country; for the good of the world, everything” . Swamiji also states that, “....strength must come to the nation through education,”

Human Value Thoughts By Dr.SarvappalliRadhakrishna :-

Radhakrishnan says that the value of life has extrinsic value or we can say the instrumental value as it supports or help the way of realizing the life of sorrowlessness. The value of life means to achieve the goal of life i.e. to overcome the sorrows and sufferings of life. So we can not fully satisfy with the help of finite objects in this world. Radhakrishna remarks that ‘finite object can not give us satisfaction for which our soul hungers’. As in the field of intellect we miss the ultimate reality in the objects of the empirical world, even so the absolute good we seek for in morality is not to be found in finite satisfaction. The spirit in us seeks the true satisfaction and nothing less

than the infinite can give us that. Therefore, we can say that there is no permanent satisfaction in nature. Our soul always hunger for infinite, search for eternal reality. The perfect ideal of our life is found only in the eternal reality. The value of life or the ideal of life is derived from the metaphysical standpoint of radhakrishnan philosophy. His philosophy can be described as monistic idealism. It is monistic because the reality is one and it is called idealism for more than one reason. One is idea-ism and the other is ideal-ism. The former indicates the reality as a nature of an idea that means mental or spiritual. The later one insisted on the ultimacy and value of some ideal. He prefers this sense and believes that there is a spiritual ideal towards which the whole world-process is progressing to achieve some goal. According to Radhakrishnan the real meaning of the word idea is that what is the principle involved in it when we ask with reference to any thing or action? It indicates the meaning or purpose of its being or the aim or value of that action. It shows that when we say about the nature of an idea we try to determine what that thing is driving at? Thus if we assert that the universe is driving at something-that it has a meaning and a value, that it is not a blind force striving or an irrational movements onwards but it is a constant progression towards some higher end, and then we are an idealist. In this sense, an idealist is a teleologist who believes in the ultimate meaning and purpose of the universe. So a man who is earnestly searching for the value of life can find no rest until he gains a view or a vision of the world of things and process which will enable him to interpret the manifold experiences as expensive, in some sort of purpose. The nature of man has two aspects. One is the finite aspect and the other is the infinite or the divine aspect. According to Radhakrishnan the finite aspects of man are those aspects that are determined by the empirical or environmental conditions. This aspect of man is not final. He has another aspect of divine or infinite aspect. That is why every action of man is goal oriented. The end of every action is to achieve some goal.

The finite aspect of man is the creative activity of man which has an instrumental value. It relates to the empirical events. The supreme value or the intrinsic value is identified with the unchanging, the perfect for Radhakrishna's point of view.

Human Values In The Thoughts Of Shree Aurobindu:-

Sri Aurobindo has been one of the most creative and significant figures in the Indian renaissance movement. He was gifted with surprising powers of intellect. He was a great sage, Yogi and philosophical thinker. Sri Aurobindo devoted himself to the service of India at the time of the partition of Bengal. He began to be revered as the messiah of a new, inspired fervent nationalism. The articles which he contributed these days in the Bande Mataram, Karmayogin and the Dharma are full of political inspiration. He expounded on the theory of spiritual nationalism. However, Sri Aurobindo renounced politics in 1910 and went to Pondicherry. Thereafter he worked after the spiritual redemption of humanity. Sri Aurobindo wrote extensively. Among his important writings, we have the Human Cycle, The Ideal of Human Unity, The Foundations of Indian Culture, Evolution, Superman and the Life Divine. He talked of the desirability and inevitability of the individual to develop beyond his mental consciousness. He wrote extensively on the problem of evolution. He was not merely concerned with individual man's destiny, he was

concerned about the entire humanity. Today, we see as to what was Sri Aurobindo's views on human nature and human values. Man according to Aurobindo is a "complex being" comprising of three elements – infra-rational, rational and supra-rational. He argues that the infra-rational element in man is "a human enlargement of the little animal sector" and is concerned with the satisfaction of physical and vital life. The rational element differentiates man from animals and is concerned with the development of mental faculties. It enables man to understand and control himself and his environment. The supra-rational element is turned towards the Absolute. "Its special power is to realize the infinite in the finite, the eternal unity in all divisions and differences." However, Aurobindo contends that these three elements do not play the same role in every individual. Thus, in one individual infra-rational element may play a predominant role, while another rational element may play a decisive role. He says, "These three powers of being, the supra-rational, rational and infra-rational are present, but with an infinitely varying prominence in all our activities". He holds that a man dominated by the infra-rational element is an "uncultured and undeveloped human being". He calls him a barbarian, a "vital being". Thought and action of the vital being are motivated by instincts, impulses and spontaneous ideas. A man in whom reason plays a predominant role is called by Aurobindo the "mental being". Thought and action of the mental being to be governed by reason. According to him the spiritual being – man dominated by the supra-rational element – develops "a greater spiritual, supra-intellectual and intuitive, perhaps in the end a more than intuitive, agnostic consciousness. Human evolution starts with infra-rational, vital beings. But material and vital nature is only a first form of our being and to overcome and rise beyond it is the very sense of human evolution. "Our highest endeavor has been to become the mental being and to live in the strength of the idea.

Aurobindo believes that though man is imperfect at the present stage of evolution he is capable of attaining perfection by discovering and following his true nature. However, man can find true nature only if he recognizes two important factors. The first one is that his true nature is spiritual and not ego. And secondly, that he is a cosmic rather than an isolated being, "For the complete individual is the cosmic individual, since only when we have taken the universe into ourselves – and transcended it – can our individuality be complete.

Values of J. Krishnamurti :-

According to Krishnamurti, thought is a material process of memory stored and functioning in the brain cells. Brain is matter, and memory accumulated in it is also matter. Thought is the movement of memory as a response to a challenge. So there is nothing sacred about thought. Every movement of thought is within the field of matter, and all its manifestations are confined to the materialistic realm of life. All its inventions, technological as well as spiritual, are materialistic in nature. Thought is energy working with a motive and an end in view. It is an activity of seeking more and more pleasure and gratification within the pattern of the known, the old, which can never understand the truth beyond the field of matter. Thought can never know the "new" which cannot be thought about. It is incapable of being in the state of experiencing of that which is beyond the realm of consciousness as we know; as a process of naming or terming, Thought can never touch

that which is nameless; all its products, either the aeroplane or the Atman are materialistic in character. Krishnamurti says “Those who think a great deal are materialistic because thought is matter. Thought is matter as much as the floor, the wall, the telephone are matter. Energy functioning in a pattern becomes matter. There is energy and there is matter. That is all life is, we may think thought is not matter, but it is. Thought is matter as an ideology.

Values of Mahatma Gandhi :-

All his life, Gandhi Ji devoted himself to the practice of Truth (Satyagraha), Non-violence (Ahimsa), Compassion and Kindness. Latest research from the sciences of learning indicate that these principles if embodied by our young will help us address the pressing challenges the world is facing today. Our education systems can empower the young and play a pivotal role in achieving peaceful and sustainable societies by embodying the values of Gandhi Ji. Academic success, while important, cannot be the end goal of our education system. Education must pursue a grander goal; that of human flourishing. In this, there is a need for education to not be restricted to the usual intellectual exercise of regurgitation but a journey through self- of building peace first with the self to find peace within the society. Schools can play a critical role in facilitating this transformation by honing students' social and emotional capabilities to nurture informed, kind, empathetic and compassionate citizens.

If real societal change is to be achieved, Gandhi Ji's learnings will need to be built into our education systems and exemplified in our daily lives. Social and emotional skills such as empathy, mindfulness, impulse control, kindness and criticality can be built through constant experimentation and experience, the same key pathways that Gandhi Ji himself deployed to build and ultimately embody them.

He still continues to inspire us in all aspects of life, and his teachings are still valued.

- Non Violence. Mahatma Gandhi always spread the message to follow the path of non-violence. ...
- Truth and Honesty. Truth and honesty are the basic values taught by Mahatma Gandhi. ...
- Forgiveness. ...
- Perseverance. ...
- Mindfulness

References :-

Kumar R (2015). Gandhi on Value Education, http://www.mkgandhi.org/articles/value_edn.html

Access: 15.10.2015

Radhakrishnan, Religion and Society, George Allen and Unwin Ltd., London, 1947 p.47

Rolland, Romain (2008), The Life of Vivekananda and the Universal Gospel

(24 ed.), Advaita Ashrama, p. 328, ISBN 978-81-85301-01

Brook, Richard, 1991. “Agency and Morality”, *Journal of Philosophy*, 88: 190–212.

https://www.mkgandhi.org/articles/value_edn.htm

A STUDY OF HUMAN VALUES IN PRESENT CURRICULUM OF SOCIAL SCIENCE AT SECONDARY EDUCATION IN GUJARAT

Dr. Dipak K. Chaudhari

Assistant Professor

Indian institute of teacher education-Gandhinagar

Abstract:

This research paper aims to investigate the integration and representation of human values within the present curriculum of social science at the secondary education level in Gujarat. It delves into the examination of textbooks, syllabi, and teaching practices to understand how values such as empathy, tolerance, integrity, and civic responsibility are incorporated in the educational framework. The study also explores the significance of promoting human values in social science education for the holistic development of students.

Keywords:

Human Values: -

Human values are universal and shared by all people, regardless of their religion, nationality, culture, or personal history. They influence daily life by directing attention to what is most important to us as human beings.

Curriculum of Social Science: -

A curriculum is a collection of lessons and assessments that are taught in an educational institution. It's a standards-based sequence of planned experiences where students practice and achieve proficiency in content and applied learning skills in social science subject.

Secondary Education: -

The education system, in Gujarat, with respect to schooling is divided into four distinct stages viz. Primary (Class I to IV), Upper Primary (Class V to VII), Secondary (Class VIII to X) and Higher Secondary (Class XI and XII). Here secondary means class 9 and 10th.

Introduction:

Education plays a pivotal role in shaping an individual's character, values, and outlook towards society. Incorporating human values in the education system is crucial to produce responsible and ethical citizens. This research focuses on evaluating the representation of human values in the current social science curriculum at the secondary education level in Gujarat.

Objectives:

To analyze the presence of human values in the curriculum of social science at the secondary level.

Methodology:

Textual Analysis: Analyzing social science textbooks used in Gujarat to identify the presence and representation of human values. **Surveys and Interviews:** Conducting surveys and interviews with educators to gather insights into their perception and teaching practices related to human values.

Representation of Human Values in Social Science Curriculum:

Analysis of textbooks and syllabi to identify the explicit and implicit representation of values is as under.

Political Dimension:

Democratic Participation and Accountability: Encouraging active citizen engagement, respect for democratic principles, and holding public officials accountable for their actions. **Justice and Fairness:** Advocating for equal representation, fairness in decision-making, and upholding human rights within the political system. **Citizenship Responsibilities:** Specific chapters or sections discussing the roles and responsibilities of citizens, the importance of voting, civic duties, and participation in democratic processes. **Equality and Justice:** Understanding the importance of treating all individuals fairly and justly, irrespective of their background, and promoting equal opportunities and rights for all. **Freedom and Liberty:** Recognizing and respecting the rights of individuals to express their thoughts and beliefs freely and to make choices that do not harm others. **Tolerance and Understanding:** Emphasizing the acceptance and respect of diverse perspectives, cultures, religions, and beliefs, and promoting dialogue and understanding among different groups. **Respect and Dignity:** Cultivating an attitude of respect and consideration towards all individuals, valuing their inherent worth, and acknowledging their rights and dignity. **Civic Participation:** Encouraging active involvement in the democratic process, understanding governance, and recognizing the role of responsible citizens in shaping society. **Empowerment and Equality of Opportunity:** Striving for a society where every individual has equal access to opportunities and resources, enabling them to reach their full potential.

Social Dimension:

Equality and Social Justice: Striving for a society where all individuals have equal rights, opportunities, and access to resources, and working towards eliminating discrimination and disparities. **Empathy and Compassion:** Fostering a society where individuals empathize with others' struggles and work collectively to address societal challenges. **Inclusion of chapters on social inequalities, gender disparities, caste system, and other social issues explicitly convey the concept of social justice.** **Encouragement of critical thinking through discussions on historical events and social movements advocating social justice.** **Ethical Decision-Making:** Evaluation of whether the curriculum explicitly discusses ethical decision-making, moral dilemmas, and the importance of making ethical choices. **Review of content that indirectly encourages ethical decision-making through scenarios, case studies, or ethical considerations in historical events.** **Social Responsibility:** Encouraging individuals to actively engage in the welfare of their communities and contribute to social progress through ethical and responsible actions. **Honesty and Integrity:** Promoting truthfulness, transparency, and moral uprightness in personal and professional conduct. **Accountability and Responsibility:** Encouraging individuals to take ownership of their actions and decisions, and recognizing the impact of those actions on themselves and society. **Cooperation and Collaboration:** Promoting working together in a harmonious and collaborative manner to achieve common goals, recognizing the strength in unity. **Civic Responsibility and Social Cohesion:**

Encouraging civic responsibility, community service, and promoting a sense of social cohesion and responsibility towards the community and society at large.

Cultural Dimension:

Cultural Respect and Understanding: Promoting tolerance, appreciation, and understanding of diverse cultures, traditions, and beliefs. **Preservation of Heritage:** Emphasizing the preservation and appreciation of cultural heritage, traditions, and languages. **Cultural Diversity and Pluralism:** Students learn about the diverse cultures, languages, traditions, and religions within Gujarat and India. They are taught to appreciate and respect the differences that contribute to the cultural richness of the nation. **Cultural Heritage and History:** Understanding and appreciating the historical and cultural heritage of Gujarat, including ancient civilizations, historical events, famous personalities, art, architecture, and traditions. **Religious Tolerance and Harmony:** Teaching the importance of religious tolerance, coexistence, and fostering harmony among different religious communities in the region and the country. **Festivals and Celebrations:** Learning about various festivals, their significance, customs, rituals, and how they bring communities together to celebrate and promote unity and cultural understanding. **Language and Literature:** Studying the importance of language and literature in preserving and promoting culture, including the significance of regional languages and literature in Gujarat. **Arts and Crafts:** Exploring traditional arts, crafts, music, dance, and other forms of cultural expression in Gujarat, and understanding their role in preserving and promoting cultural identity.

Economic Dimension:

Equity and Inclusion: Encouraging equitable distribution of resources and opportunities, reducing economic disparities, and promoting inclusive growth. **Sustainability and Responsibility:** Advocating for sustainable economic practices that balance growth with environmental and social responsibility. **Understanding Economic Systems:** Students learn about different economic systems such as capitalism, socialism, and mixed economies. **Role of Government in the Economy:** The curriculum often covers the role of government in managing the economy, regulating markets, and ensuring equitable distribution of resources. **Consumer Awareness and Rights:** Students learn about consumer rights and responsibilities, ethical consumption, and making informed choices as consumers. **Entrepreneurship and Innovation:** Understanding the role of entrepreneurship in economic development, fostering innovation, and encouraging creativity in business and industry. **Globalization and International Trade:** Students learn about the benefits and challenges of globalization, international trade, and the interconnectedness of economies on a global scale. **Financial Literacy:** Basic financial concepts such as budgeting, savings, investments, banking, and managing personal finances are often included to promote financial literacy. **Poverty Alleviation and Inclusive Growth:** Understanding poverty, its causes, and strategies for poverty alleviation, as well as promoting inclusive growth to reduce economic disparities. **Employment and Labor Market:** Concepts related to employment, types of employment, labor laws, and the importance of skill development for employability.

Spiritual Dimension:

Inner Peace and Fulfillment: Encouraging individuals to cultivate inner peace, harmony, and a sense of fulfillment, often achieved through spiritual practices, self-reflection, and mindfulness. Values and Morality: Promoting adherence to moral and ethical values that guide behavior and decision-making in personal and social contexts. Mindfulness and Well-being: Some curricula may introduce practices related to mindfulness, stress management, and overall well-being, drawing from spiritual or meditative traditions. Students may learn techniques to enhance their mental and emotional well-being, promoting a sense of inner peace and balance.

Environmental Dimension:

Environmental Consciousness: Encouraging responsible interactions with the environment, sustainability, conservation, and appreciation of nature's interconnectedness. Respect for All Life: Advocating for the protection and ethical treatment of all living beings and ecosystems. Environmental Awareness and Conservation: Students learn about the importance of environmental conservation, protecting natural resources, reducing pollution, and maintaining ecological balance for a sustainable future. Biodiversity and Ecosystems: Understanding the rich biodiversity of Gujarat, its importance, and the need to preserve and sustain diverse ecosystems, including forests, wetlands, and coastal regions. Climate Change and Sustainability: Learning about climate change, its impacts on the environment, and the role of individuals and communities in mitigating its effects through sustainable practices. Energy Conservation and Renewable Energy: Educating students about the importance of energy conservation, promoting renewable energy sources, and reducing dependence on non-renewable resources.

Conclusion and Recommendations:

Summarization of findings and insights regarding the representation of human values in the social science curriculum at the secondary level in Gujarat. Recommendations for enhancing the integration of human values into the curriculum and improving teaching methodologies to effectively impart values to students. Curriculum developers should ensure that human values are explicitly integrated into the curriculum framework. A clear definition and alignment of values with specific topics or subjects should be provided for effective delivery. Interactive and Practical Learning: Incorporate interactive teaching methodologies that encourage critical thinking, problem-solving, and application of values in real-life situations. It is imperative that these recommendations are considered and implemented to create a more values-oriented and holistic educational experience for students.

References:

1. Social science text book standard 9th and 10th (GSEB) Gujarat text book board, Gandhinagar.
2. Values education A hand book for teacher. (2012) C.B.S.E., New Delhi
3. JSTOR (www.jstor.org)
4. Google Scholar (scholar.google.com)
5. ResearchGate (www.researchgate.net)

ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલમાં નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો

ડૉ. કમલેશકુમાર વી. ડામોર

અધ્યાપક સહાયક

શ્રીમતી વી. આર. ભક્ત શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, કામરેજ ચાર રસ્તા, સુરત.

સારાંશ

આપણો ભારત દેશ બિનસાપ્રદાયિક છે. ભારતમાં હિન્દુ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી, શીખ, જૈન જેવા અનેક ધર્મને અનુસરનાર લોકો રહે છે. આ દરેક ધર્મનું પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર છે. જેમાંથી વિભિન્ન રીતે મૂલ્યો માનવ જીવનને સ્પર્શતા હોય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ ખ્રિસ્તી ધર્મને કેન્દ્રમાં રાખી તેના ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલમાંથી પ્રકટ થતા માનવીય મૂલ્યોને તારવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલ જૂનો કરાર અને નવો કરાર એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલ છે. આ બન્ને કરારમાં લખાયેલ પુસ્તકોના અધ્યાય અને કલમોને આધારે તેમાં નિરૂપાયેલ પ્રસંગના ચિંતન મનન થકી નૈતિક મૂલ્ય, સામાજિક મૂલ્ય, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, આર્થિક મૂલ્ય, આધ્યાત્મિક મૂલ્યની તારવણી કરી જૂજ બાબતોને અહીં રજૂ કરી છે.

પ્રસ્તાવના:

શા માટે આપણે બધા સાથે મળી શકતા નથી? તમામ માનવ સંબંધોમાં શા માટે તકરાર ઊભી થાય છે.? આમાં, આપણે તે વિવિધ ક્રિયા પ્રતિક્રિયાઓમાં માનવીય મૂલ્ય, ગૌરવ અને મહત્વનો અભાવ સરળતાથી જોઈ શકીએ છીએ. માનવ જીવનનું મૂલ્ય અને પ્રતિષ્ઠા સર્જનહાર ઈશ્વર પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું મૂળ એ હકીકતમાં છે કે બધા મનુષ્યોને ઈશ્વરની પ્રતિમા પ્રમાણે બનાવવામાં આવ્યા છે. ઈશ્વરે આપેલા જીવનના કારભારી તરીકે આપણે ગર્ભધારણથી લઈને કબર સુધી તેની પવિત્રતાને જાળવી રાખવાની છે. દુઃખ અથવા અસુવિધા દૂર કરવા માટે કોઈના જીવનનો અંત કરવો એ માત્ર ગેરવાજબી નથી; વેદનાથી આપણે જીવનનો અકાળે અંત ન લાવવો જોઈએ.

માનવીય મૂલ્યની જરૂરિયાત:

સમાજમાં માણસ-માણસ વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ, સ્નેહ, સહાનુભૂતિ, સહયોગ, સહિષ્ણુતા, ઉદારવાદીતા, આત્મસન્માન, કર્તવ્યનિષ્ઠા, વિવેકશીલતા, વિનમ્રતા, આત્મ ગૌરવ ક્યાંય જોવા મળતા નથી. ઋગ્વેદમાં પણ કહેવાયું છે કે-

“શિક્ષણ માનવીને આત્મવિશ્વાસુ અને નિઃસ્વાર્થી બનાવે છે. મૂલ્યોના શિક્ષણ દ્વારા માનવજાતનું હિત સાધવું જોઈએ અને તેનાં ઉત્કર્ષ માટે થવું જોઈએ.”

સાંપ્રત સમયમાં જ્યાં કઈ લડાઈ ઝઘડા, હિંસા, ચોરી, લૂટ-ફાટ જેવા બનાવો બને છે એ મૂલ્ય હાસનું પ્રતિક છે અને એ આજ ના સમયમાં એનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં અરાજકતાનું પ્રમાણ વધુ દેખાય છે. પ્રાથમિકથી માંડી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીના દરેક ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યો-સંસ્કારોની ઉણપ જણાય આવે છે જેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બાળકોને અભ્યાસ સાથે મૂલ્યો- સંસ્કારો પ્રાપ્ત થતા નથી.

નૈતિક મૂલ્ય

ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલ જૂનો કરાર અને નવો કરાર એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલ છે. આ બન્ને કરારમાં લખાયેલ પુસ્તકોના અધ્યાય અને કલમોમાં નિરૂપાયેલ પ્રસંગના ચિંતન મનન થકી નૈતિક મૂલ્યની તારવણી કરી જૂજ બાબતોને અહીં રજૂ કરી છે.

(પવિત્ર બાઈબલ: 1 કોરીંથી 15:1-58)

હવે હું તમને યાદ અપાવીશ, ભાઈઓ, મેં તમને જે સુવાર્તાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, જે તમને પ્રાપ્ત થયો છે, જેમાં તમે ઊભા છો, અને જેના દ્વારા તમે ઉદ્ધાર પામ્યા છો, જો તમે મેં તમને જે શબ્દ ઉપદેશ આપ્યો છે તેને તમે પકડી

રાખો છો- સિવાય કે તમે નિરર્થક વિશ્વાસ ન કરો. કેમ કે મને જે પ્રાપ્ત થયું તે પ્રથમ મહત્વ તરીકે મેં તમને સોંપ્યું: કે ખ્રિસ્ત શાસ્ત્ર પ્રમાણે આપણાં પાપો માટે મરણ પામ્યા, કે તેને દફનાવવામાં આવ્યો, કે તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ત્રીજા દિવસે સજીવન થયો, અને તે પ્રગટ થયો. કેફસ, પછી બાર.

પ્રસ્તુત પ્રસંગ નીતિમય વ્યવહારની વાત કરવામાં આવી છે. જીવનની 'ગુણવત્તા' વિશેના ફક્ત નિવેદનો વ્યક્તિના જીવનધોરણનું મૂલ્યાંકન નથી. તેઓ જીવન અને મૃત્યુના નિર્ણયોના માપદંડ બની રહ્યા છે. આ ઉપરાંત બાઈબલના નવા કરારના પુસ્તકમાં ' ઝંખી દાણી'નો પ્રસંગ, ' વિધવા મહિલા' પ્રસંગ, ' કુટિલ સ્ત્રી' પ્રસંગ, જેવા અનેક પ્રસંગમાં નૈતિક મૂલ્ય જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત જુના કરારના ગીતશાસ્ત્રની મોટાભાગની કલમોમાં નૈતિક મૂલ્યની અભિવ્યક્તિઓ કરે છે.

સામાજિક મૂલ્ય

આજે પરિવારમાં માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન વગેરે સભ્યોની વચ્ચે રહી મૂલ્યોનું સર્જન, માહત્મય સમજાય તેવા પ્રયત્નો થવા જોઈએ. જરૂરી છે કે પરિવારના વડીલો દ્વારા બાળકોમાં મૂલ્યોના અવતરણ માટે જરૂરી અયામોનું આયોજન કરવું જોઈએ. કારણ કે જ્યારે છોડ નાનો હોય ત્યારે જેવી રીતે તેને વાળવું હોય તે રીતે વાળી શકાય છે પરંતુ વૃક્ષ બની ગયા બાદ તેને વાળવું મુશ્કેલ બની જાય છે.

ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલના જૂનો કરાર અને નવો કરાર એમ બન્ને પુસ્તકોના અધ્યાય અને કલમોમાં નિરૂપાયેલ પ્રસંગના ચિંતન મનન થકી સામાજિક મૂલ્યની તારવણી કરી અહીં રજૂ કરી છે.

(પવિત્ર બાઈબલ: 1 યોહાન 2:22)

ખ્રિસ્તનું વિમોચન કાર્ય તેના સંપૂર્ણ મૂલ્યનો પુરાવો આપે છે. તે આપણા પાપો માટે પ્રાયશ્ચિત બલિદાન છે, અને માત્ર આપણા માટે જ નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વના પાપ માટે પણ છે. ઈસુ ખ્રિસ્ત 'સંભવિત જીવન', 'ગર્ભાવસ્થાના ઉત્પાદનો' અથવા 'માતાના શરીરના ભાગો' માટે મૃત્યુ પામ્યા ન હતા. તે મનુષ્યો માટે મૃત્યુ પામ્યા, પાપ દ્વારા ચિહ્નિત અને તારણહારની જરૂર છે.

આ સાથે નવા કરારના બીજા અનેક પ્રસંગો 'વધસ્તંભ સમયે માતાની કાળજી સોંપણી', 'ભલો સમરુની', 'નારી સન્માન', જીવંત ઉદાહરણો, નવા કરારના એક મંડળીના બીજા મંડળીને પત્રોમાં સામાજિક સેવામાંથી સામાજિક મૂલ્ય તારવી શકાય છે.

સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય

ધર્મશાસ્ત્ર પવિત્ર બાઈબલના જૂનો કરાર અને નવો કરાર એમ આ બન્ને કરારમાં લખાયેલ પુસ્તકોના અધ્યાય અને કલમોમાં નિરૂપાયેલ પ્રસંગના ચિંતન મનન થકી સાંસ્કૃતિક મૂલ્યની તારવણી કરી છે.

(પવિત્ર બાઈબલ: માર્ક 12: 1-12)

એક માણસે દ્રાક્ષાવાડી વાવી અને તેની ફરતે વાડ લગાવી અને દ્રાક્ષારસ માટે ખાડો ખોદ્યો અને ટાવર બનાવ્યો, અને તેને ભાડૂતોને ભાડે આપીને બીજા દેશમાં ગયો. જ્યારે મોસમ આવી, ત્યારે તેણે એક નોકરને ભાડૂઆતો પાસે મોકલ્યો કે તેઓ તેમની પાસેથી દ્રાક્ષાવાડીના ફળમાંથી થોડું લે. અને તેઓએ તેને પકડીને માર માર્યો અને ખાલી હાથે મોકલી દીધો. તેણે ફરીથી તેઓની પાસે બીજા નોકરને મોકલ્યો, અને તેઓએ તેના માથા પર માર્યો અને તેની સાથે શરમજનક વર્તન કર્યું. અને તેણે બીજાને મોકલ્યો, અને તેને તેઓએ મારી નાખ્યો. અને તેથી અન્ય ઘણા લોકો સાથે: કેટલાકને તેઓએ માર્યાં. વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતા એ બાઈબલના સિદ્ધાંત છે. ખ્રિસ્તી જીવનના પવિત્ર જીવન તે પવિત્ર આત્માના સંકેત પર આ સ્વાયત્તતાનો ઉપયોગ કરે છે. આજ્ઞાપાલનનું આપણું આખું જીવન ખ્રિસ્તી સ્વતંત્રતામાં આપણે

લીધેલા નિર્ણયોની શ્રેણી છે. આપણા શરીર અને આપણા પરિવારના માનવ જીવનની સંભાળમાં આપણે આ જ સ્વાયત્તતાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ સાથે ધર્મશાસ્ત્ર પવિત્ર બાઈબલના ઘણા પ્રસંગોમાં જેવા કે પ્રભુ ઈસુ ખ્રિસ્તના જીવન અને કાર્યોમાં સત્ય, અહિંસા, સમભાવ, બ્રહ્મચર્યમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય જોવા મળે છે.

વ્યક્તિગત મૂલ્ય

ધર્મશાસ્ત્ર પવિત્ર બાઈબલમાં લખાયેલ પુસ્તકોના અધ્યાય અને કલમોમાં નિરુપાયેલ પ્રસંગના ચિંતન મનન થકી વ્યક્તિગત મૂલ્યની તારવણી કરી છે.

(પવિત્ર બાઈબલ: લુક 9:23)

તેણે બધાને કહ્યું, “જો કોઈ મારી પાછળ આવવા ઈચ્છે, તો તેણે પોતાનો નકાર કરવો જોઈએ અને દરરોજ પોતાનો વધસ્તંભ ઊંચકીને મારી પાછળ ચાલવું જોઈએ.

(પવિત્ર બાઈબલ: 1 કોરીંથી 6:19)

અમે અમારા શરીરનો ઉપયોગ કરીશું નહીં, ઉદાહરણ તરીકે, જાતીય અનૈતિકતા માટે બાઈબલ શીખવે છે કે દરેક માનવ જીવન ભગવાન તરફથી ભેટ છે, જે વિભાવનાથી તેના કુદરતી અંત સુધી સંપૂર્ણ મૂલ્ય છે. શાસ્ત્રમાંથી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે વ્યક્તિને ઈશ્વરની ઈચ્છા અનુસાર પોતાના માટે સારવાર પસંદ કરવાનો અધિકાર છે. પરંતુ અમે ભગવાનની જીવનની ભેટને સમાપ્ત કરવા માટે અમારી ખ્રિસ્તી સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કરીશું નહીં. પાપીપણું એ માનવ જીવનનું લક્ષણ છે. તેની સ્થિતિ માનવ જીવનને નિર્માતા માટે જવાબદાર બનાવે છે જે પૂર્ણતાની માંગ કરે છે. ગીતકર્તા જન્મ અને વિભાવના વચ્ચે કોઈ ભેદ જોતા નથી. બંને બિંદુઓ પર પાપપૂર્ણતા એ સ્થિતિ છે, માનવ જીવન વાસ્તવિકતા છે.

આર્થિક મૂલ્ય

ધર્મશાસ્ત્ર પવિત્ર બાઈબલમાં લખાયેલ પુસ્તકોના અધ્યાય અને કલમોમાં નિરુપાયેલ પ્રસંગના ચિંતન મનન થકી આર્થિક મૂલ્યની તારવણી કરી છે.

(પવિત્ર બાઈબલ: ઉત્પત્તિ)

ઈશ્વરે નુહ અને તેના પુત્રોને આશીર્વાદ આપ્યા અને તેઓને કહ્યું: અને તમે, ફળદાયી થાઓ અને વધો, પૃથ્વી પર પુષ્કળ વધારો કરો અને તેમાં વધારો કરો. પછી ઈશ્વરે નૂહને અને તેની સાથેના તેના પુત્રોને કહ્યું, જુઓ, હું તારી સાથે અને તારા પછીના તારા સંતાનો સાથે, અને તારી સાથેના દરેક જીવો, પક્ષીઓ, પશુઓ અને દરેક પશુઓ સાથે મારો કરાર સ્થાપિત કરીશ. તમારી સાથે પૃથ્વી, વહાણમાંથી બહાર આવ્યા તેટલા; તે પૃથ્વીના દરેક જાનવર માટે છે. જે ઘણા કહેવાતા રૂઢિચુસ્ત ડોકટરો, વકીલો અને નીતિશાસ્ત્રીઓ પણ પોતાને ભગવાનના શબ્દ સાથે વિરોધાભાસમાં શોધે છે. જ્યારે તેઓ સ્વીકારે છે કે ખોરાક અને પાણી પાછું ખેંચીને વ્યક્તિના જીવનને સક્રિય અથવા નિષ્ક્રિય રીતે લેવું ખોટું છે,

આધ્યાત્મિક મૂલ્ય

ધર્મશાસ્ત્ર પવિત્ર બાઈબલમાં લખાયેલ પુસ્તકોના અધ્યાય અને કલમોમાં નિરુપાયેલ પ્રસંગના ચિંતન મનન થકી આધ્યાત્મિક મૂલ્યની તારવણી કરી છે.

(પવિત્ર બાઈબલ: પુનર્નિયમ 5:12-14)

તમારા ઈશ્વર યહોવાએ તમને આજ્ઞા આપી છે તે પ્રમાણે વિશ્રામવારનું પાલન કરો, તેને પવિત્ર રાખો. છ દિવસ તમારે મજૂરી કરવી અને તમારું બધું કામ કરવું, પણ સાતમો દિવસ તમારા ઈશ્વર પ્રભુનો વિશ્રામવાર છે. તેના પર તું કે

તારો પુત્ર કે તારી પુત્રી કે તારો નોકર કે તારી સ્ત્રી નોકર કે તારો બળદ કે તારો ગધેડો કે તારું કોઇપણ જાનવર કે તારા દરવાજાની અંદર રહેનાર પરદેશી કે તારો નર નોકર. અને તમારી સ્ત્રી નોકર તમારી જેમ આરામ કરી શકે છે.

(પવિત્ર બાઈબલ: હેબ. 2:14-18; 4:15)

આપણે ખ્રિસ્તમાં શક્તિ અને અંતિમ આશા મેળવી શકીએ છીએ, જેમણે મૃત્યુ પર વિજય મેળવ્યો છે અને માનવ દુઃખો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી શકીએ છીએ.

(પવિત્ર બાઈબલ: 1 પીતર. 4: 19)

આપણી જાતને આપણા વફાદાર ભગવાનને વધુ સંપૂર્ણ રીતે સોંપી દેવી જોઈએ, પછી ભલેને આપણને અથવા જેને આપણે પ્રેમ કરીએ છીએ. ઈશ્વરના પ્રેમના આધારે, ખ્રિસ્તીઓએ જેઓ પીડિત અથવા નિર્બળ છે - અજાત અથવા જન્મેલા, યુવાન અથવા વૃદ્ધો માટે સ્વ-આપનારી કડુણા અને સંભાળનો વિસ્તાર કરવો છે. તેમના આત્માઓને બચાવવાના કાર્યમાં માનવ જીવનનું સંપૂર્ણ અને સમાન મૂલ્ય છે. એક મુક્ત આત્મા તરીકે સમાન મૂલ્ય, જો કે, તેનો અર્થ એ નથી કે જીવનના સમાન ગુણો બધા દ્વારા માનવામાં આવે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં, મૂલ્ય, ગૌરવ અને મહત્વ આંતરિક રીતે ભગવાનની પોતાની રચના અને હેતુ પછી બનાવવામાં આવેલ તમામ મનુષ્યો માટે છે. આપણા બધામાં અનન્ય લક્ષણો છે જે બનાવે છે કે આપણે કોણ છીએ, અને આપણા મન અને લાગણીઓ દ્વારા, આપણે આધ્યાત્મિક જીવનનો અનુભવ કરીએ છીએ - આ તે છે જ્યાં વસ્તુઓ ખરેખર મહત્વપૂર્ણ છે.

ઉપસંહાર

આજે આપણો સમાજ ભાષાવાદ, જ્ઞાતિવાદ, પ્રાંતવાદ, સાંપ્રદાયિકતા વગેરે જેવી સમસ્યાઓના વંટોળમાં ફસાઈ ગયો છે. સમાજમાં માણસ-માણસ વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ, સ્નેહ, સહાનુભૂતિ, સહયોગ, સહિષ્ણુતા, ઉદારવાદીતા, આત્મસન્માન, કર્તવ્યનિષ્ઠા, વિવેકશીલતા, વિનમ્રતા, આત્મ ગૌરવ ક્યાંય જોવા મળતા નથી. જીવનમાં મૂલ્ય જરૂરી છે. તેથી ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલનો આધાર લઈ મૂલ્ય તારવણી કરી હતી. પવિત્ર શાસ્ત્ર બાઈબલના જૂનો કરાર અને નવો કરારમાં લખાયેલ પુસ્તકોના અધ્યાય અને કલમોને આધારે તેમાં નિરૂપાયેલ પ્રસંગના ચિંતન મનન થકી નૈતિક મૂલ્ય, સામાજિક મૂલ્ય, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, આર્થિક મૂલ્ય, આધ્યાત્મિક મૂલ્યની તારવણી કરી હતી.

સંદર્ભ

1. પવિત્ર બાઈબલ: ધ બાઈબલ સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા
2. મૂલ્યોનું શિક્ષણ- ડૉ. દક્ષા હ. જોષી
3. મૂલ્ય શિક્ષણના શ્રેષ્ઠ પ્રેરક પ્રસંગો - ડૉ. સંજય કોરિયા

ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો

માર્ગદર્શક

સંશોધક

ડૉ. પશિક ડી. બારોટ

ગરાસિયા કિર્તીબેન જી.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

પીએચ. ડી. સંશોધક

સ્વામી વિવેકાનંદ સર્વોદય બેંક એજ્યુકેશન કોલેજ,

શિક્ષણ વિભાગ

મહેસાણા

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

❖ પ્રસ્તાવના:

વેદ અને ઉપનિષદ કાળથી આરંભાયેલા ભારતીય શિક્ષણ, ચિંતનમાં જે તે સમયે સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય પરિસ્થિતિઓના બદલવાના ઝલક જોવા મળે છે. માત્ર 39 વર્ષનું જીવન જીવનાર સ્વામી વિવેકાનંદનો ચિંતનકાળ પ્રમાણમાં ટૂંકો અને છતાં ઘણો સમૃદ્ધ હતો. માનવીના વિચારવિશ્વમાં અનેક આંદોલનો ઊભા કરે તેવા ધારદાર પ્રવચનો અર્થપૂર્ણ સંદર્ભો અને પ્રશ્નોત્તર દ્વારા વિવેકાનંદજીએ વિશ્વના જાજવલ્યમાન ચિંતકોમાં મૂર્ધન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. સમકાલીન ભારતમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને માનવ ગૌરવનું હનન કરતી અંગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિ સામે માનવ પરિવર્તન દ્વારા સમાજ પરિવર્તનના લક્ષ્યને તાકતી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પ્રણાલીકા ઊભી કરવાનું આહ્વાન કરનાર સાંપ્રદ શિક્ષણ વિચારકોમાં સ્વામી વિવેકાનંદ શિખર પુરુષ તરીકે ઉપસી આવે છે.

(1) સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવન વૃત્તાંત

સ્વામી વિવેકાનંદનો જન્મ 12મી જાન્યુઆરી ૧૮૬૩ ના રોજ કોલકતામાં ક્ષત્રિય દત્ત કુટુંબમાં થયો હતો. તેમનું શરૂઆતનું નામ વિરેન્દ્ર પછી નરેન્દ્રના વહાલસોના નામથી ઓળખાયા. તેમના દાદા દુર્ગાચરણ દત્તે ના ઘરે પુત્ર જન્મતાં જ ૨૫ વર્ષની વયે ગૃહત્યાગ કરેલો. સ્વામી વિવેકાનંદના પિતા વિશ્વનાથ દત્ત અત્યંત બુદ્ધિમાન, ઉદાર અને અંગ્રેજી તથા ફારસી ભાષાના જ્ઞાતા હતા. તેમના માતા ભુવનેશ્વરી રામાયણ, મહાભારતના સારા અભ્યાસી પવિત્ર સંસારી હતા. દાદા અને માતાપિતા અધ્યાત્મિક સંસ્કારોથી રંગાયેલા નરેન્દ્રમાં નાનપણથી સાધુસંતો પ્રત્યેક અનન્ય અનુરાગ હતો. પુત્રના લક્ષણ પરિણામમાં જ દેખાયા. નાનપણનો તેમનો નસર્ગ પ્રેમ, તોફાની સાહસી સ્વભાવ, અંધશ્રદ્ધા વિહોણુ ખુલ્લા દિલવાળુ નીડર વ્યક્તિત્વ જાણે કે તેમમાં ભાવી માનવના ગુણો હતા.

છ વર્ષ પાઠશાળામાં પ્રવેશ્યા સાત વર્ષની વયેતો 'મુગ્ધબોધ' નામનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ તથા રામાયણ, મહાભારતના અનેક ભાગોને કંઠસ્થ કરી લીધા. આઠ વર્ષની વયે 1871 માં પંડીત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની 'મેટ્રોપોલીટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન' નામની સંસ્થામાં 9 મા ધોરણમાં પ્રવેશ્યા અને 1879 માં પ્રવેશીક પરીક્ષા પૂરી કરી કોલેજ પ્રવેશ પ્રાપ્ત કર્યો.

કોલેજકાળ દરમિયાન મુક્કાબાજી, તરણ અને ઘોડેસવારી જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત હોવા ઉપરાંત કોઈપણ ક્ષેત્રમાંથી થતી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની એકપણ તક ચુક્યા નહીં. તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતા એમના પ્રિય વિષયો હતા. જગતનિયતાની ખોજમાં બ્રહ્મોસમાજના કેશવચંદ્ર સેન અને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા વિદ્યાનોની મુલાકાતે ગયા પણ આધ્યાત્મિક તૃપ્તિ મેળવી શક્યા નહીં. એવામાં સ્કોટીશ મિશનરી કોલેજના આચાર્ય હેરટે કાવ્ય શિક્ષણ દરમિયાન આધ્યાત્મિક ભાવાવેશ સમજવા દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને મળવાનો અંગુલિનિર્દેશ કર્યો. જેણે વિવેકાનંદજીના જીવનમાં ઐતિહાસિક વળાંક આપ્યો.

ઇ.સ. 1886માં રામકૃષ્ણ પરમહંસના દેહાવસાન પછી ઇસ્વીરય સાક્ષાત્કાર માટે સમર્પિતજીવન જીવવાના ઉચ્ચ આશયથી સંસ્થ ધારણ કર્યું. શ્રી રામકૃષ્ણ મઠની સ્થાપના કરી. ગુરુ ભાઈઓ સાથે પૂર્વ પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકોના ચિંતન

ઉપર તથા ધર્મદર્શન, સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન, વેદો અને બૌદ્ધિક દર્શન પર ઘણું ચિંતન કર્યું.

ઈ.સ. 1887 થી 1893 સુધી સમગ્ર ભારતમાં પ્રવિભ્રમણ કર્યું. આ પરિભ્રમણે તેમને ભારતની અનેક અનિષ્ટોથી સબડી રહ્યો છે. સમાજોદ્ધાર અને દરિદ્રનારાયણની સેવા એ જ પ્રભુસેવા છે. તેવી આ તત્વાંસી પરિવ્રાજકને અનુભૂતિ થઈ.

ઈ.સ. 1893 ની સપ્ટેમ્બરની અઢારમી તારીખે શિકાગોના આર્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ના વિશાળ મકાનમાં 'હોલ ઓફ કોલંબસ' તરીકે ઓળખાતા વિશાળ ખંડમાં યોજાયેલ વિશ્વ ધર્મ પરિષદમાં સ્વામીજી હાજરી આપી. પ્રથમ વ્યાખ્યાનથી જ સમગ્ર અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ પામેલા વિવેકાનંદે હિન્દુ, બુદ્ધ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે માનનીય પ્રવચનો આપ્યા. જેની આખા વિશ્વે નોંધ લીધી. વિદેશનો વ્યાપક પ્રવાસ ખેડી ભારતમાં આવી બેલુરમાં રામકૃષ્ણ આશ્રમના આશરે સમાજ સેવા અને સુધારણાના માનવતાભર્યા અનેક સેવા કાર્યો કરીને ઈ.સ. 1902 માં જુલાઈની ચોથી તારીખે પોતાના નશ્વરદેહનો ત્યાગ કર્યો. પરંતુ ધર્મશિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સમાજ વિશેના તેમના ઉમદા વિચારો, સત્કાર્યો અને આચરણ દ્વારા તેઓ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપે હજી પણ વિદ્યમાન છે.

(2) સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવન દર્શન

સ્વામી વિવેકાનંદને કોઈક પૌરાણિક શિવની યોગ્ય જ ઉપમા આપી છે. ભગવાન શિવે જેમ ગંગા ના અચરણ પ્રવાહને પોતાની જટામાં સમાવ્યો પછી માનવકલ્યાણ તેના બંનેબુંદને મુક્તિ આપી વહેતા કાર્યો તેજ રીતે વિવેકાનંદે વેદ ઉપનિષદનના જ્ઞાનને તથા રામકૃષ્ણ પરમહંસના સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક નિધિને પોતાના મસ્તિસ્કમાં સંઘરી પોતાને લીધેલા જીવન દર્શન સ્ત્રોતને લોકકલ્યાણ વહેતો કર્યો છે.

વિવેકાનંદજીના જીવનદર્શનમાં ઈશ્વર, પ્રકૃતિ, આત્મતત્ત્વ વિશ્વ આ બધાજ બ્રહ્મના જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. મનુષ્યની ભીતરમાં રહેલા શાશ્વત પરમાત્મનું ચિંતન કરવું તથા પુર્ણત્વ પામવાની ખોજમાં રહેવું તેજ સાચી ઉપાસના છે. શાશ્વત આનંદ આપનાર સર્વોચ્ચ સત્ય જ્ઞાનની ખોજમાં જે છે તે જ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

તેઓ વેદ બાઈબલ અને કુરાનથી ઉપર ઊઠીને મન: વડે ભાવી ભારતનું પૂર્ણ ચિત્ર દોરે છે. એવું ભારત કે જે અરાજકતા અને ઝઘડાઓથી મુક્ત હશે. જે ગૌરવશાળી અને ભવ્ય હશે. જેનું મગજ વેદાંતનું હશે અને દેહ ઇસ્લામનો હશે.

માનવમાત્રમાં દિવ્યતા ગુંઠ રીતે રહેલી જ છે. એવી ઘોષણા કરીને સ્વામીજીએ ધર્મની સાચી વ્યાખ્યા રચી. એ એકતાની દિવ્યતાને બહિર્ગત કરે તેવા વિશ્વધર્મનો એમણે આદર કર્યો અને જગત સમક્ષ વિશ્વમંદિરનો આદર્શ ઊભો કર્યો. એમણે કેળવણીમાં પૂર્ણત્વની સાધના નિહાળી અને સાધનામાં કેળવણીનું પૂર્ણત્વ નિહાળ્યું અને એ રીતે માનવ નિર્માણના શિક્ષણની મહાયત કરી.

(3) સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ દર્શન:

વિવેકાનંદનું શિક્ષણદર્શન તેમના જીવનદર્શન જેટલું જ વ્યાપક વૈશ્વિક અને સમન્વયકારી હતું. તેમનું શિક્ષણદર્શન જીવતા જીવન સાથે અભિમુખ, જીવન કેન્દ્રીય હતું.

- સાચું શિક્ષણ એ ચારિત્ર ઘડતરનું શિક્ષણ છે, જેનાથી મન બુદ્ધિનો વિકાસ થાય અને વ્યક્તિમાં આત્મનિર્ભરના પેદા થાય.
- વ્યક્તિનો શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે તેના શિક્ષણનો પ્રચાર પસાર કરવો.
- સ્ત્રીઓ જ ધર્મચારિણી અને ધર્મપાલિકા હોવાથી સ્ત્રી શિક્ષણના કેન્દ્રમાં ધર્મનું આધિક્ય હોવું જોઈએ.
- સદાચાર સદ વ્યવહાર અને સુસંકારને દ્વારા જ ધાર્મિક શિક્ષણ અપાવું જોઈએ કે નહીં, કે પુસ્તકો દ્વારા.
- શિક્ષણમાં જાતિ લિંગભેદ નહીં, સૌ માટે સમાન તકનો સિક્કાંત અપનાવવો જોઈએ.
- ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક હેતુઓ વગર બદલાવે તેવું શિક્ષણ હોવું જોઈએ. વ્યવસાયને ઉત્તેજે તેવું તથા ટેકનિકલ વિષય વાળું શિક્ષણ હોવું જોઈએ.

(4) स्वामी विवेकानंदनुं केणवणीनी विभावनः

स्वामी विवेकानंदनी विभावनः तेमनी तत्वनी मांसा अने सविशेषा क्षानमीमांसा पर आधारित छे. शिक्षण परिभाषानी सीधी व्याख्या करता तेओ कहे छे. "शिक्षण मनुष्यमां रहेला पूर्णतत्वनुं प्रगतिकरण छे." मनुष्यमां पहेलेथी ज पूर्णत्व रहेलुं छे. तेने बहारथी आयात करवानी जरूर नथी केवण अंतर्गत ने केटला प्रमाणमां व्यक्ति बहीरगत करी शके छे.

शिक्षण अटले माहितीनो जथ्यो नथी. विद्यार्थीओ तो ज्वन घडतर थाय, चारित्र नुं लएतर थाय, पूर्ण मनुष्यनुं निर्माण थाय तेवा ज विचारो आत्मसात करवा जोएछे. स्वामीजु अे योग्य ज कटाक्ष कर्यो छे जो शिक्षण अने माहिती अेकबीजाना पर्याय होय तो तेओ जगतमां पुस्तकालयो संतो अने ज्ञानकोषो ऋषिओ गणता होता.

(5) स्वामी विवेकानंदना शिक्षणना उदेशोः

विवेकानंदनी शिक्षणनी संकल्पनामां मूण वेदांतना अद्वैत वादमां रहेला छे.

- मानवमां रहेली पूर्णतानुं प्रगतिकरण करवुं, मनुष्यनी आंतरिक शक्तियोने बहीरगतमां प्रगट करवी.
- मनुष्यनो शारीरिक, मानसिक, सर्वांगिक, नैतिक, धार्मिक, सामाजिक, चारित्रिक तथा आर्थिक विकास करवो.
- मनुष्यमां आत्मविश्वास, आत्मश्रद्धा, आत्मानियंत्रण, आत्मनिर्भरता, आत्मत्याग जेवा अलौकिक सदगुणोनो विकास करवो.
- मनुष्यमां मानव प्रेम समाज सेवा विश्वचेतना अने विश्वबंधुत्व जेवा गुणोनो विकास करवो. - विद्यार्थीओमां राष्ट्रप्रेम अने राष्ट्रभक्तिना गुणोनो विकास करवो तथा केणवणीनुं अंतिम ध्येय मुक्तिनुं होवाथी व्यक्तिअे पोतानी शक्तियोनो उपयोग मुक्तिनी प्राप्ति माटे करवो जोएछे.

अंग्रेजु भाषा अने विदेशी पश्चिमी विज्ञाननो अभ्यास शरीर, मन अने हृदयनो उत्कर्ष ज्वन निर्वाह तथा ज्वन उत्कर्षना हेतुओनी साथे ज विवेकानंदे विद्यार्थीओमां सामर्थ्य आत्मविश्वास, श्रद्धा तथा चारित्र घडतर जेवा हेतुओ पर विशेष भार मूक्यो छे.

(6) स्वामी विवेकानंदनुं अभ्यासकमः

विवेकानंदे मनुष्यने पूर्णमानव बनाववामां सहायता करनार धर्म अने मूल्याने पायानो अभ्यास गण्यो होवा छतां मनुष्य सामाजिक प्राणी छे. लौकिक विषयोनो शिक्षण विना तेनी सामाजिक आधारशीला मजबुत बनी शके तेम न होवाथी अभ्यासकमने तेमणे बे पक्षीमां विभाजुत कर्यो छे.

• लौकिक अभ्यास

- (1) आमां भाषा शिक्षण जेमां संस्कृत मातृभाषा अने प्रादेशिक भाषा अने अंग्रेजु नो समावेश कर्यो छे. आ सिवाय विज्ञान, मनोविज्ञान, गृहविज्ञान, टेकनोलोजु, व्यवसायिक शिक्षण, कला, कृषि, इतिहास, भूगोल, गणित, राज्य सत्ता रमत गमत, शारीरिक शिक्षण, जेवा विश्वने सांकली लीधा छे.
- (2) आध्यात्मिक अभ्यासकमः आध्यात्मिक अंतर्गत विषयमां वेदांत, धर्म अने नीति शिक्षण उपरांत, उपदेश, श्रवण, कीर्तन, गीत लजन, साधु संगत जेवी बाबतनो अभ्यास ने आवकार्य गण्यो छे. आ रीते अभ्यासकम माटे तेमणे विज्ञान अने वेदांतनो समन्वय साध्यो छे.

(7) स्वामी विवेकानंदनुं शिक्षण पद्धतिः

अध्ययननी पद्धति तेमज ज्ञान प्राप्ति माटेनो स्वामीजुनो विचार विलक्षण छे.

- योगिक विधि द्वारा चित्त-वृत्तियोनुं नियंत्रण ध्यायननी अेकाग्रतानी केन्द्रीयकरण पद्धतिने तेओ शिक्षणनी सर्वश्रेष्ठ पद्धति माने छे. कारण के भीतरना गहनमां रहेलुं सामर्थ्य अने जुस्सो मननी अेकाग्रता द्वारा मननी

ઉપરની સપાટી પર લાવી શકાય છે. જે વ્યક્તિ એક બાબત પર વધુમાં વધુ એકાગ્ર થઈ શકે તે ખૂબ ઝડપથી પોતાની અંતઃ સ્મરણના સહારે શીખી શકે છે.

- તર્ક, વ્યાખ્યાન, વિચારગોષ્ઠી, ઉપદેશવિધી દ્વારા જ્ઞાન વિતરણને પણ યોગ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. અનુકરણવિધિમાં ગુરુના આદર્શ, ઉજ્જવલ, સદાચારી વ્યક્તિત્વના અનુસરણની વાત કહેવામાં આવી છે.

(8) સ્વામી વિવેકાનંદ ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ

સ્વામી વિવેકાનંદની શિક્ષણ વિભાવના સ્વયં શિક્ષણની જ છે. વાસ્તવમાં કોઈકોઈને શીખવી શકતું નથી. બહિર્ગત શિક્ષણ આપણા અંતર્ગત શિક્ષક આત્મચૈતન્યને વિવિધ બાબતો સમજવા પ્રેરે છે,

❖ ગુરુ-શિક્ષકના લક્ષણો

- શાસ્ત્રનો કમજ, મમજ હોવી જોઈએ
- અગ્નિ સમો શુદ્ધ ચારિત્રવાન અને સર્વોત્તમ જ્ઞાન આરાધક હોવો જોઈએ.
- શિક્ષકો બાળકો સાથે નિકટતા, આત્મીયતાપૂર્ણ ધનિષ્ઠ સંબંધો પ્રસ્થાપિત કરવા જોઈએ.
- બાળકો પ્રત્યે અસીમ પ્રેમ અને અનંત ધૈર્ય અને વાસ્તવિક સહાનુભૂતિ સંવેદના ધરાવનારા હોવો જોઈએ.
 - વિદ્યાર્થીને કોઈ પ્રકારની આત્મહિનતાનો અનુભવ ન થવા દે તથા તેની જ્ઞાન પ્રાપ્તિના અંતરાયો દૂર કરી તેનામાં અખૂટ આત્મવિશ્વાસનો સિંચન કરનાર હોવો જોઈએ.

❖ શિષ્ય-વિદ્યાર્થીના લક્ષણો

- સતત જ્ઞાનપીપાસુ, શોધવૃત્તિવાળો, પવિત્ર અને ખંતીલો, કર્તવ્યશીલ, સ્વપ્રયત્નશીલ વિવેકશીલ હોવો જોઈએ.
- મન પર આત્મનિયંત્રણ રાખનાર તથા બાહ્ય વ્યથાઓ પ્રતારણાઓ સહી લેનાર સહનશીલ હોવો જોઈએ.
 - સાંસારિક બંધનોમાંથી મુક્ત થવાની અદ્યત્ન ઝંખનાવાળો, ઐહિક સુખોમાંથી છુટકારો મેળવી આત્મિક મુક્તિનો આરાધક હોવો જોઈએ.

(9) સ્વામી વિવેકાનંદનું શાળા અને શિસ્ત

બાળકનો શારીરિક અને બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક વિકાસને અનુરૂપ પર્યાવરણ પૂરું પાડે તેવી શાળાની સ્વામીજીએ કલ્પના કરી છે. બાળકની પ્રથમ શાળા તેનું ઘર છે. શાળા એ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનની એક પ્રયોગશાળા બની રહેવી જોઈએ.

શિસ્તની બાબત જરૂરિયાત અને પરિસ્થિતિ પર અવલંબીત છે તેવું સ્વામીજીનું મંતવ્ય છે. મુક્ત શિસ્ત અને પ્રભાવાત્મક શિસ્તની સ્વરૂપ કલ્પના કરી છે. આદર્શવાદી વિચારધારા અનુસાર તેઓ આત્માનુશાસન પર વધારે ભાર મૂકે છે અને ચારિત્ર ઘડતરમાં આત્મશિસ્તનું અસાધારણ મહત્વ છે. વ્યક્તિગત રીતે અને સામાજિક રીતે ઉભયમાં વિકાસોન્નતિના પાયામાં શિસ્તનો સ્વીકાર કરાયો છે.

(10) સ્વામી વિવેકાનંદનું સ્ત્રી શિક્ષણ

સુસંસ્કૃત, પવિત્ર અને હિંમતવાળા માતાઓ મંદિરમાં જ મહાપુરુષો અવતરે છે. આવું કહેનાર સ્વામી વિવેકાનંદ સ્ત્રીઓની દિનતા, હીનતા અને પરાધીનતા સામે ખૂબ જ સંવેદનશીલ હતા. 'યત્ર નારીયન્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા' જ્યાં સ્ત્રીનું પૂજન થાય છે ત્યાં ઈશ્વરનો વાસ થાય છે તથા જ્યાં સ્ત્રીઓ અનાદર થાય છે ત્યાં બધા જ કર્મ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે. એવું માનનાર સ્વામીજીએ કન્યા ઉછેર અને કન્યા શિક્ષણ છોકરાઓની જેમ જ થાય તેવો આગ્રહ રાખ્યો છે. સ્વામીજી ની દ્રષ્ટિ ભારતીય સ્ત્રી એટલે નિર્ભય આત્મતત્વની ઉપાસક, સતી મહાલસા, સંઘમિત્રા, અહલ્યાબાઈ, મીરાંબાઈ જેવી ઉચ્ચ ચરિત્ર સંપૂર્ણ સ્ત્રી આવા નારી રત્નો પ્રાપ્ત કરવા કેળવાયેલા અને ચારિત્રવાન બ્રહ્મચારીણીઓએ સ્ત્રી શિક્ષણની જવાબદારી લેવી જોઈએ. તેવો સ્વામીજીનો મત હતો. સ્ત્રી શિક્ષણમાં ઇતિહાસ અને પુરાણ, ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ, લલિત

કલાઓ તેમજ ચારિત્ર ઘડતર, ઉપરાંત સીવણ, ગુંથણ, રાંધણ, બાળ ઉછેરના જ્ઞાનની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. જપ, પૂજા, ધ્યાનની સાથે સ્ત્રીઓમાં હિંમત અને શૌર્યની ભાવના જન્મે તેવી નારી કેળવણીની સ્વામીજીએ હિમાયત કરી છે.

(11) સ્વામી વિવેકાનંદનું સમાજ શિક્ષણ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય સમસ્યાના ઉકેલ માટે સ્વામીજીએ સ્ત્રી શિક્ષણ અને સામાન્ય માણસના શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. સમાજના આ બે આવશ્યક અંગોના સ્વાતંત્ર્યને નકારાત્મક સામાજિક જુલમની સામે તેમને સ્વાતંત્ર્યની વાત કરી છે. ભારતના પરિભ્રમણ દરમિયાન તેમને નોંધ્યું કે ગરીબ, નિમ્ન તથા તિરસ્કૃત માણસનો કોઈ મદદગાર મિત્ર નથી. પરિણામે તેઓ વધારે દીન બની રહ્યા છે. જોકે આવા પતિતોમાં જ તેમણે પ્રભુતાના દર્શન કર્યાં છે. તેમના મતે જન સેવા એજ પ્રભુ સેવા છે. તેમના અભિપ્રાય મુજબ તો જ્યાં સુધી લાખો માણસો અજ્ઞાન અને ભૂખમરામાં સબળતા હોય ત્યાં સુધી તેમના જ ખર્ચે ભણેલો અને છતાંય તેમના તરફ સહેજ પણ લક્ષ ન આપતો દરેક શિક્ષિત માણસ દેશદ્રોહી ગણાય. સામાન્ય જનસમૂહનું શિક્ષણ માધ્યમ માતૃભાષા હોવાથી તેઓને માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવું જોઈએ. સ્વામીજીના મત અનુસાર જો ગરીબ માણસનું બાળક શિક્ષણ સુધીના આવી શકતું હોય તો શિક્ષણે તેના સુધી જવું જોઈએ.

(12) સ્વામી વિવેકાનંદનું ધાર્મિક શિક્ષણ

સ્વામીજી ધર્મને કેળવણીનું અંતઃતત્ત્વ કહે છે. કેળવણી દ્વારા ધર્મનું મર્મ સમજાવવાનો છે. તેઓ કહેતા કે થોડા સમય માટે વૃંદાવનના મુરલીધર મનમોહન કૃષ્ણને ભૂલી જાઓ અને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ મેદાનમાં ગીતાનો સિંહનાદ ગજાવતા શ્રીકૃષ્ણને યાદ કરો. અરે સર્વ શક્તિ સ્વરૂપે ની જગમાતાની નિત્ય પૂજા કરો. સત્યના સાક્ષાત્કાર માટે જે વીરો મૃત્યુને પણ હસ્તે મોઢે ભેટતા હોય. સ્વામીજીના મતે ધર્મ એ કેળવણીનું અવિભાજ્ય અંગ છે. ભૌતિક સુખો પાછળ ભટકતો માનવી નૈતિક મૂલ્યોનો હાશ કરી રહ્યો છે. ત્યારે શિક્ષણ ધાર્મિક શિક્ષણ દ્વારા જ મૂલ્યોનું પુનઃસ્થાપન કરાવી શકાય. તેમની દ્રષ્ટિએ ધર્મ એટલે માત્ર ક્રિયાકાંડ નહીં સાચું ધર્મશિક્ષણ એટલે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ.

માનવીની સાચી આત્મશ્રદ્ધા એ જ વાસ્તવિક ધર્મ છે. આત્મશ્રદ્ધા માનવ માનવ વચ્ચે શ્રદ્ધા ઊભી કરીને સાચા માનવ ધર્મનું નિર્માણ કરે છે. ધર્મ જ સર્વ શક્તિઓનો સ્ત્રોત છે. ધર્મ દ્વારા સત્યનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. ધાર્મિક શિક્ષણમાં તેમને ગીતા, ઉપનિષદ અને વેદનો મહત્વ દર્શાવ્યું છે તેઓ સર્વધર્મ સમભાવ અને વિશ્વધર્મ ઉપર ભાર મૂકે છે. હૃદયના અંતઃસ્ત્રાવમાં સત્યની ઉપલબ્ધિ થાય, આત્મસાક્ષાત્કાર થાય તેવા ધાર્મિક શિક્ષણનો તેમને અનુરોધ કર્યો છે.

(13) સ્વામી વિવેકાનંદનું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

સ્વામી વિવેકાનંદ શિક્ષણને સમગ્ર રાષ્ટ્રના પુનરુત્થાનના પાયાના પથ્થર રૂપે ગણે છે. તેઓ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સમગ્ર શિક્ષણ પ્રથાનું પુનઃ સંયોજન ઇચ્છતા હતા. તેમની દ્રષ્ટિએ શિક્ષણનો પ્રારંભ ઘરથી થવો જોઈએ અને બુદ્ધ સમાજમાં વિસ્તરવો જોઈએ. જેનાથી વિદ્યાર્થીઓ સંકુચિત પ્રેમ, વિશ્વ પ્રેમની વ્યાપકતાને આંબે એટલા વિશાળપટ પર વિસ્તરી શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ દ્વારા ત્યાગ અને સેવાનું બીજારોપણ કરીને તેઓ રાષ્ટ્રીય પ્રેમી માનવનું નિર્માણ કરવા ઇચ્છતા હતા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં બાળકને રાષ્ટ્રીય રિતીરિવાજો, રીતભાત, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિચિત કરીને પછી વિશ્વની વિભિન્ન સભ્યતાઓના જ્ઞાન તરફ દોરી જવા જોઈએ. રાષ્ટ્રનું સમગ્ર શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાથી ધબકતું હોવું જોઈએ. સ્વામીજીના દ્રષ્ટિકોણ મુજબ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકનું જીવન ભાષા, પોશાક, રહેણીકરણ, ટેવો બધું જ ભારતીય રંગે રંગાયેલું હશે તો જ તેમને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવાનું છે. તેમના અંતઃસ્થલ સુધી પહોંચી શકાશે.

(14) સ્વામી વિવેકાનંદનું શ્રી રામકૃષ્ણ મઠ અને મિશન

સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાની ગુરુની વિચારધારાને જનજન સુધી વિસ્તારવા માટે પોતાના જીવન દરમિયાન જ બેલૂરમાં શ્રી રામકૃષ્ણ અને મિશનની સ્થાપના કરી અને દેશ-વિદેશમાં આ મિશનના અનેક કેન્દ્રો દ્વારા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને સેવાભાવી પ્રવૃત્તિઓનો સૌને લાભ આપે છે.

- ભારત પાકિસ્તાન અને બર્માના આ મિશનના કેન્દ્રો દ્વારા કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વિના સૌને તબીબી સેવા આપે છે.
- આ મિશનના આશ્રયે શિક્ષક પ્રશિક્ષણની કોલેજ, બેઝિક ટ્રેનિંગ કોલેજ, રૂરલ હાયર એજ્યુકેશન કોલેજ, ફિઝિકલ એજ્યુકેશન કોલેજ, સમાજ શિક્ષણ તાલીમ કેન્દ્ર, ખેતીવાડી, ઇજનેરી, ટેકનીકલ શાળાઓ, અનાથાશ્રમો ચાલી રહ્યા છે.
- સ્ત્રીઓનો સામાજિક ઉત્કર્ષ સઘાય તેવા સ્ત્રી શિક્ષણની અનેક પ્રવૃત્તિઓ આ મિશન દ્વારા ચાલે છે.
- ગ્રામ વિકાસ તથા કુદરતી આપત્તિઓના સમયમાં રાહત કાર્યોનું સેવાભાવિકામ આ મિશન કરે છે.
- શ્રી રામકૃષ્ણ મઠના સંન્યાસીઓ દ્વારા દેશ-વિદેશમાં શિક્ષણ અને સમાજની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. તદુપરાંત ચર્ચા, પરિસંવાદ, પ્રકાશનો તથા સામાયિકો દ્વારા વિભિન્ન ધર્મ વચ્ચે સહિષ્ણુતા અને સુસંવાદીતા સ્થાપવાના પ્રયાસો થાય છે.

(15) સ્વામી વિવેકાનંદના શૈક્ષણિક વિચારોનું મૂલ્યાંકન

વ્યક્તિમાં ઉત્તમ ચારિત્ર નિર્માણ કરી મનુષ્યના શારીરિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક

પાસાઓને ઉત્તમ ઘાટ આપી પૂર્ણ માનવ બનાવે તે માટેના વિવેકાનંદજીના વિચારો સૌ કોઈ માટે મૂલ્યવાન છે.

- વિવેકાનંદ ચારિત્ર નિર્માણની કેળવણીની એક પ્રક્રિયા બનાવવા ઇચ્છતા હતા.
- તેઓએ તેમના શિક્ષણ દર્શનનો ધર્મને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું છે.
- વેદાંતના સિદ્ધાંતોનો વ્યવહારિક જીવનમાં અમલીકરણ થાય તેવો તેમનો અભિગમ હતો.
- આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ સર્જે તેવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ યોજનાના હિમાયતી હતા.
- મનુષ્યની ભીતર રહેલા માનવ્યને પૂર્ણરૂપે બહિર્ગત કરે તેવી કેળવણી દ્વારા તેવા આત્મસાક્ષાત્કારની સૌને અનુભૂતિ કરાવવા ઇચ્છતા હતા.
- ભારતના સામાન્ય માણસો સુધી જ નહીં પરંતુ દેશ વિદેશમાં ભારતીય જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો પ્રચારપ્રસાર થાય તેવો સ્વામીજીનું શૈક્ષણિક અભિગમ હતો.

(16) સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં માનવીએ મૂલ્યો

મૂલ્યો વ્યક્તિગત ભિન્નતાના કારણે ઊભા થાય છે. જે વ્યક્તિના કૌટુંબિક વારસા, સંસ્કાર અને વર્તન જેવી બાબતો પર આધારિત છે. માનવશાસ્ત્રના આ પ્રકારના મૂલ્યોની સમજ આપે છે. સ્વશિસ્ત, સખત મહેનત, જુસ્સો, સ્વચ્છતા વગેરે મૂલ્યોને વ્યક્તિ શિક્ષણની શરૂઆત જોવા જઈએ તો તેની ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન થતી રહે છે એટલે જ્યારે બાળક પોતાની માતાનાં ગર્ભમાંથી જ કંઈક શીખવા માંડે છે. આપની સામે ત્યારે બાદ બાળકો પોતાના કુટુંબના સંપર્કમાં આવ્યા અને ત્યાં જ ઘણું બધું શીખે છે. પરંતુ જેમાં તેના કુટુંબની વાતાવરણ જો યોગ્ય ન હોય તો તેમનામાં સારા મૂલ્યોનો વિકાસ થતો નથી અને જો વાતાવરણ સુયોગ્ય હોય તો વ્યક્તિ તેના કુટુંબમાંથી પણ ઘણી બધી સારી બાબતો ગ્રહણ કરે છે. કુટુંબના વાતાવરણમાં જો યોગ્ય રીતે સારા એવા પુસ્તકોનું વાંચન થતું હોય તો તેનામાં સારા સદ્ગુણોનો વિકાસ થાય છે.

આમ, વ્યક્તિના જન્મથી માંડીને જેમજેમ તેનો વિકાસ થતો જાય તેમતેમ તેની સાથે સંપર્કમાં આવતી દરેક સંસ્થા તેના વિકાસમાં યોગ્ય ધ્યાન આપે તો એક મૂલ્યનિષ્ઠ રાષ્ટ્રીય ઘડતરની રચનામાં પોતાનું અમૂલ્યને કિંમતી ફાળો નોંધાયે તે રાષ્ટ્ર માટે ખૂબ જ જરૂરી છે.

❖ ઉપસંહાર

અત્યંત અલ્પ પાર્શ્વિક આયુષ્યમાં સત્ય, શ્રદ્ધા અને સંસ્કારનું આધ્યાત્મિક ચિરાયુ પ્રાપ્ત કરનાર સ્વામી વિવેકાનંદે

ભગવદ્ગીતાના સ્વ દ્વારા સ્વ નો ઉદ્ધાર કરી આળસ અને ભયનો ત્યાગ કરી સર્વોચ્ચ સાક્ષાત્કારની અહલેક જગાવીને કેળવણીનો નવનોન્મેશ અભિગમ છતો કર્યો છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના ત્રિમણી સંગમ દ્વારા સમાજોદ્ધાર કરી વેદાંતના બ્રહ્મસત્ય પણ જગતને મિથ્યા ના ગણીને સંસારવિમુખ નિવેદનને બદલે સંસારને કલ્યાણ માર્ગે પ્રેરે તેવો આ સંન્યાસીનો શૈક્ષણિક અભિગમ પરમવંધ છે. વિવેક જીવન રીતીમાં વણાયેલો વિવેકમૂલ્યોએ વ્યક્તિને સમાજને અને સમગ્ર વિશ્વને દોરવાનું કાર્ય કરે છે અને સમગ્ર વિશ્વને દોરવાનું કાર્ય કરે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

- (1) કેળવણીની તાત્વિક સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલા, લેખક નટુભાઈ સી. રાવળ. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
- (2) કેળવણીના દાર્શનિક આધારો, લેખક ડો. પ્રેમદાસ વ. સાધુ, વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ(2008)
- (3) મૂલ્યો અને માનવ સમાજ, અમદાવાદ ગુર્જર પ્રકાશન (1992)

શાળા , કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં માનવીય મૂલ્યો

ડૉ. જિજ્ઞાસા કે. ચાવડા

શ્રીમતી જે. જે. કુંડલિયા ગ્રેજ્યુએટ ટીચર્સ કોલેજ,

બેડીપરા, સંત કબીર રોડ, રાજકોટ : 360003

સારાંશ

નવંશશાસ્ત્ર પર દ્રષ્ટિ કરીએ તો માનવ જાતના ઉત્તરોત્તર વિકાસનું પાયાનું સાધન શિક્ષણ રહ્યું છે. તેની સાથે સંસ્કૃતિનું ઘડતર પણ થતું રહ્યું છે. મનુષ્ય પોતાના રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિની વચ્ચે જીવે છે ત્યારે તેના વ્યવહારમાં જીવાતાં મૂલ્યો એ તેનું હાર્દ છે. આ હાર્દના તાણાવાણા એટલે કે વિવિધ માનવીય મૂલ્યો (human values) શિક્ષણની પ્રક્રિયા દ્વારા ઘડાય છે. મૂલ્યોના ઘડતર પર રાષ્ટ્રના ભાવિનો આધાર છે. એટલે શિક્ષણની પ્રક્રિયા મૂલ્યાભિમુખ બનાવવી પડે. તેથી શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્ય શિક્ષણ આવશ્યક જ નહીં પણ અનિવાર્ય બન્યું છે. તેથી પ્રસ્તુત લેખમાં શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં વિવિધ વિષયોના અધ્યયન અનુભવો દ્વારા મૂલ્ય શિક્ષણ, શિક્ષણની તમામ કક્ષાએ મૂલ્ય શિક્ષણ, શૈક્ષણિક હેતુઓના સન્દર્ભે મૂલ્ય શિક્ષણ, પ્રત્યક્ષ અને દૂરવર્તી પ્રકારના અભ્યાસક્રમો, મૂલ્યશિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક હેતુઓ, મૂલ્યનિષ્ઠ અભ્યાસક્રમોની ફલશ્રુતિ જેવા મુદ્દાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

ભૂમિકા .

પ્રવર્તમાન સમયે મૂલ્યો, નીતિ અને ચારિત્ર્યના શિક્ષણ માટે શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્ય શિક્ષણને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મૂલ્યોનું ધોવાણ અને હાસ થયાની સમાજમાં માન્યતા પ્રવર્તે છે. તેથી મૂલ્યો અને તેના શિક્ષણની તાત્વિક વિચારણાનો વિકાસ થયો છે. આ સંજોગોમાં મૂલ્ય-શિક્ષણના હેતુઓ, અને વર્તમાન સમયમાં મૂલ્ય શિક્ષણની પ્રસ્તુતતા કે તેનું મહત્ત્વ છે. મૂલ્ય શિક્ષણ ચોક્કસ પ્રકારનો વિકાસ છે. શિક્ષણ એટલે ઇચ્છનીય અને અપેક્ષિત પરિવર્તન. તેથી અહીં શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય અધ્યયન અનુભવો દ્વારા કરવાનું થતું ઇચ્છનીય અને અપેક્ષિત પરિવર્તન છે. જેના માટેનો અભ્યાસક્રમ મૂલ્યાભિમુખ બનાવવાનો અભિગમ છે. જેથી વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ એ ચાર સ્તરે મૂલ્યાભિમુખતા લાવવાનો હેતુ છે. તેથી પ્રસ્તુત લેખમાં શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં માનવીય મૂલ્યો વિશે રજૂઆત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

વિવિધ વિષયોના અધ્યયન અનુભવો દ્વારા મૂલ્યશિક્ષણ.

મનુષ્યનું શિક્ષણ અનુભવ દ્વારા વિકાસ પામે છે. વિદ્યાર્થીઓને મૂલ્યોનું શિક્ષણ વિવિધ વિષયોના અધ્યયન અનુભવો દ્વારા અપાય છે. શાળા-કોલેજના દરેક વિષયનો અભ્યાસક્રમ મૂલ્ય-આધારિત હોવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસક્રમના ભાષાસાહિત્યથી માંડીને સામાજિક માનવ વિદ્યાઓ કે શારીરિક શિક્ષણ, સંગીત, નૃત્ય, પર્યાવરણ, વસ્તીશિક્ષણ ઇત્યાદિ વિષયો શીખવા માટેના અનુભવો મેળવે છે તે દરમિયાન જ તેમનામાં મૂલ્ય ઘડતરનાં પાસાંઓનો વિકાસ થાય છે. મૂલ્યોનું શિક્ષણ તેમને કોઈ ખાસ અલગ વિષય તરીકે આપતું નથી પણ જે તે વિષયમાં મૂલ્યોનું શિક્ષણ મૂલ્ય-અભિમુખ કે મૂલ્ય-સંયોજિત અપાય છે. મૂલ્યો માટેનું શિક્ષણ દરેક વિષયોના શિક્ષણમાં જ ગૂંથાયેલું છે. એટલે મૂલ્ય શિક્ષણ એ ખાસ કોઈ વિષય તરીકે નહીં પણ ભણાવાતા દરેક વિષયના અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્ય સંકલિત વિષયવસ્તુ સામેલ કરવાનો અભિગમ છે.

શિક્ષણની તમામ કક્ષાએ મૂલ્ય શિક્ષણ.

શિક્ષણની વિવિધ કક્ષાઓ જેવી કે પૂર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ છે. મનુષ્યના મૂલ્ય ઘડતર માટે પૂર્વ- પ્રાથમિક શિક્ષણ એ પહેલી કક્ષા છે અને ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે કે યુનિવર્સિટી અને તેની કોલેજોમાં અપાતું શિક્ષણ સર્વોચ્ચ કક્ષા છે. મૂલ્ય શિક્ષણ આ બધી કક્ષાઓએ આપવાનો પ્રવર્તમાન અભિગમ છે. મૂલ્ય શિક્ષણનું સ્વરૂપ શિક્ષણની કક્ષાને

અનુરૂપ હોય તે સ્વાભાવિક છે. એટલે કે શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટી કક્ષાએ આ અભિગમ અસરકારક બનાવવાનો પ્રવર્તમાન ખ્યાલ અમલમાં આવ્યો છે.

શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટી કક્ષાએ શૈક્ષણિક હેતુઓના સન્દર્ભે મૂલ્ય શિક્ષણ.

શિક્ષણની દરેક કક્ષાએ શિક્ષણ શા માટે, તેના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો કે ક્ષેત્રો દર્શાવાયાં છે. જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક, અને ક્રિયાત્મક. માનવવર્તનનાં આ ત્રણ મુખ્ય પાસાં હોવાથી તેના સન્દર્ભે શૈક્ષણિક હેતુઓના પણ ત્રણ પ્રકારો પાડ્યા છે. આના અનુસંધાનમાં મૂલ્ય શિક્ષણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારના હેતુઓ દર્શાવી શકાય : (૧) જ્ઞાનાત્મક હેતુઓ, (૨) ભાવાત્મક હેતુઓ, (૩) ક્રિયાત્મક હેતુઓ.

પ્રત્યક્ષ અને દૂરવર્તી પ્રકારના અભ્યાસક્રમો.

આપણે ત્યાં શિક્ષણ માટે અભ્યાસક્રમ બે પ્રકારે છે : પ્રત્યક્ષ અભ્યાસક્રમો અને દૂરવર્તી અભ્યાસક્રમો. શાળા-કોલેજોમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ નિયત સ્થળે અને સમયે એકત્ર થાય છે અને શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ રીતે અભ્યાસક્રમના વિષયો શીખવે છે. દૂરવર્તી અભ્યાસક્રમમાં નામ પ્રમાણે શિક્ષણના કેન્દ્રથી દૂર રહેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાને અનુકૂળ સમયે અધ્યયન સાધનસામગ્રીઓની મદદથી મહદંશે જાતે શીખે છે. મૂલ્ય શિક્ષણ આ બન્ને પ્રકારના અભ્યાસક્રમોમાં પ્રયોજવાનો ઉપક્રમ છે.

મૂલ્ય શિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક હેતુઓ.

શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસક્રમના વિષયોમાં મૂલ્યના શિક્ષણ માટે જ્ઞાનાત્મક હેતુના સ્પષ્ટીકરણોથી શિક્ષકો અવગત થાય અને વિદ્યાર્થીઓમાં તે પ્રકારે વર્તન પરિવર્તનો આવે તે જરૂરી છે. તે માટેનાં સ્પષ્ટીકરણોમાં : મૂલ્યોને ઓળખવાં / સ્મૃતિમાં રાખવાં, મૂલ્યોને પોતાના શબ્દોમાં રજૂ કરવાં, મૂલ્યોને લગતા પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને ઉદ્ભવતી સમસ્યા ઉકેલવી, દરેક મૂલ્ય અન્ય મૂલ્યથી ક્યાં જુદું પડે છે, તે તારવવું, મૂલ્યો વિશે સ્પષ્ટ રજૂઆત કરવી, અન્યના વર્તનને મૂલ્યાંકનની દ્રષ્ટિએ મૂલવવું. આ પ્રમાણે, શિક્ષણ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્યો વિષે જ્ઞાન મેળવે તે પ્રમાણે અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્યો સન્દર્ભે જ્ઞાનાત્મક પાસાંઓ ગોઠવવાની યોજના છે.

મૂલ્ય શિક્ષણના ભાવાત્મક હેતુઓ.

પ્રત્યક્ષ ભણાવવાના વિષયોમાં મૂલ્ય શિક્ષણ માટે ભાવાત્મક હેતુઓનાં સ્પષ્ટીકરણો પર શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ લક્ષ આપે તો એ બર આવી શકે. એટલે એ જોઈએ તો, મૂલ્યો પ્રત્યે ધ્યાન આપવું / મૂલ્યો પ્રત્યે સભાન બનવું, મૂલ્યોની તરફેણમાં તાર્કિક રજૂઆત કરવી, પોતાની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂલ્યોનું જતન કરવું, પોતાના મૂલ્યોની જાળવણી કરવી / પોતાના મૂલ્યોની સુરક્ષા થાય તે રીતે જીવન જીવવું.

મૂલ્ય શિક્ષણના ક્રિયાત્મક હેતુઓ.

શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્યોનું જ્ઞાન, ભાવ અને હવે મહત્ત્વનો હેતુ, એટલે કે ક્રિયામાં લાવવું તે છે. શિક્ષણના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસક્રમમાંના જે તે વિષયોના શિક્ષણ થકી મૂલ્યો વિશેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, મૂલ્યો વિશે ભાવ પણ જાગૃત થાય પછી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વર્તનમાં, વ્યવહારમાં મૂલ્યોનું આચરણ કરે તે મૂલ્ય શિક્ષણનો ક્રિયાત્મક હેતુ છે. ખરેખર તો શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્ય શિક્ષણનો ખરો હેતુ જ આ છે. આચરણ વિના મૂલ્ય શિક્ષણ નિરર્થક છે. કારણ કે મૂલ્યને આચરણમાં મૂકવાનો ઈરાદો ઊભો થવો જોઈએ. એ જ ખરી કેળવણી છે.

મૂલ્યનિષ્ઠ અભ્યાસક્રમોની ફલશ્રુતિ.

શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્ય-વિકાસ માટે સૌથી અગત્યની બાબત મૂલ્યનિષ્ઠ અભ્યાસક્રમની સંરચના કરવાની છે. તે પ્રમાણે પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી રહી છે, જેમાં ધર્મ અને સૌંદર્ય, આચાર અને આધ્યાત્મિકતાની ઉચ્ચ ભૂમિ પર સત્યની વૈજ્ઞાનિક ઢબની શોધના સ્વરૂપે અભ્યાસક્રમ દ્વારા અતિશય ખંડનાત્મક અને સાંવેગિક ધીરતાના નામે જડતાનાં પોષક મૂલ્યોની જગ્યાએ હવે માણસની ચેતનાને પોષક મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા થાય જેમ કે નમ્રતા, સદ્ભાવ, સમભાવ, સાંવેગિક

સભાનતા,તન્મયતા, સંબંધોની મધુરતા, સંશ્લેષણ અને સંરચના પ્રત્યે વિસ્મયજનિત રૂચિ, જગતને જોવાની-સાંભળવાની આતુરતા, બીજાને બિરદાવવાની ક્ષમતા આવતી જાય છે. આ જ છે શિક્ષણ દ્વારા આવેલી મૂલ્યાભિમુખતા. પ્રવર્તમાન સમયમાં રાષ્ટ્રીય એકતા, ધર્મનિરપેક્ષતા, વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદુ અને લોકશાહી વલણ જેવાં મૂલ્યોની ઓળખ શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમો દ્વારા થાય તે ભવિષ્યના સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર-સમાજ માટે જરૂરી છે. વળી, શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં સ્વાતંત્ર્ય,સત્ય, પ્રમાણિકતા,સખત મહેનત, સ્વ-શિસ્ત, રાષ્ટ્રીયતા,ન્યાય, અહિંસા, બિનસાંપ્રદાયિકતા, જાહેર મિલકતની જાળવણી, અન્યની લાગણીનો સ્વીકાર, જુસ્સો, સ્વચ્છતા, માનવતા, સહકાર,લોકસેવા,પ્રભુપ્રેમ, પર્યાવરણનું જતન, દેશપ્રેમ વગેરેનું શિક્ષણ મૂલ્ય ઘડતર માટે કામિયાબ બનતું જાય છે.

ઉપસંહાર.

શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા કેટલાંક મૂલ્યો વિશેનું જ્ઞાન,ભાવ અને ક્રિયા પ્રગટ કરવાની યોજના છે.આજનો વિદ્યાર્થી આવતીકાલનો નાગરિક બને ત્યારે પોતાના જીવન વ્યવહાર દરમિયાન સાચાં મૂલ્યો પસંદ કરે,તેને હૃદયમાં ઉતારે, જીવાતાં જીવનમાં તેનો અનુભવ કરે અને તે મુજબનું પોતે જીવન જીવે તો જ મૂલ્ય શિક્ષણ સાર્થક થાય.એટલે શિક્ષણના દરેક તબક્કે/કક્ષાએ દરેક વિષયના અભ્યાસક્રમમાં માનવીય મૂલ્યો (human values) પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

References :

- Frankel, J. R .(1977). *How to teach about values*. New York : Prentice Hall International publication
- Gupta, N. L. (1986). *Value education : Theory and practice*. Ajmer : Krishna Brothers.
- Kalra, R. M. (2003). *Value-oriented in schools : Theory and practice*. Delhi : Shipra

GOEIJR

ENVIRONMENT CONSERVATION VALUES IN OUR SCRIPTURES

Dr. Punitaben B. Patel

S. B. Garda College (Arts) & P.K. Patel College of Commerce, Navsari

Abstract:

Living in harmony with Nature has been an integral part of Indian culture. This has been abundantly reflected in a variety of traditional practices, religious beliefs, rituals, folklore, arts and crafts, and in the daily lives of the Indian people from time immemorial. The present day global concerns for sustainable development and conservation of natural resources are the important for human being. It is interesting to know that the ancient Vedas have several references in them on environment conservation, ecological balance, weather cycles, rainfall phenomena, water cycle etc. indicates that high level of awareness of seers and people of that time.

Introduction:

Many of the Rig Vedic hymns therefore vividly describe the *Dyava Prithvi* that is they describe Heaven and the Earth together. The Rig Veda worships deities like Mitra, Varuna, Indra, Maruts, and Aditya, that are responsible for maintaining the requisite balance in the functioning of all entities of Nature whether the mountains, lakes, heaven and Earth, the forests or the waters. Seers recognized that changes caused due to indiscreet human activities could result in an imbalance in seasons, rainfall patterns, crops, and atmosphere and degrade the quality of water, air, and the Earth resources. There are many hymns are seeking the blessings of the five basic elements or the panchmahabhoota of Nature: Akash or firmament, Vayu or Air, Agni, Tejas or Fire, Apah or water and Prithvi or Earth.

For any inadvertent action leading to Earth's excessive exploitation the seers prayed for forgiveness :

Yat tebhūmevikhanāmikṣipramtadapirohatu

Mātemarmavimṛgvarimātehṛdayamarpitamⁱ

“That which I dig up, O Earth, may it quickly grow again; may I not pierce through a joint or through the heart of thee, than that continually renewest thy face.”

The worship of Mother Earth is a universal phenomenon in many indigenous cultures. There are innumerable examples of festivals, rituals, songs, and myths that celebrate the gifts of Mother Earth all over the world, revealing the intimate sense of togetherness and harmony that exists between man and nature in tribal societies.

Indigenous people in many countries attribute supernatural powers to plants, animals, rivers, oceans, mountains, the wind, sun and moon. Respect for nature is inherent in many religious faiths. Many Hindu gods and goddesses are shown to use animals as mounts. Sacred groves or sacred forests preserved with reverence have been part of Hindu culture.

Today, when people throughout the world are perturbed by the degradation of the

environment and the disastrous consequences of this, traditional ethics of nature conservation could be looked upon as a source of inspiration and guidance for the future.

THE INDIAN TRADITION

For the people of India, environmental conservation is not a new concept. Historically, the protection of nature and wildlife was an ardent article of faith, reflected in the daily lives of people, enshrined in myths, folklore, religion, arts, and culture. Some of the fundamental principles of ecology-the interrelationship and interdependence of all life-were conceptualized in the Indian ethos and reflected in the ancient scriptural text, the *Isopanishad*, over 2000 years ago.

īśāvāsyamidamsarvaṁyatkiñcajagatyām̐ jagat |

tenatyaktenabhūñjīthāmāgr̥dhaḥkasyasviddhanam ||ⁱⁱ

It says, 'This universe is the creation of the Supreme Power meant for the benefit of all his creation. Each individual life-form must, therefore, learn to enjoy its benefits by forming a part of the system in close relation with other species.'

SACRED FOREST

One of the finest examples of traditional practices in India based on religious faith which has made a profound contribution to nature conservation has been the maintenance of certain patches of land or forests as 'sacred groves' dedicated to a deity or a village God, protected, and worshipped. These are found all over India, and abundantly along the Western Ghats, the west coast, and in several parts of Kerala, Karnataka, Tamil Nadu and Maharashtra. In Kerala there are hundreds of small jungles dedicated to snakes (*Sarpakavu*, *Sarpa* meaning snake, *kavu* meaning jungle).

In spite of the depletion of forests in many parts of India, some sacred groves still remain intact as oases in deserts, conserving rich biological diversity. The maintenance of sacred groves can thus be considered to be an outstanding example of a traditional practice that has contributed to forest conservation, albeit in a small measure.

SACRED PLANTS AND ANIMALS

Many plants and animals have from historical times been considered sacred in India by various communities. The most outstanding examples are the peepal tree. The banyan tree and Khejditree and these have been traditionally revered and therefore never cut. There are a number of other trees and plants considered sacred and grown in temple premises and are protected in other localities. More than a hundred such species of trees/plants in India are considered sacred by various communities and religious faiths. These include the sandalwood tree, beetlenut, palm, *neem*, coconut palm, juniper, *champa*, lotus, *tulsi*, pepper, etc. Such traditional cultural attitudes, though based on religious faith, have made significant contribution in the protection and propagation of various species of trees and plants in India.

CONCLUSION:

All these accounts vividly show how the ancient culture and traditions of Indian society contributed to the conservation of natural ecosystems, the plants and animals that inhabited these.

સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ

હોટલવાલા સમીરાપરવીન એસ.

રિસર્ચ સ્કોલર,

વીર નર્મદ સાઉથ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

સારાંશ

આજનો આધુનિક સમય એ વૈશ્વિકીકરણનો છે. આજનો યુવાધનએ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ તરફ વળી રહ્યો છે. આજનો યુવાન પૈસા કમાવવા પાછળ આંધળી દોટમાં, આનંદ-પ્રમોદમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે. આજનો યુવાન જ માત્ર નહિ, પરંતુ સમાજનો એક મોટો વર્ગ પણ એ તરફ વળી રહ્યો છે. પરિણામે સમાજમાં અનેક ગુનાહિત કાર્યો વધ્યા છે. સમાજનો મોટો વર્ગ આ બાબતે ચિંતિત થયો છે. આ સમસ્યાનું કારણ એ આપણી શિક્ષણપ્રથામાં છે. આજનો વાલીવર્ગ વધુને વધુ માર્ક લાવવા પર ભાર મૂકી રહ્યા છે. પરિણામે બાળકના સર્વાંગી વિકાસની વાત ભૂલાઈ છે. માત્ર વાલીઓ જ નહીં પણ શિક્ષકો અને શાળાઓ પણ દિશાહિન થયાં છે. આજના ઉપભોક્તાવાદના યુગમાં કોઈપણ ભોગે આગળ રહેવાની હોડમાં મનુષ્ય નૈતિકતા, મૂલ્યો, લાગણીઓ, સંવેદનાઓ, કુટુંબ, સમાજ સહુને પાછળ હડસેલીને બસ આગળને આગળ દોડે છે. ધીરજ, સહનશીલતા, મહેનત, સહકાર, જીવનને સમગ્રપણે જોવાની ટેવ જેવા ગુણો કેળવવાની વૃત્તિ મંદ પડતી જાય છે. અભ્યાસક્રમ પણ મૂલ્યશિક્ષણની તરફેણ કરતો નથી, પરંતુ હવે શિક્ષકો અને વાલીઓ મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની જરૂરિયાત પ્રત્યે જાગૃત થયાં છે. ભાષા શિક્ષણમાં મૂલ્યલક્ષી જીવનવ્યવહારને કેન્દ્રમાં રાખી જીવનની આચારસંહિતાને શિક્ષણમાં મૂલ્યલક્ષી જીવનવ્યવહારને કેન્દ્રમાં રાખી જીવનની આચારસંહિતાને યથાર્થપાલન માટે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં શિક્ષણનો ઘણો મોટો ફાળો છે. ભાષાશિક્ષણમાં મૂલ્યોનું યોગ્ય સંરક્ષણ, સંવર્ધન, સંપ્રસરણ અને સંક્રમણ થાય તો જ ભારતનું ભાવિ ઉજ્જવું બને તેમ છે. અને તે કાર્ય શિક્ષણ જ કરી શકે છે, શિક્ષણ એ મૂલ્ય સંસ્કરણનું સહાયભર્યું કાર્ય છે.

મુખ્ય શબ્દો : ભાષા શિક્ષણ, મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ,

પ્રસ્તાવના:

વ્યક્તિ, સમાજ અને સંસ્કૃતિને પોતાના આગવા મૂલ્યો છે. જે માનવીના આધારસ્તંભો બનતા હોય છે. પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓએ પણ મૂલ્યોને માનવજીવનનાં અંતર્ગત ભાગ તરીકે ગણ્યા છે. વિવિધ માનવમૂલ્યો પાલન કરીને જ વ્યક્તિઓ, સારું અને ઉન્નત જીવન જીવી શકે છે. કોઠારી પંચે કહ્યું છે કે, શિક્ષણ માનવને આત્મવિશ્વાસ અને નિસ્વાર્થી બનાવે છે. અનિવાર્ય મૂલ્યોથી રહિત એવું જ્ઞાન ભયંકર છે. ઊગતી પેઢીમાં મૂલ્યોનો હાસ થયો એ બાબત ઘણા ગંભીર સામાજિક અને નૈતિક સંઘર્ષોનો જન્મ આપે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓનું જીવન મૂલ્યલક્ષી બનાવવું એ જરૂરી છે. મૂલ્ય અંગે જાગૃતિ અને આચાર એ જરૂરી છે, જે મૂલ્યનિષ્ઠની અનુભૂતિના માધ્યમો છે. મૂલ્યો એ સાર્વત્રિક સ્વીકૃતિ ધરાવે છે. ભારતીય ચિંતનનો મૂલ્યની પીઠિકા ઉપર જ સ્થિર થયું છે. મૂલ્યોનું અનુશાસન એ ભારતીય શિક્ષણ વિચારનો પ્રાણ છે. માટે આજના યુગમાં જેની ખાસ અનિવાર્યતા છે તે છે મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્ય સંક્રમણ મૂલ્યે સંવર્ધન મૂલ્ય નિરૂપણ અને મૂલ્ય પરિમાર્જનથાય એ શિક્ષણ છે. ખાસ કરીને ભાષાશિક્ષણ પાસેથી અપેક્ષિત હોય છે. શિક્ષણ વ્યવસ્થા એ સમાજના મૂલ્યોની જાળવણી માટેની ધરોહર છે.

મૂલ્યનો અર્થ :

મૂલ્ય એટલે ગુણવત્તાવાળું, મૂલવી શકાય તેવું મૂલ્યનો સાદો સરળ અર્થ કિંમતઅથવા દામ એવો થાય છે. મૂલ્યને અલગ-અલગ સંદર્ભમાં મૂલવી શકાય છે. મૂલ્ય માટે વિવિધ ભાષામાં અલગ-અલગ શબ્દો વપરાય છે. જેમ કે, હિન્દીમાં 'આદર્શ' અંગ્રેજીમાં 'value' અને સંસ્કૃતમાં 'શીલ'.

ફેકલ (1977) જણાવે છે કે, મૂલ્ય એ અપાર સૌંદર્ય અને મહત્વનો માપદંડ છે જેનાથી કોઈપણ વસ્તુ કે બાબતનું મૂલ્યના આધાર પર માપન થઈ શકે છે. આમ મૂલ્ય એટલે.....

- કશુંક ઉપયોગી ગુણવત્તાવાળું મૂલવી શકાય તેવું
- માનવ વ્યવહારમાં જીવનમાં શુભ છે તે મૂલ્ય.
- કોઈપણ વસ્તુમાં રહેલું સારાપણું કે તેની સારી ગુણવત્તા.

મૂલ્યના પ્રકાર :

મૂલ્યોના પ્રકાર પાડવા અને જુદા-જુદા વર્ગોમાં વર્ગીકરણ કરવાના પ્રયાસો ઘણા તજજ્ઞોએ કર્યા છે.

જોષી (1998)એ મૂલ્ય શિક્ષણ નામના પુસ્તકમાં મૂલ્યના સ્પષ્ટીકરણની નોંધનીચે પ્રમાણે આપી છે.

(1) વ્યક્તિગત મૂલ્ય :

વ્યક્તિના જન્મજાત વારસા, રસ, રૂચિ, સંસ્કાર પર આધારિત આ મૂલ્યો છે, કૌટુંબિક સંસ્કાર અને નિવાસના કારણે આ મૂલ્યો જન્મે છે. જીવનશૈલીના ઘડતરમાં પણ આ મૂલ્યોનું યોગદાન વિશેષ છે. વ્યક્તિગત મૂલ્ય અંતર્ગત શ્રમનું ગૌરવ, ઉદ્યમશીલતા, કર્તવ્યપરાયતા, વ્યક્તિ-સન્માન, ગુસ્સો, સ્વશિસ્ત, સખત મહેનત, આત્મસંયમ, સહનશક્તિનો સમાવેશ થાય છે,

(2) સામાજિક મૂલ્ય :

સમાજમાં પ્રવર્તમાન વ્યવહારગત સામાજિક નીતિનિયમો અને વિધિનિષેધોને કારણે આ મૂલ્યો જન્મે છે સામાજિક સંપર્ક અને સામાજિક ચારિત્ર્યને લગતી બાબતોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. સામાજિક મૂલ્ય અંતર્ગત જાહેર મિલકતની સંભાળ, સહકાર, બધુત્વ, સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આદર સામાજિક ન્યાય, લોકસેવા, કડ્ડણા અને ક્ષમાનો સમાવેશ થાય છે.

(3) સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય :

આ બધા મૂલ્યો મૂળભૂત મૂલ્યો છે. જે સમાજમાં વ્યક્તિગત રહે છે. તેની પેઢી દર પેઢી ચાલી આવતી સિદ્ધિ કે જેનું અન્ય સમાજમાં ગૌરવ છે. તે સિદ્ધિઓને કારણે સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય જન્મે છે, આ મૂલ્યોને કારણે જે તે સમાજનું એક વિશેષ ચિત્ર સમાવિષ્ટહોય છે. સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય અંતર્ગત રાષ્ટ્રપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્ય, રાષ્ટ્રીયતા, લોકશાહી વલણ, પર્યાવરણ જાળવણીનો સમાવેશ થાય છે.

(4) નૈતિક મૂલ્ય :

વ્યક્તિની આચાર મીમાંસા વિષયક બાબતો કે જે વ્યક્તિની સમાજ સાથેની આંતરક્રિયા દરમિયાન અભિવ્યક્ત થતી હોય, સામાજિકતાને કારણે આ મૂલ્યો જન્મે છે. તેમજ વ્યક્તિને વૈશ્વિક મૂલ્યોની પ્રાપ્તિમાં મદદરૂપ થાય છે. નૈતિક મૂલ્ય અંતર્ગત પ્રામાણિકતા, માનવતા, નૈતિક હિંમત, ન્યાય, નિખાલસતા, નીતિમય વ્યવહાર અને અન્યની લાગણીનું સ્વીકારનો સમાવેશ થાય છે.

(5) આર્થિક મૂલ્ય :

આર્થિક મૂલ્ય એ ઉત્પાદક મૂલ્ય છે. વ્યક્તિને જીવન વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી આવશ્યક દ્રવ્ય, પૈસા, સાધન સામગ્રી વગેરે મળે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સામાજિક આદર્શના જોડાણથી આર્થિક મૂલ્ય જન્મે છે, આર્થિક મૂલ્ય અંતર્ગત ધનઉપાર્જન શોષણવિહીન અર્થવ્યવસ્થા જેવા મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

(7) આધ્યાત્મિક મૂલ્ય :

જો કોઈ બાબત પરમાત્મા સાથે સંબંધિત યા પવિત્ર કહી શકાય તો તેઆધ્યાત્મિક મૂલ્ય ગણાય. આધ્યાત્મિક મૂલ્ય અંતર્ગત પ્રભુપ્રેમ, બ્રહ્મનિષ્ઠા, પ્રકૃતિચિત્રણ, આનંદ, તપશ્ચર્યા, ધાર્મિકતા અને આધ્યાત્મિક ડહાપણનો સમાવેશ થાય છે.

મૂલ્ય શિક્ષણનો અર્થ :

મૂલ્ય શિક્ષણ એટલે વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, પ્રકૃતિ તથા વિશ્વ પ્રત્યે સદભાવ જાગે તેવા કાર્યો કરવા, વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપવા અપાતું શિક્ષણ. શાળા-કોલેજ કક્ષાએ વર્ષ દરમિયાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના આયોજન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વચ્છતા, રાષ્ટ્રીયતા, સામાજિકતા જેવા ગુણોની ખિલવણી માટે તેમજ કોઈ ચોક્કસ ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિચારને કેન્દ્રમાં લઈ મૂલ્યશિક્ષણનું કાર્ય થાય અને તેના દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યની ઓળખ અને સમજ પ્રાપ્ત થાય તે હેતુમૂલ્યશિક્ષણનો છે.

મૂલ્ય શિક્ષણના ઉદ્દેશ્ય :

- વિદ્યાર્થી સારા-નરસાનો ભેદ તારવી શકે .
- વિદ્યાર્થીનાં વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવું.
- વિદ્યાર્થી સાચી દિશામાં પ્રગતિ કરી શકે.
- બાળકોમાં અભિરૂચિનો વિકાસ કરવો,
- વ્યવહારિક જીવનમાં સદગુણોનું અનુસરણ કરવું.
- નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાનો વિકાસ કરવો.
- વ્યક્તિમાં સામાજિકતાનો વિકાસ કરી સામાજિક આદર્શોનું સ્થાપન કરવું.
- વિદ્યાર્થી આદર્શો, વ્યવહારો, ગતિ અને પ્રગતિનો ખ્યાલ તેમજ પોતાના જીવનનું ઘડતર કરે.

ભાષાશિક્ષણમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ :

ભાષા એ કોઈપણ શિક્ષણ પ્રણાલીની આધારશિલા છે. ભાષાના અસ્તિત્વ વિના, શિક્ષણની પરિભાષા અશક્ય છે. ભારતીય શિક્ષણ ઇતિહાસમાં મહત્ત્વ ધરાવતું ત્રિભાષી સૂત્રમાં પણ પ્રાદેશિક ભાષાને વિશે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ગુજરાતી ભાષા બોલવામાં આવે છે. આથી પ્રાદેશિક ભાષાનું શિક્ષણ પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક કક્ષાએ અનિવાર્ય બની રહે છે. ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ એ માત્ર રોજગારી પુરતું કે શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પુરતું મર્યાદિત નથી. ભાષા શિક્ષણ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલાક નિર્ધારિત મૂલ્યોનું પ્રસ્થાપન થવું ખૂબ આવશ્યક છે. જેથી દેશને એક આદર્શ નાગરિક મળી શકે. ભાષા શિક્ષણની અસરકારકતા તો જ સાબિત થઈ શકે જો તેના શિક્ષણ સાથે વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યોનું પ્રત્યારોપણ થાય એ જરૂરી છે. આજ દિન-પ્રતિદિન મૂલ્યોનું અધઃપતન થઈ રહ્યું છે. આપણા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીએ જે મૂલ્યોની બુનિયાદ પર અંગ્રેજ શાસનને હચમચાવી નાખ્યું હતું. તેની મજબૂત જડોને ઉખેડીને ફેંકી દીધી હતી. તે સત્ય અને અહિંસા જેવા સર્વોચ્ચ માનવીય મૂલ્યો આજે કમનસીબે આપણા પગ નીચે કચડાઈ રહ્યા છે. ભાષા શિક્ષણમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ દ્વારા સમાજમાં આજે તનાવ, હિંસા, દૂષણો જે વિકસી રહ્યા છે તેને દૂર કરી શકાય. સમાજમાં અસામાજિક તત્વો વધી રહ્યા છે, લોકો મૂલ્યવિહીન બની રહ્યા છે. આ વાસ્તવિક દશામાંથી મુક્તિ મેળવવા ભાષા શિક્ષણમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ એ અસરકારક ઉપાય છે.

ભાષા શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખતાં મૂલ્ય શિક્ષણનું મહત્ત્વ આંકીએ એટલું ઓછું ગણાય વ્યક્તિમાં મૂલ્યનિષ્ઠાને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે ભાષાશિક્ષણમાં મૂલ્ય શિક્ષણ એક મહત્ત્વનું સાધન છે. આજે વિદ્યાર્થીઓમાં પણ મૂલ્યો મૃતપ્રાય બની ગયા છે. ત્યારે તેને પુનઃજીવિત કરવા માટે પણ મૂલ્ય શિક્ષણ ઘણું જ મહત્ત્વનું છે. આજે સૌના કલ્યાણની ભાવના ખતમ થઈ ગઈ છે. યુવા પેઢીનો વિકાસ કરવા માટે તેમજ તેમનામાં સુસંસ્કારનું સિંચન કરી, સદગુણોનું ઘડતર કરવા માટે પેઢીનો સર્વાંગી વિકાસ કરવા માટે તેમજ સુસંસ્કારોનું સિંચન કરી સદગુણોનું ઘડતર માટે આદર્શ નાગરિકોનું નિર્માણ કરવા માટે ભાષા શિક્ષણમાં મૂલ્ય શિક્ષણ જેટલું જરૂરી છે એટલું જ મહત્ત્વનું પણ છે.

ઉપસંહાર :

આમ, આજના માહિતીપ્રધાન યુગમાં વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણથી દૂર થઈ રહ્યા છે. તેમનાથી સમાજને નુકસાન થઈ રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ભાષાશિક્ષણમાં મૂલ્ય શિક્ષણનું મહત્ત્વ જાણે અને તેનો અમલીકરણ થાય તે અતિઆવશ્યક છે. આજે સમાજમાં વિવિધ સમસ્યાને લીધે સમાજમાં હતાશા, અશાંતિ છે. તેને અટકાવવા તેમજ સાચા અર્થમાં સમાજને સુખી બનાવવો હશે તો ભાષા શિક્ષણમાં મૂલ્ય શિક્ષણ આપવું અતિ આવશ્યક છે. તેથી ભાષા શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્ય શિક્ષણ સમજ આપી તેને અસરકારક બનાવવું પડશે. આમ, વહેલામાં વહેલી તકે ભાષા શિક્ષણમાં મૂલ્ય શિક્ષણ થકી સમાજ અને સંસ્કૃતિના ઉત્થાન માટે મૂલ્ય શિક્ષણની આવશ્યકતા વધી રહી છે

સંદર્ભસૂચિ

- જોષી. ઇ. (1982) મૂલ્ય શિક્ષણ, મનોરમાં પ્રકાશન, રાજકોટ.
- દેશમુખ સીતારામ મૂલ્યશિક્ષણ (2010) યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ,
- જાની બળવંત (સંપા) અધ્યતન પદ્ધતિ - તત્ત્વ અને તંત્ર (2006) પ્રવિણ પુસ્તકભંડાર, રાજકોટ.
- રાવલ, એન. વી. (2011). કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલાઓ, અમદાવાદ - નીરવપ્રકાશન
- સંજય કોરિયા (2016) સર્વાંગી વિકાસ માટે મૂલ્યશિક્ષણની આવશ્યકતા, પ્રગતિશીલ શિક્ષણ, અમદાવાદ
- Fankel (1977). How to teach about value, New Delhi. Narayan Karan Reddy, V, (1979) Man, Education and values, New Delhl :B, R. Publications,
- Robb, B (2008) Value Education - what is it? Center for Allevlating Social problems through values education (CAVE). Available www.valueseducation.co.uk at.

IMPORTANCE OF VALUE EDUCATION IN PRESENT SCENARIO

Sima J Nimbark

Research scholar

Department of Education, VNSGU, Surat.

Abstract

At present, we can see that there is a deterioration of values in schools. The main reason is due to the materialistic approach, where much importance is given to the material world and not to the humanistic world. The values present a true perspective on the development of any nation. They guide us to what extent a nation has developed itself. But today we are having the problem of value deterioration. The researchers believe that values are deeply connected with our life span; they are mainly focused on the goals of our lives, and they direct us to move and behave accordingly. Education plays a vital role in shaping the values inculcated in a person from the beginning of one's life. Values education is also a part of life, which is why we could say values and education are two sides of the same coin. Values are embodied in the educational system. So, based on value, education develops a sense of discrimination among individuals between right and wrong, good and bad, fair and unfair, etc., and all these values can be taught through different teaching methods from elementary to higher levels of education, and this is inculcated through the value education concept.

Key Words – Value, Value Education

Introduction

Education is the key to knowledge and success. Education not only gives a platform to succeed but also knowledge of social conduct, strength, character, and self-respect. The greatest gift education gives us is the knowledge of unconditional love and a set of values. These values include the simple difference between right and wrong, a belief in God, and the importance of hard work and self-respect. Education is a continuous learning experience: learning from people, learning from leaders and followers, and then growing up to be the person we are meant to be. Value-based education is the threefold development of any individual of any gender and age, but most importantly of a child. Education tries to develop three aspects of the person: physical, mental, and spiritual. Value education is a tool that provides us with a real purpose in life. The purpose of our lives is undoubtedly to know ourselves and be ourselves. We cannot do it unless we learn to identify ourselves with all those lives. Values are essential for positive human behavior. Education is naturally values-oriented and must develop personal caring, cooperation, and respect for others. Values Education is integral to education.

What are Values?

Value literally means something that has a price, something that is precious, dear, and worthwhile; hence, something one is ready to suffer and sacrifice for. In other words, values are a set of principles or standards of behavior. Values are the guiding principles of life that are conducive to all-round development. They give direction to life and bring joy, satisfaction, and

peace to it. They bring it to life.

What is Value Education?

Value education means instilling in the children a sense of humanism and a deep concern for the well-being of others and the nation. By value education, one refers to planned educational action aimed at the development of proper attitudes, values, emotions, and behavior patterns in children. This phrase covers all aspects of personality development. However, value education differs from routine education. Education opens up our minds, but value education gives us purity of heart too; education provides us with skills, but value education provides us sincerity too; education extends our relationship with the world, and value education links us with our family members too. Education makes our lives better, but value education makes our lives better too; education teaches us to compete with others, but value education encourages us to be complete too; education makes us a good professional, but value education makes us a whole human too; education takes us to the top, but value education takes the whole society to the top. Education gives us the capacity for better learning, but value education also gives us the tools for a deeper understanding.

Importance of Value Education

Value education is a humble effort toward learning basic facts about humanity. The core idea behind value education is to cultivate essential values in the students so that the civilization that teaches us to manage complexities can be sustained and further developed. It begins at home and is continued in school. Value education is important in many ways, such as:

- Value education develops a child's personality in its physical, mental, emotional, and spiritual aspects.
- Value education inculcates good manners and responsibility as ideal citizenship.
- Value education helps to develop respect for the dignity of individuals and society.
- Value education triggers a spirit of patriotism and national integration.
- Value education also helps to develop a democratic way of thinking and living.
- Value education develops tolerance for and understanding of different religious faiths.
- Value education helps students have faith in themselves.
- Value education enables students to make decisions on the basis of sound moral principles.

Reasons for deterioration of Values

Today there is a deterioration of values in society. The values have been neglected not only at the social level but at the national level also. It has been seen that materialistic development also causes a deterioration of value. There are several factors behind it.

- There is a lack of development of sound moral vision among human beings along with scientific and technological development. Due to that human beings can produce such powerful means of mass destruction like atom bombs to destroy the whole world in no time.
- Loss of leadership among the teachers becomes the main reason for the deterioration of values.

- The modern youth receiving education are losing their idealism and living in a spiritual vacuum. Moral values have no respect now.
- Lack of academic syllabus related to human values and professional ethics in the modern education system.
- Higher importance to the materialistic world.
- Lack of extra co-curricular activities based on human values and professional ethics. There is great importance in curricular & extra-curricular activities for the student's life.

The role of Teachers for inculcation of values

The following roles of teachers are significant:

- As a facilitator who stimulates, provokes, informs, and sensitizes the learners with reference to value situations in life.
- By involving the learners actively in discussion, dialogue, and practical activities, the teacher should make them think and reflect on human actions and events.
- By exposing students to works of art, beauty in nature, human relationships, and actions of moral worth, and developing their moral sensibilities.
- Creating an atmosphere of love, trust, cooperation, and security in the school is conducive to the development of high ideals and values.
- By developing a nationalistic feeling among students.
- By creating awareness about the problems of the future especially those related to food, water, energy, environment, pollution, health, and population.
- Through giving equal importance to all students irrespective of caste, creed, and gender.

Strategies to Learn languages with Values

Value education and language acquisition can be taught very easily by using the following strategies:

- By asking students to write various stories that may bring out maximum morals and different perspectives and values.
- By asking students to study literature issues that require moral correction
- Students will write an essay on such events that require critical thinking about how values could be inculcated in such a situation.
- By giving students an opportunity to participate in activities likes elocution competitions, skits, and drama to develop their oral skills.
- By arranging Debates, and Discussions based on cultural experience so that students learn to respect their respective cultural differences.

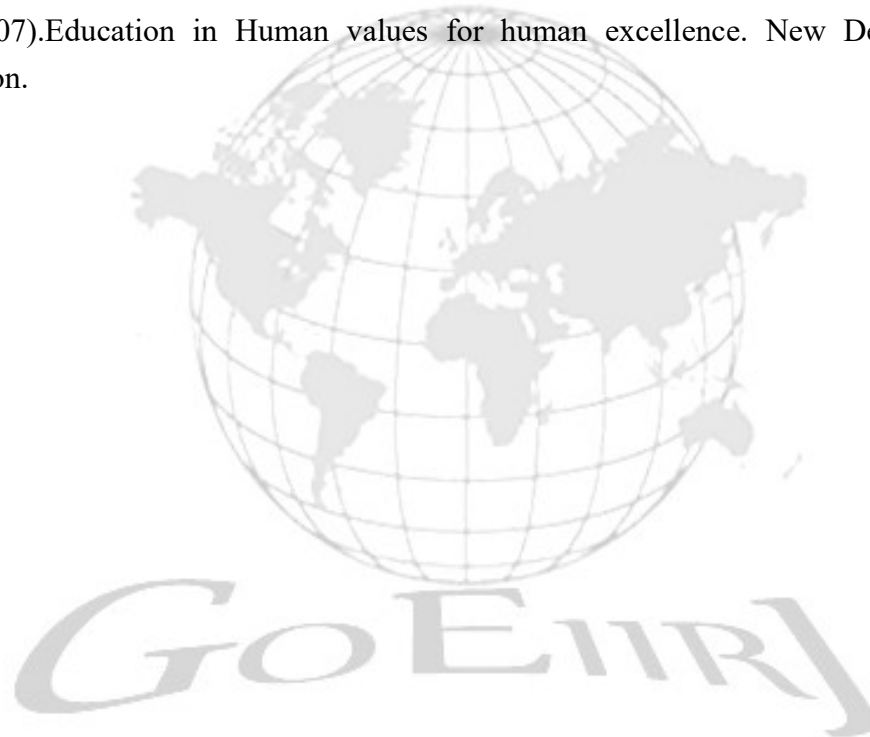
Conclusion

Thus, we can say our educational system should not merely focus on information-based knowledge, but on the inculcation of values that guide the students, in the desirable use of the acquired knowledge and skills so that the Future generation becomes the ideal citizen for the nation. It is well understood that our education system has failed to develop values among the

students. Here Teachers play an important role in inculcating values among the next generation. Teachers should help students to become good and responsible citizens. By doing so we can make our world a very beautiful place where everyone can live peacefully.

References:

- Jindal, J. (2013). Value Based Education- Need of the Day. In International Journal of Emerging Research in Management & Technology.
- Reddy, N.V. (1979). Man, Education and Values. New Delhi: B.R. publishing Corporation
- Ruhela, S.P. (1986). Human Values and Education. New Delhi: Sterling publishers' pvt.ltd.
- Venkataiah N. (2005). Value Education. New Delhi: Ashish publication House.
- Verma Y. (2007). Education in Human values for human excellence. New Delhi: Kanishka publication.

પંચતંત્રના ‘કાકોલુકીય’ તંત્રમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો

યોગેશ એ.પટેલ

પ્રવાસી શિક્ષક,

શ્રી ભીનાર પ્રાથમિક શાળા, ભીનાર, તા.વાંસદા, જી.નવસારી

Abstract:

પંચતંત્રના પાંચ તંત્રો પૈકીનું ત્રીજું તંત્ર એટલે કાકોલુકીય.તેનો અર્થ થાય છે કાગડાઓ અને ધૂવડો.આ તંત્રમાં કુલ ૧૬ વાર્તાઓ આવરી લેવાઈ છે. અહીં મુખ્ય બાબત કાગડાઓ અને ધૂવડોના સમૂહ વચ્ચે થતી તકરાર છે.બંને પક્ષના રાજાઓ તેમના મંત્રીઓના સલાહ,સૂચનો ધ્યાને લઈ એકબીજા ઉપર વિજયી બનવા પ્રયત્નો કરે છે.મંત્રીઓ પ્રાસંગિક વાર્તાઓ દ્વારા નીતિબોધ આપે છે.વાર્તાઓમાં સિંહ,સસલું, ઉંદર, ફાથી,કબૂતર,સાપ વગેરે પ્રાણીઓ,પક્ષીઓનાં પાત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.માનવીય પાત્રો ઓછાં છે.આ પાત્રો દ્વારા રાજનીતિ, ફૂટનીતિ, ધર્મપરાયણતા, નીતિમત્તા, કામુકતા, અલૌકિકતા, સ્વાર્થ,પરમાર્થ, સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્ય વગેરે બાબતો ઉજાગર થાય છે.દરેક વાર્તાની શરૂઆત અને અંત વાચકમાં જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલ પ્રેરનારી છે.વાર્તાઓ ટૂંકી છતાં બોધાત્મક છે. દરેક વાર્તાના અંતે આગળની વાર્તાની પુષ્કળમિ તૈયાર થાય છે.પ્રત્યેક વાર્તાઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે. વાર્તાઓમાં જંગલ, નદી, ઝાડ, પથુ, પક્ષીઓ, મનુષ્ય, ઋષિઓ, દૈવી શક્તિઓના ઉલ્લેખ દ્વારા સજીવ અને પ્રકૃતિતત્વોની મહત્તા અંકાયેલી છે.દરેક વાર્તા માનવજીવન સાથે પણ ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે.પાત્રો દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિઓમાં માનવજીવન પ્રતિબિંબિત થાય છે.વાર્તાઓમાં નાનાં-મોટાં દરેક પાત્રોને સવિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે.વાર્તાઓમાં સાચા ધર્મના આચરણ કરવા પર ભાર મુકાયો છે.દરેક વાર્તામાં સંસ્કૃત શ્લોકોનો ભાવાર્થ રજૂ થયો છે,જે મનુષ્યોના જીવન માટે ઉપદેશાત્મક રીતે પ્રેરણાદાયી સાબિત થાય તેમ છે.આ શ્લોકોને અનુસરવાનું આહવાન કરાયું છે.

Keywords : પંચતંત્ર,કાકોલુકીય,વાર્તા,માણસ,માનવીય મૂલ્ય

• **પુસ્તાવના:**

વાર્તાઓ આદિકાળથી માનવજીવનને બોધદાયક પ્રેરણા આપી સાચો માર્ગ ચીંધનારી રહી છે.વાર્તાઓ સૌને પ્રિય હોય છે.વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ આપણા માનસપટ પર ગહન અસર ઊભી કરનારું અને ચિરસ્થાયી હોય છે.આપણા પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથોમાં પણ વાર્તાઓનું મહત્ત્વ આલેખાયું છે. ‘પંચતંત્ર’ આવી જ સમાજોપયોગી વાર્તાઓ ધરાવતો એક લોકપ્રિય ગ્રંથ છે.તેની રચના આશરે ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે પંડિત વિષ્ણુ શર્મા દ્વારા કરવામાં આવી હતી.મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ આ ગ્રંથ વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદિત થયો છે.તેના નામ પ્રમાણે તે કુલ પાંચ તંત્રોમાં વિભાજિત છે : મિત્રભેદ,મિત્રાસંપ્રાપ્તી, કાકોલુકીય, લબ્ધપ્રણાશ અને અપરિક્ષિતકારક.અહીં અધ્યેતા દ્વારા ‘કાકોલુકીય’ તંત્રને અભ્યાસ વિષય તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે.

‘કાકોલુકીય’ તંત્રમાં કાગડાઓના રાજા મેઘવર્ણ અને ધૂવડોના રાજા અરિમદન વચ્ચે ચાલતી લડાઈ અને સુલેહ મુખ્ય બાબત છે.આ તંત્રમાં નાની-મોટી કુલ ૧૬ વાર્તાઓ આવરી લેવાઈ છે.વાર્તાઓ રોચક અને રસપ્રદ રીતે વર્ણવાઈ છે.દરેક વાર્તા શત્રુ પક્ષને માત આપવાના ઉદ્દેશ સાથે સંબંધિત છે.પ્રાણીઓના પાત્રો દ્વારા રજૂ થતી વાર્તાઓ લોકજીવનને સ્પર્શે છે.દરેક વાર્તામાં હીરા જેવા મૂલ્યવાન સંસ્કૃત શ્લોકો શાસ્ત્રોને અનુસરવાનું સૂચન કરે છે.પ્રત્યેક વાર્તામાં સમાયેલા નીતિ વિષયક મૂલ્યો ખરેખર જ સમાજ કલ્યાણ કરવા સક્ષમ છે.

· વિષયવસ્તુ :

(૧) ચતુર્દન્ટ ફાથીની વાર્તા:

આ વાર્તામાં જીવનનિર્વાહ માટે સંઘર્ષ કરતા હાથીઓ અને સસલાંઓની વાત રજૂ થઈ છે. આવી પડેલી આફતના સમયે સસલાંઓ ધીરજ અને યુક્તિપૂર્વક તેનો સામનો કરે છે. લંબકર્ણ નામક સસલાની યુક્તિ વડે ગજરાજનાં ટોળાંને સસલાંઓનું નિવાસસ્થાન છોડવું પડે છે. આ વાર્તા આપણને સમજાવે છે કે નીચ, આળસુ, કાયર, વ્યસની, કૃતઘ્ની અને પીઠ પાછળ નિંદા કરનારને આપણે કદી પોતાનો સ્વામી બનાવવો જોઈએ નહીં.

જે રાજા મૂર્ખ, લોભી અને ખોટાબોલાને પોતાનો દૂત બનાવે છે તે રાજાનું કોઈપણ કામ સફળ થતું નથી.

(૨) કર્પિંજલ અને ગોરૈયાની વાર્તા:

આ વાર્તામાં કર્પિંજલ, ગોરૈયા, બિલાડી અને સસલાંના પાત્ર દ્વારા ધર્માચરણ કરવાનું જણાવાયું છે.

કર્પિંજલ અને સસલાંને પોતાના ઘર બાબતે વિવાદ થતાં તેઓ બિલાડા પાસે ન્યાય મેળવવા જાય છે. કોઈને પણ પોતાનું ઘર અતિપ્યારું હોય છે, કારણ કે, જે સુખ માણસને પોતાના ઘરમાં મળે છે તે સુખ તેને સ્વર્ગમાંય નથી મળતું. બિલાડો ધર્મોપદેશ દ્વારા જણાવે છે કે, ‘ જે કામને આપણે પોતાના માટે પ્રતિફૂળ માનીએ તે કામ બીજાને માટે પણ ન કરવું જોઈએ. જગતમાં ધર્મ વિના ઉદ્ધાર નથી.’

માણસ કરતાં તેનો ધર્મ મહાન છે. ધર્મ વગરનો માણસ પશુ જેવો છે. પરોપકાર એ પુણ્ય છે, જ્યારે બીજાને કષ્ટ આપવું એ પાપ છે.

(૩) મિત્રશર્મા બ્રાહ્મણની વાર્તા:

આ વાર્તામાં એક અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ કઈ રીતે ઠગોની વાત વિશ્વાસ મૂકી છે તે જણાવાયું છે.

આપણે નિંદા, ઠેકડી થતાં નાસીપાસ થવું જોઈએ નહીં, પરંતુ પોતે જે કંઈ કરીએ છીએ તે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કરવું જોઈએ. આપણે અજાણ્યાની વિવેકભરી વાણી, મહેમાનોનાં મીઠાં વચનો, સ્ત્રીનું રુદન, તથા લુચ્યા માણસની કપટભરી વાતોમાં સાવધ રહેવું જોઈએ.

(૪) અતિદર્પ સાપની વાર્તા:

આ વાર્તામાં અતિદર્પ નામના સાપ અને કીડીઓની વાત રજૂ થઈ છે. ઓછી બળવાન પરંતુ ઝાઝી કીડીઓ પણ એક બળવાન સાપને પરાજીત કરી દે છે. “ બુદ્ધિશાળી માણસ ઉતાવળે કાર્યની શરૂઆત કરતો નથી, પણ જો તે કોઈ કાર્યની શરૂઆત કરી દે તો તે તેને પૂરું કરીને જ જંપે છે.” બળવાને કમજોર માણસને પડકારવો જોઈએ નહીં. કમજોર પણ તેની સામર્થ્યશક્તિનો ઉચિત ઉપયોગ કરે તો તે પણ બળવાને માત દઈ શકે છે.

(૫) હરિદત્ત બ્રાહ્મણની વાર્તા:

પ્રસ્તુત વાર્તામાં હરિદત્ત બ્રાહ્મણ અને સોનામહોર આપતા સાપની વાત રજૂ થઈ છે. સ્વાર્થ અને લોભ હંમેશા નુકશાનકારક હોય છે, તે અહીં દર્શાવાયું છે. લોભવશ બ્રાહ્મણપુત્ર બધીજ સોનામહોરો એકસાથે લઈ લેવા સાપ પર પ્રહાર કરે છે, પરંતુ સર્પદંશથી તે મૃત્યુ પામે છે. માણસે જીવો પ્રત્યે દયાવાન બનવું જોઈએ. કારણ કે, પોતાના શરણે આવેલા જીવો પર જે દયા દાખવતો નથી તેનાં નિશ્ચિત પ્રયોજનો નષ્ટ થઈ જાય છે.

(૬) ચિત્રરથ રાજાની વાર્તા:

પ્રસ્તુત વાર્તામાં ચિત્રરથ નામના રાજા અને સોનાના હંસોની વાત રજૂ થઈ છે. અભિમાન અને અહંકાર કઈ રીતે અધ:પતન કરે છે તે સ્પષ્ટપણે દર્શાવાયું છે. સોનાના હંસો અહંકારવશ અન્ય પક્ષીને સરોવરમાં આશરો આપતા નથી, પરંતુ આગળ જતાં આ હંસોને જ સરોવર છોડવું પડે છે. માણસોએ પણ ખોટો દંભ ન રાખતાં સૌને સમાન ગણી અશરણને શરણ આપવી જોઈએ. નિર્દયતા અનિષ્ટો પેદા કરે છે.

(૭) પારધી અને કબૂતરની વાર્તા:

આ વાર્તામાં યમરાજ સમાન ફૂર પારધી અને કબૂતર-કબૂતરીના જોડાંની વાત રજૂ થઈ છે. પતિ-પત્નીનાં

અતુલ્ય પ્રેમનાં દર્શન અહીં થાય છે. પારધીના પાંજરામાં પૂરાયેલી કબૂતરીનાં વિરહમાં કલ્પાંત કરતા કબૂતરનો અસહ્ય વિયોગ હૃદયને સ્પર્શી જાય છે.

“ પતિવ્રતા, પ્રાણથી પણ વધારે પતિને ચાહનારી, સદાય પતિના કલ્યાણમાં રત રહેનારી પત્ની જે પુરુષને પ્રાપ્ત થઈ છે તે પુરુષ ધન્ય છે. સ્ત્રી વિના ઘર, ઘર નથી કહેવાતું. ઘર એટલે જ સ્ત્રી.”

“ જેનાં ઉપર પતિ રાજી ના રહે તે સ્ત્રી, સ્ત્રી નથી. જેના પર પતિ પ્રસન્ન હોય તે સ્ત્રીએ સમજવું કે તેના પર ભગવાન પ્રસન્ન છે. પિતા, ભાઈ, પુત્ર એ બધા મર્યાદિત સુખ આપે છે, જ્યારે પતિ તરફથી મળતું સુખ નિરમર્યાદ હોય છે.” વરસાદ અને ઠંડીથી ઠુંઠવાતા પારધીને જોઈ કબૂતરી કબૂતરને તે પારધીની રક્ષા પ્રાણના ભોગે પણ કરવા જણાવે છે. જે અતિથિ પ્રત્યેનો સેવાભાવ, સમર્પણભાવ દર્શાવે છે. પારધીની ભૂખ મટાડવા કબૂતર સળગતા તાપણમાં ફૂદી પડીને પ્રાણની આહુતિ આપે છે. આ બાબત આપણને સમજાવે છે કે નિઃસ્વાર્થ ભાવે થયેલી સેવા અને પરોપકારથી જ પુણ્યપ્રાપ્તિ મળે છે. કબૂતરના દેહદાનથી શિકારીનું હૃદય પરિવર્તન થાય છે. અને તે જપ, તાપ, ઉપવાસ વગેરેથી ધર્મનું પાલન કરી પાપોનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. કબૂતરીને પણ તે પિંજરામાંથી મુક્ત કરે છે.

(૮) કામાતુર વણિકની વાર્તા:

પ્રસ્તુત વાર્તા કામાતુર નામના વણિક અને તેના ઘરમાં ચોરી કરતા ચોરને સંબંધિત છે. કામાતુરના ઘરમાં ચોરીના ઈરાદે પ્રવેશેલ ચોરના ડરથી કામાતુરની પત્ની પતિને બાહુપાશમાં જકડી લે છે, જેથી કામાતુર પ્રસન્ન થાય છે અને ચોરને કોઈપણ ભય વિના ચોરી કરવાની અનુમતિ આપે છે. આ રીતે કામાતુર ઉપકાર કરનાર ચોરનું પણ ભલું ઈચ્છે છે. તેથી ઉપકારનો બદલો ઉપકારથી જ આપવો યોગ્ય છે. શરણે આવેલાનું હિત તાકવામાં કોઈ બુરાઈ હોતી નથી

(૯) દ્રોણ બ્રાહ્મણની વાર્તા:

આ વાર્તામાં દ્રોણ નામના બ્રાહ્મણ અને બે ચોરની વાત રજૂ થઈ છે. ચોરોનો ભેદ ખુલ્લો પડી જતાં બંને એકબીજા પર જ દોષારોપણ કરે છે. જેથી, બ્રાહ્મણને ત્યાં ચોરી થતી અટકે છે. આમ, અંદરોઅંદર ઝગડો કરનાર શત્રુઓ પણ આપણાં કલ્યાણમાં સાધક બનતાં હોય છે. તેથી, શત્રુઓ સામે બળ કરતાં કળથી કરેલું કામ ઉચિત હોય છે.

(૧૦) દેવશક્તિ રાજાની વાર્તા:

આ વાર્તામાં દેવશક્તિ નામના રાજા, તેમનો દીકરો અને બલિ નામના રાજા, તેમની દીકરીની વાત થઈ છે.

બલિ રાજા તેમની દીકરીનું અપમાન કરીને તેને પોતાનાથી દૂર કરી દે છે. પરંતુ, દીકરી પોતાની બુદ્ધિમત્તાથી સૌને પ્રભાવિત કરે છે. તેથી જ્યાં અપૂજનીયની પૂજા થાય અને પૂજનીયનું અપમાન થાય તેવી જગ્યા છોડી દેવી જોઈએ. કારણ કે, ત્યાં ભય, દુઃકાળ અને મૃત્યુ જેવી બાબતો હંમેશા થતી રહે છે. આપણે કોઈને પણ વાણી, વર્તનથી તેની બુદ્ધિક્ષમતાને આંકવી જોઈએ નહીં.

(૧૧) વીરવર સુથારની વાર્તા:

પ્રસ્તુત વાર્તામાં વીરવર સુથાર અને તેની વ્યાભિચારિણી પત્નીની વાત રજૂ થઈ છે. પતિ માટે તેની પત્ની હંમેશા વિશ્વાસુ હોય છે તે સમજાવાયું છે. કામુક અને વ્યાભિચારિણી પત્નીની હકીકત જાણી જવા છતાં વીરવર પતિધર્મ નિભાવે છે. પરંતુ તે મૂર્ખતાનો શિકાર બને છે. આમ, સીધે સીધો ગુનો કરવા છતાં પણ ગુનેગારની વિનંતીઓ સાંભળીને મૂર્ખ વ્યક્તિ શાંત થઈ જાય છે. તે જ રીતે અજ્ઞાનીઓ અર્ધસત્યને જ સંપૂર્ણ સત્ય માની લે છે.

(૧૨) યાજ્ઞવલ્ક્ય અને ઉંદરડીની વાર્તા:

આ વાર્તામાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય અને ઉંદરડીમાંથી કન્યા બનેલી તેમની દીકરીની વાત કરવામાં આવી છે. મહર્ષિની દીકરી સૂર્યનારાયણ, મેઘદેવ, પર્વતરાજ સાથે પરણવા સંમત થતી નથી, પરંતુ ઉંદર સાથે પરણવા રાજી થાય છે. આ પરથી ખ્યાલ આવે છે કે જાતિગત સ્વભાવ છોડવો મુશ્કેલ હોય છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાનાં વર્તન, વાણીનાં બંધનમાં

રહેવાનું પસંદ કરે છે.

(૧૩) સિન્ધુક પક્ષીની વાર્તા:

પ્રસ્તુત વાર્તામાં સોનાના મળની ચરક કરતા સિન્ધુક પક્ષીની વાત રજૂ થઈ છે. શિકારી,રાજા વગેરે સિન્ધુક પક્ષીનું મહત્વ સમજી શકતા નથી અને તેને પોતાનાથી દૂર કરે છે. આ પરથી ખ્યાલ આવે છે કે,મૂર્ખાઓની વચ્ચે વિદ્વાન વ્યક્તિની વિદ્વતાનું મહત્વ રહેતું નથી.જ્ઞાનીઓએ મૂર્ખાઓની સભામાંથી દૂર ચાલ્યા જવામાં જ સમજદારી છે. મૂર્ખાઓને સમજાવવું નિરર્થક છે.

(૧૪) ખરનખર સિંહની વાર્તા:

આ વાર્તામાં ખરનખર સિંહ અને ચતુર શિયાળની વાત રજૂ થઈ છે. પોતાની ગુફામાં પેસી ગયેલા સિંહનો શિયાળ યુક્તિપૂર્વક સામનો કરે છે અને ત્યાંથી દૂર જતું રહે છે. “ ભવિષ્યમાં આવી પડનારી આફતને જે અગાઉથી જાણી લે છે તે સુખી થાય છે.જે ભાવિને જાણતો નથી તે દુઃખી થાય છે.” તેથી આપણે પણ વર્તમાનમાંથી ભવિષ્યનો તાગ મેળવી લેવો જોઈએ. વર્તમાનના કાર્યોમાં જે વિલંબ કરે છે તેના કામમાં ખુદ દેવો પણ વિઘ્ન ઊભું કરી દે છે.

(૧૫) મંદવિષ સાપની વાર્તા:

આ વાર્તામાં મંદવિષ સાપ અને દેડકાંઓની વાત રજૂ થઈ છે. મંદવિષ સાપ પોતાની ભૂખ સંતોષવા દેડકાંઓને તેની પીઠ પર ફેરવવા રાજી થઈ જાય છે. આ પરથી સમજાય છે કે,સમય આવ્યે બુદ્ધિશાળી માણસ તેના દુશ્મનને પણ પોતાના ખભે ઊંચકી લે છે.તેથી બુદ્ધિશાળી માણસે પોતાનું માન ત્યજીને અને અપમાનને આદરપૂર્વક અપનાવીને પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવો જોઈએ.

(૧૬) યજ્ઞદત્ત બ્રાહ્મણની વાર્તા:

પ્રસ્તુત વાર્તામાં યજ્ઞદત્ત નામના બ્રાહ્મણ અને તેની વંદેલ પત્નીની વાત રજૂ થઈ છે. પોતાના પતિદેવને છેતરીને તેનું અહિત ઈચ્છનાર પત્નીને પતિ યોગ્ય સમય જોઈ તેની હકીકત છતી કરે છે. જેમ ‘ધીરજનાં ફળ મીઠાં’ હોય તેમ ધૈર્ય અને ધીરજપૂર્વક યોગ્ય સમયની રાહ જોઈ કરેલું કાર્ય શ્રેષ્ઠ પરિણામ આપે છે.ઉતાવળે કરેલું કાર્ય નુકશાનકારક સાબિત થાય છે.

ઉપસંહાર:

‘કાકોલુકીય’ તંત્રમાં સમાવિષ્ટ વાર્તાઓ આપણા રોજબરોજના જીવન સાથે સંકળાયેલી છે.વાર્તાઓ આપણામાં નવચેતન પ્રગટાવી જીવન પ્રત્યે સુયોગ્ય દષ્ટિકોણ કેળવવામાં સહાયરૂપ બને છે.તેઓ આપણને સાચા ધર્મ પ્રત્યે અભિમુખ કરે છે.આ વાર્તાઓ આપણને શાસ્ત્રોની પગદંડી પર ચાલવા પ્રેરકબળ પૂરું પાડે છે.ખાસ કરીને બાળકોના ઘડતરમાં આ વાર્તાઓ ખૂબ ઉપયોગી થાય તેમ છે. શાળા,મહાશાળા અને મહાવિદ્યાલયોમાં જો તેમનો ઉચિત ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આપણે ખરેખર માનવીય મૂલ્યોને પામી શકીશું.

ગ્રંથ સંદર્ભ સૂચિ :

વિનુભાઈ ઉ.પટેલ(૨૦૧૨),પંચતંત્રની વાર્તાઓ,એમ.એમ સાહિત્ય પ્રકાશન

પંડિત વિષ્ણુ શર્મા, અનુવાદક – સત્યકામ વિદ્યાલંકાર (૨૦૧૩), પંચતંત્ર, raj pal and sons

Patrick olivelle(1997), Panchtantra : The Book of India’s folk wisdom, Oxford University pressa.Wikisource.org

ગુજરાતી વિશ્વકોશ

vishnubhartiya.blogspot

બી. એડ અભ્યાસક્રમ અંગે તાલીમાર્થીઓના વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો અભ્યાસ

અક્ષયભાઈ બી. ટંડેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

આર.કે.દેસાઈ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, વાપી.

સારાંશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ નવસારી સ્થિત જલાલપોરની સરદાર પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશનના તાલીમાર્થીઓનાબી. એડ અભ્યાસક્રમ અંગેના વ્યક્તિગત મૂલ્યો સંદર્ભે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. જેમાંનમૂના તરીકે એફ.વાય.બી. એડનાપ૧ અને એસ.વાય.બી.એડના ૪૭ તાલીમાર્થીઓની સહેતુક નમૂનાની રીતે પસંદગી કરવામાં આવી હતી. પ્રસ્તુત અભ્યાસ અંતર્ગત માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વરચિત અભિપ્રાયાવલિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. માહિતીનું પૃથક્કરણ વિધાનોના કાઈવર્ગ મૂલ્ય શોધી કરવામાં આવ્યું હતું. આ સંદર્ભે મહત્વપૂર્ણ તારણ પ્રાપ્ત થયું હતું કે તાલીમાર્થીઓના જીવનમાં હકારાત્મક અભિગમ કેળવવા માટે બી. એડ અભ્યાસક્રમ સહાયરૂપ થતો હતો તેમજ તાલીમાર્થીઓનો સામાજિક દ્રષ્ટિકોણ પણ બદલાયો હતો.

૧. પ્રસ્તાવના

મૂલ્યો માનવજીવનનો પાયો છે. માનવીના વ્યક્તિત્વનું, તેના ચારિત્ર્યનું નિર્માણ જ તેના મૂલ્યોને આધારે થાય છે પરંતુ વ્યક્તિગત મૂલ્યોની બાબતમાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે ભિન્નતા રહેલી છે આ બાબતે બે મત નથી. બાબક મૂલ્ય અંગેનું સાચું જ્ઞાન અને સમજ મેળવે તે માટે શાળા, સમાજ અને કુટુંબે મૂલ્યશિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવો આવશ્યક છે. શિક્ષક પ્રશિક્ષણ દરમિયાન શિક્ષકે પોતે પણ મૂલ્યશિક્ષણથી પરિચિત થવું પડશે અને તે મૂલ્યો તેના જીવનમાં પણ ઉતારવું પડશે. જો આ થશે તો જ ભવિષ્યમાં શિક્ષકને વર્ગખંડમાં શિક્ષણ દરમિયાન તેમના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્યો વિકસાવવામાં સફળતા મળશે.

મૂલ્ય એટલે શું?

મૂલ્યો એટલે મનોવૈજ્ઞાનિક, સામાજિક, નૈતિક કે સૌંદર્ય પરબતાને લક્ષ્યમાં રાખીને માનવીની સારું-નરસું તારવવાની શક્તિ- કાર્ટર વી. ગુડ

વ્યક્તિગત મૂલ્યો

વ્યક્તિગત મૂલ્યો દરેક વ્યક્તિની આંતરિક જરૂરિયાતો, તેમની ઈચ્છાઓ અને જેને તેઓ મહત્વપૂર્ણ માને છે તે પ્રતિબિંબિત કરે છે. વ્યક્તિ જેને યોગ્ય માને છે અને જેવું વર્તન કરે છે એ તેનું વ્યક્તિગત મૂલ્ય.

૨. અભ્યાસના હેતુઓ

પ્રસ્તુત અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ હતા.

૧. બી. એડ કોલેજના પુરુષ તાલીમાર્થીઓના મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
૨. બી. એડ કોલેજના સ્ત્રી તાલીમાર્થીઓના મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
૩. બી. એડ અભ્યાસક્રમ અંગે તાલીમાર્થીઓના મૂલ્યોનો વિકાસ તપાસવો.

૩. અભ્યાસના પ્રશ્નો

૧. બી. એડ કોલેજના પુરુષ અને સ્ત્રી તાલીમાર્થીઓ કેવા મૂલ્યો ધરાવે છે?
૨. બી. એડ અભ્યાસક્રમ અંગે તાલીમાર્થીઓ કયા પ્રકારના વ્યક્તિગત મૂલ્યો ધરાવે છે?

૪. અભ્યાસ પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

૫. નમૂના પસંદગી

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નમૂના તરીકે જલાલપોર સ્થિત બી. એડ કોલેજના એફ.વાય.બી. એડના ૫૧ અને એસ.વાય.બી. એડના ૪૭ તાલીમાર્થીઓની સહેતુક નમૂનાની રીતે પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આમ, કુલ ૯૮ તાલીમાર્થીઓનો અભ્યાસ હેઠળના નમૂનામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

૬. અભ્યાસ માટેનું ઉપકરણ

સંશોધન માટે આવશ્યક માહિતીના એકત્રીકરણ માટે વિવિધ સંશોધન ઉપકરણોનો વિનિયોગ કરી શકાય છે. જેમ કે, અભિપ્રાયાવલિ, પ્રશ્નાવલિ, કમ્પ્યુટર, ઓનલાઇન વગેરે. પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓને ધ્યાનમાં લેતા સંશોધકને અભિપ્રાયાવલિની રચના કરવાનું વધુ યોગ્ય જણાયું હતું.

૭. માહિતી એકત્રીકરણની રીત

સૌપ્રથમ સરદાર પટેલ બી. એડ કોલેજના આચાર્યશ્રીનો સંપર્ક સાધવામાં આવ્યો હતો. એમની અનુમતિ મેળવી તાલીમાર્થીઓનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક સાધી અભિપ્રાયાવલિ પર માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી.

૮. માહિતી પૃથક્કરણની રીત

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે એકત્રિત કરાયેલ માહિતીના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લઈ સંશોધકે કાઈવર્ગ પરીક્ષણનો વિનિયોગ કરી માહિતીનું પૃથક્કરણ કર્યું હતું.

૯. અભ્યાસના તારણો

૧. બી. એડ કોલેજના પુરુષ તાલીમાર્થીઓ સામાજિક અને આર્થિક મૂલ્યો પ્રમાણમાં વધુ ધરાવતા હતા.
૨. બી. એડ કોલેજની સ્ત્રી તાલીમાર્થીઓને નૈતિક મૂલ્યોને પોતાના જીવનમાં વધુ મહત્વ આપતી જોવા મળી હતી.
૩. બી. એડ અભ્યાસક્રમ તાલીમાર્થીઓના જીવનમાં હકારાત્મક અભિગમ કેળવવા માટે સહાયરૂપ થતો હતો તેમજ તાલીમાર્થીઓનો સામાજિક દ્રષ્ટિકોણ પણ બદલાયો હતો.

૧૦. સમાપન

પ્રસ્તુત અભ્યાસ બી. એડ અભ્યાસક્રમ અંગે તાલીમાર્થીઓના વ્યક્તિગત મૂલ્યોને ઓળખવા માટે હાથ ધરાયો હતો. શાળાના વિદ્યાર્થી, શિક્ષકો, આચાર્યો તથા કોલેજના તાલીમાર્થીઓ, અધ્યાપકો તેમજ શિક્ષણમાં રસ લેતા સૌને આ અભ્યાસ ઉપયોગી થશે એવું સંશોધકનું માનવું છે.

સંદર્ભસૂચી

૧. જોષી, એચ.ઓ. (૧૯૯૮). **મૂલ્ય શિક્ષણ**. (પ્રથમ આવૃત્તિ). રાજકોટ: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ગુજરાત રાજ્ય.
૨. રાવલ, એન.વી. (૨૦૧૧). **કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધારશિલાઓ સમાજશાસ્ત્રીય આધારશિલાઓ**. અમદાવાદ: નીરવ પ્રકાશન.
૩. ઉચાટ, ડી.એ. (૨૦૧૨). **શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર**. (દ્વિતીય આવૃત્તિ). રાજકોટ: પારસ પ્રકાશન.

ઉપનિષદો આધારિતશિક્ષણપ્રણાલિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો

ડૉ. દેવાંગના ચેતન ઠક્કર

અધ્યાપક સહાયક,

શ્રીમતી વી.આર. ભક્ત કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, કામરેજ ચારરસ્તા

સારાંશ

ભારતની મૂલ્યવાન સંસ્કૃતિ વ્યક્તિ અને સમાજના મૂલ્યલક્ષી વ્યવહારો દ્વારા યુગોથી રચાયેલી જોવા મળે છે. આ સંસ્કૃતિના મૂલ્યલક્ષી વ્યવહારોનું પ્રતિબિંબ ભારતિય વૈદિક સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.ભારતિય વૈદિક સાહિત્યમાં વેદ, વેદાંગો,બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને પછી ઉપનિષદો છે.ભારતિય પ્રાચીન શિક્ષણપ્રણાલી વૈદિક કાળમાં શરૂ થઇ ઉપનિષદ કાળમાં વધુ સુદૃઢ બની. ભારત દેશની સભ્યતા તથા મૂલ્યો અંગેના પ્રબળ વૈચારિક મોજાની છોળ ઉપનિષદકાળમાં જોવા મળે છે.માનવીનું વર્તન, રહેણીકરણી, રીતરીવાજો,માન્યતાઓ અને આદર્શોનો સરવાળો એટલે મૂલ્ય.દરેક ઉપનિષદોમાં કોઈ ને કોઈ મૂલ્યો સમાવેલા છે.ઉપનિષદકાળની શિક્ષણપ્રણાલિમાં જે વિવિધ મૂલ્યો સમાવેલા છે તેની ચર્ચા આ પેપરમાં કરવામાં આવી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ઉપનિષદ, મૂલ્ય

પ્રસ્તાવના:

ઇશ્વરે સૃષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું પછી 'ના એકાકી રમતે' એ ન્યાયે વિવિધ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું.તેમાં ઉત્કૃષ્ટ સર્જન એટલે માણસ.મન અને બુદ્ધિથી સજાવેલ માણસે પૃથ્વી પર અનેકશોધખોળો કરી.માનવજીવનને સુખી કરવા મથામણો કરી. આજે માનવ પાસે સુખ સમૃદ્ધિના અનેકવિધ સાધનોઉપલબ્ધ છે.ત્યારે માનવ એક પ્રકારની આંતરિક રિક્તતાથી પીડાઈ રહ્યો છે.સમાજ ચેતનમૂર્ત છે અને તે પ્રેમ,સદભાવના,ભ્રાતૃભાવ,નૈતિકતા તથા માનવીય મૂલ્યોને આધારે ચાલે છે. એક પ્રગતિશીલ સમાજનું નિર્માણ આવા મૂલ્યોને આધારે જ થઇ શકે. આજે એ મૂલ્યોનો અભાવ જ નહીં પરંતુ ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો છે. એક તરફ માનવે અવકાશ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે તો બીજી તરફ દિશાશૂન્ય બનીને શાંતિની શોધમાં ભટકી રહ્યો છે. સુખની શોધમાં નીકળેલ માનવ દુઃખના દરિયામાં ડુબકા મારે છે. આજનો વિદ્યાર્થી પણ શાળા કોલેજમાં શિક્ષણ લેવાને બદલે ઉગ્ર પ્રદર્શનો,હડતાલ, તોડફોડ, માદક દ્રવ્યોનું સેવન, મનોરંજનના સાધનોમાં વધુ રસ છે. શિક્ષક પણ મંતથી શિક્ષણકાર્ય કરતા નથી.આથી જ આજના સમયની માંગ છે કે આપણે એક નવી દિશા નવી રીતિ શોધવી રહી કે જેનાથી માણસને પૂર્ણમાનવ-દિવ્યમાનવ બનાવી શકાય .પ્રાચીનકાળનું સાહિત્ય હિંદુ સંસ્કૃતિની દીપશિખા છે. ભારતિય પ્રાચીન શિક્ષણપ્રણાલી વૈદિક કાળમાં શરૂ થઇ ઉપનિષદ કાળમાં વધુ સુદૃઢ બની . ભારત દેશની સંસ્કૃતિએ સભ્યતા તથા મૂલ્યો અંગેના પ્રબળ વૈચારિક મોજાની છોળ ઉપનિષદકાળમાં જોવા મળી.

ઉપનિષદનો અર્થ:

'ઉપનિષદયતે પ્રાપ્યતે જાયતે બ્રહ્મવિદ્યાઅનયા ઇતિ ઉપનિષદા' જેના વડે બ્રહ્મવિદ્યાને પામી શકાય, જાણી શકાય તેવું શાસ્ત્ર એટલે ઉપનિષદ. આ ઉપનિષદ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ થયો. શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'ઉપ' એટલે સમીપ અને 'નિષદ્' એટલે બેસવું. સમીપે બેસવું. અર્થાત્ 'ઉપાસના' એવો પણ અર્થ થાય. ઉપનિષદ ઉપાસનાનું શાસ્ત્ર છે. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધુવના મંતવ્ય અનુસાર “ અજ્ઞાનનો નાશ કરી પરમાત્મા પ્રતિ પહોંચાડનારી વિદ્યા”એટલે ઉપનિષદ ગ્રંથો.

મૂલ્યનો અર્થ:

- સાર્થ જોડણીકોશપ્રમાણે મૂલ્યએટલે કશુંક ઉપયોગી, ગુણવત્તાવાળું,મહત્વનું,મૂલવી શકાય એવું.
- લોકો પોતાના મનથી જ એવું કામ કરે કે જેમાં એને સાચો સંતોષ મળે એનું નામ મૂલ્ય. - રવિશંકર દાદા
- માનવીનું વર્તન માન્યતાઓ,રીતરીવાજો,રહેણીકરણી,અને આદર્શોનો સરવાળો એટલે મૂલ્ય.
- Values determine what should do and why should do. મૂલ્યો જરૂરિયાત પર નિર્ભર છે.

મૂલ્ય એ શીખવાનો નહિ આચરવાનો વિષય છે તેથી વ્યક્તિ મૂલ્યના જ્ઞાનને જીવનમાં અભિવ્યક્ત કરે તે જરૂરી છે જ્યાં સુધી વ્યક્તિના જીવનમાં પ્રત્યેક વ્યવહારમાં સેવા,પરોપકાર,ઉદારતા, પવિત્રતા ધૈર્ય,ત્યાગ,જેવા ગુણો ન વિકસે ત્યાં સુધી તેના જીવનને 'પૂર્ણ'જીવન દિવ્ય' કે 'જીવન કહી 'શકાય નહીં આથી.જ આજના સમયની માંગ છે કે આપણે એક નવી દિશા કે નવી રીતિશોધવી રહી કે જેનાથી માનવને પૂર્ણમાનવ કે દિવ્ય માનવ બનાવી શકાય.

ઉપનિષદો આધારિત શિક્ષણપ્રણાલિઅને મૂલ્યો

કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે હિમાલય સમાન પર્વત નથી અને ઉપનિષદો જેવું કોઈ પુસ્તક નથી.પ્રાચિન ભારતના જ્ઞાનપિપાસુ અને તત્વાન્વેષી ઋષિમુનિઓની બુદ્ધિ પ્રતિભાનું દર્શન એટલે ઉપનિષદ સાહિત્ય.ભારતિય વૈદિક સાહિત્યમાંવેદ, વેદાંગો,બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને પછી ઉપનિષદો છે. આ ઉપનિષદોની સંખ્યા વિદ્વાનોના મતે કુલ 108 છે. જેમાં પ્રમુખ 10 ઉપનિષદો છે.ઈશ,કેન,કઠ,મુષ્ક,માણ્ડૂક્ય,ચૈતરેય,છાંદોગ્ય,પ્રશ્ન,તૈતિરિય,બૃહદારણ્યક. સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ 40 જેટલા જીવનમૂલ્યો છે. આ દરેક ઉપનિષદોમાં કોઈ ને કોઈ મૂલ્યો સમાયેલા છે. જેની આજના સમયમાં તાત્તી જરૂરિયાત ઉભી થઈ છે.

સામજિક મૂલ્ય, નૈતિક મૂલ્ય, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, વ્યક્તિગત મૂલ્ય, આર્થિક મૂલ્ય, રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય,આધ્યાત્મિકમૂલ્ય, સહઅસ્તિત્વ,સત્ય,અહિંસા, પ્રેમ,સદાચાર,સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ મૂલ્ય,આદર્શલક્ષી મૂલ્યો જેમાંથી ઉપનિષદોમાં પણ આવા મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જે અમુક મૂલ્યો નીચે જણાવેલા છે.

ઉપનયનસંસ્કાર)વ્યક્તિગત મૂલ્ય(

ઉપનયન સંસ્કાર એદ્રિતિય જન્મગણાતો.દ્વિજત્વની પ્રાપ્તિ,આત્મસંયમ કેળવી વિદ્યા પ્રાપ્તિ ,ભિક્ષાટન,ધાર્મિક શરીર સંસ્કાર માટે આ સંસ્કાર આવશ્યક હતો.ડૉ આનંદશંકર ધ્રુવના મતે આ સંસ્કાર વડે મનુષ્યના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યનો પાયો નંખાય છે.વ્યક્તિઈદ્રિયોપરકાબૂ રાખી સ્વ શિસ્ત જેવા વ્યક્તિગત મૂલ્યોનું મહત્વ સમજતો.

2. અધ્યયનકાળ આર્થિક મૂલ્ય,આધ્યાત્મિક મૂલ્ય(

12 વર્ષની હતી 12 અધ્યયનની અવધિ.અહીં આધ્યાત્મિક જીવનની શરૂઆત થતીવર્ષમાં વિદ્યાર્થી એક જ વેદનું પઠન કરી શકતોઅહીં અર્થોપાર્જનપાછળની નૈતિકતા .વિદ્યાર્થીઓ માટે બ્રહ્મચર્યનું પાલન અનિવાર્ય હતું ., શોષણહીન અર્થવ્યવસ્થા,બ્રહ્મનિષ્ઠા,તપશ્ચર્યા વગેરેનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

3 . ગુરુકુળ પ્રથા (બૌદ્ધિક મૂલ્ય,આધ્યાત્મિક મૂલ્ય)

ગુરુકુળમાં વિદ્યાર્થીઓને ગુરુના જ્ઞાન સંસ્કાર અને વિદ્યાર્થી ગુરુના સતત સાંનિધ્યમાં.વ્યક્તિત્વનો લાભ મળતો રહી પોતાની શંકાનું સમાધાન મેળવતો. ગુરુના આચાર-વિચારનું અનુકરણ કરતો. અહીં પ્રભુપ્રેમ, અંતિમ સત્ય, વૈજ્ઞાનિક સમજ, બ્રહ્મસ્વરૂપ, પરમતત્ત્વ,પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિની સમજ આપવામાં આવતી.

4. ગુરુ-શિષ્ય સંબંધો(નૈતિક મૂલ્ય)

ગુરુ વિદ્યાર્થીઓના આરધ્યદેવ અને પ્રેરણાની આધ્યગંગોત્રી ગણાતા.તેઓ ગુરુને માતા- પિતા, દેવતા કે રાજા જેવું ઉચ્ચ સ્થાન અને માન આપતા. ગુરુ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પુત્ર જેવો ગણી તેમના અંતેવાસી ગણીને વિદ્યા આપતા.

પ્રામાણિકતા,ત્યાગ,નિષ્ઠા,આદર-માન, શિસ્ત,સેવા દ્વારા જ્ઞાન વગેરેની સમજ આપવામાં આવતી.

5. પાઠ્યક્રમ કે અભ્યાસક્રમ (સામાજિક, રાજકીય, વૈશ્વિક મૂલ્ય)

અભ્યાસક્રમ વિવિધ આશ્રમો અને પુરુષાર્થ સાથે સંકલિત હતો. અતિથી દેવો ભવ તથા સંયુક્તકુટુંબ ભાવના, સામાજિક ભેદભાવો દૂર કરવા,સમાનતા,સહઅસ્તિત્વ વગેરે જીવનને લગતાં ગુણો ઉપનિષદોમાંથી શીખવામળતા હતાં.ઉપરાંત લૌકિકમાં જ્યોતિષ,ગણિત,ઇતિહાસ, વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ,તર્કશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, પશુપાલન, આયુર્વેદઅને વિવિધ લલિતકલાનો સમાવેશથતો.તેમજ આધ્યાત્મિક જેમાં ચાર વેદ, છ વેદાંગ,ઉપનિષદ,પુરાણ, નીતિશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર જેવાં વિષયો સમાવિષ્ટ હતા.

6. અધ્યયન પ્રણાલી(ધાર્મિક મૂલ્ય, ઉચ્ચ પ્રાથમિક મૂલ્યો)

અધ્યયન પદ્ધતિ વૈયક્તિક હતી. કારણકે દરેક ગુરુને પોતાના શિષ્યો હતા. સર્વધર્મ સહિષ્ણુતા,કર્તવ્યપાલન,સહકાર, શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ, ધર્મપ્રતીકોનો ભાવ,સાંસ્કૃતિક વારસાનું ગૌરવ વગેરેનું જ્ઞાન વેદકાળમાં વિદ્યાર્થી પોતાના ગુરુના આશ્રમમાં રહીને પ્રાપ્ત કરતાં.અધ્યયન પ્રણાલીના મુખ્ય ત્રણ સોપાનો હતા.શ્રવણ, મનન અથવા ચિંતન અને નિદિધ્યાસન.બૃહદારણ્યકમાં ઉપનિષદમાં આ ત્રણેય ક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ છે.

7. અનુશાસન (વ્યક્તિગત મૂલ્ય)

પ્રાચીન શિક્ષણપ્રણાલીમાંશિસ્તના ત્રણ સ્તર (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની ઉત્કટ અભિલાષા (૨)સ્વપ્રતીતિ (૩)આત્મસંયમ માનવામાં આવતા હતા.આ વ્યવસ્થામાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ તેમજ વિવેકપૂર્ણ વર્તન પર ભાર રહેતો.વિદ્યાર્થીના માટે દંડ અનિવાર્ય હોય તો કરવામાં આવતો.આ અનુસાર વિદ્યાર્થીનું ચારિત્રનિર્માણ કરાતું.

8. પંચમહાયજ્ઞ(સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય,વૈશ્વિક મૂલ્ય)

દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, બ્રહ્મયજ્ઞઅને મનુષ્યયજ્ઞ. આ દરેક યજ્ઞમાં મૂલ્યોના દર્શન જોવા મળે છે.દેવયજ્ઞ એટલે દેવોની પૂજા કરી તેમને પ્રસન્ન રાખવા, ભૂતયજ્ઞ એટલે માનવેત્તર પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખવો, પિતૃયજ્ઞમાં માતા-પિતાનું તર્પણ કરવું, બ્રહ્મયજ્ઞ એટલે સત્યપાલન કરવું, અધ્યયન કરવું, મનુષ્ય યજ્ઞ એટલે પ્રેમ, દયા, અહિંસા, મૈત્રી અને દરેક પ્રત્યે આત્મભાવ રાખવો. સાંસ્કૃતિક વારસાનું ગૌરવ આ મૂલ્યનો સમાવેશ ઉપનિષદોમાં થતો જોવા મળે છે.

9. વિદ્યાર્થી જીવન માટેના નિયમો (શૈક્ષણિક મૂલ્ય, સહઅસ્તિત્વ અને પર્યાવરણીય મૂલ્યો)

વિદ્યાર્થી જીવન દરમ્યાન આચાર-વિચાર, ખાનપાન, વેશભૂષા વગેરેને લગતા નિયમોમાં પણ જુદાજુદા મૂલ્યોના દર્શન થાય છે.જેમકે,

- વિદ્યાર્થી જીવન દરમ્યાન સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી જવું અને દિવસ દરમ્યાન ઊઘી શકાતું નહીં.
- દિવસમાં ત્રણવાર પ્રાર્થના કરવી.
- દિવસમાં બે વારમધ્યાહન કાળે અને સાયંકાળે બોજન કરવું, વિદ્યાર્થીની ઉન્નતિ માટે મધ્યપાન, માંસભક્ષણ અને વાસી ખોરાક પર પ્રતિબંધ હતો.
- મનુના કથન પ્રમાણે દરેક વિદ્યાર્થીઓની વેશભૂષા ભિન્ન-ભિન્ન રહેતી. દરેક વિદ્યાર્થી માટે યજ્ઞોપવિત અને મેખલા ધારણ કરવી અનિવાર્ય હતી. તે સમયમાં પણ ડ્રેસકોડની વિચારણા અમલમાં આવતી. છત્રી, પગરખાં, અત્તર,કુલોની માળાના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ હતો.
- ગુરૂકુળમાં રહેતા અમીર-ગરીબ, ઉચ્ચ કે નિમ્ન બધા જ પરિવારના બાળકોએ સાદુ અને સરળ જીવન જીવવું પડતું .
- વિદ્યાર્થીઓએ વિચાર,વાણી અને ક્રિયામાં દ્રઢ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું હતું.“બ્રહ્મચારી એટલે બ્રહ્મ કે પરમતત્વની

ઉપાસના કરનાર નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મણ”

સમાપન:

જીવનમાં મૂલ્યોનું આગવું સ્થાન હોવું જોઈએ. સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યો એકબીજાનાં પૂરક છે.એક તરફ સંસ્કૃતિ એ મૂલ્યોની આઘગંગોત્રી છે તો બીજી તરફ ક્રમિક રીતે થતા મૂલ્યોના વિકાસથી સંસ્કૃતિનું પોષણ તથા વિકાસ થાય છે.મૂલ્યોના વિકાસ દ્વારા ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળા વ્યક્તિનું નિર્માણ થશે. જે પરિવાર,સમાજ અને રાષ્ટ્ર માટે ઉપયોગી નાગરિક બની દેશની પ્રગતિમાં પોતાનું યોગદાન આપી શકે.

સંદર્ભસૂચિ

1. પટેલ જી.આર.(2017). મૂલ્ય શિક્ષણ.અમદાવાદ:અમોલ પ્રકાશન.
2. પરમાર, એસ.પી. (2020).ઉપનિષદોમાં મૂલ્ય શિક્ષણઅને વિભાવના.શિક્ષણ દર્શન
3. પ્રજાપતી આર.કે.(2011).મૂલ્ય શિક્ષણ,કેળવણી અને તત્વજ્ઞાન.અમદાવાદ: ગુર્જર સાહિત્ય ભવન.
4. રાવળ,એન.વી.(2011).કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલાઓ.અમદાવાદ: નીરવ પ્રકાશન .

માનવીય મૂલ્યો તરીકે શિક્ષણમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો ફાળો

ડૉ. નીતિન વી. વારલી

શ્રી એમ. કે. મેહતા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ઉમરગામ.

સારાંશ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો શિક્ષણમાં ફાળો અંગે જાણવાનો હતો. જેમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો કેન્દ્રીય વિચાર (ગીતા તાત્પર્ય), જ્ઞાન (શિક્ષણ)નો અર્થ, શિક્ષણનો ઉદ્દેશ, અધ્યયન-અધ્યાપનની પદ્ધતિ (જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત) ગુરુ (શિક્ષક)ના લક્ષણો, શિષ્ય (વિદ્યાર્થી)ના લક્ષણો જેવા ઘટકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. તે દરેક ઘટકોના સંદર્ભે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના શૈક્ષણિક વિચારો જાણવાનો ઉદ્દેશ હતો. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ વર્ણવવો સહેલો નથી. તત્ત્વજ્ઞાને અનેક દર્શનો આપ્યા છે. આ દર્શનનું પ્રમુખ ધ્યેય તો અધ્યાત્મવિદ્યા આપવાનું છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનું સૂચન છે. નિવૃત્તિમાર્ગ તથા પ્રવૃત્તિમાર્ગ. શિક્ષણશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ પ્રવૃત્તિમાર્ગનું મહત્વ સવિશેષ છે. નિવૃત્તિ માર્ગ લગભગ સન્યાસાશ્રમ માટે યોગ્ય છે. ભગવદ્ગીતામાં પ્રવૃત્તિમાર્ગનું સૂચન છે. ગીતા સ્વધર્મ અને સ્વકર્મ ઉપર ભાર આપે છે. પ્રાચીન સમયમાં મળતું શિક્ષણ અને વર્તમાન સમયમાં મળતા શિક્ષણમાં અનેક ફેરફારો થયા છે. સમય પ્રમાણે પરિવર્તનો આવ્યા છે. વર્તમાન શિક્ષણ સામે એક મોટી ફરિયાદ એ છે કે તે ઈ.ક્યુ. અને એસ. ક્યુ. ને બદલે માત્ર ને માત્ર વિદ્યાર્થીનો બુદ્ધિ આંક આઈ. ક્યુ. વધે તેની ચિંતા કરવામાં આવે છે. તે માટે સ્મરણ શક્તિની જ પરીક્ષા લે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, માનવીય મૂલ્યો, શિક્ષણ.

પ્રાસ્તાવિક

સમગ્ર વિશ્વ જ્યારે અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં ડૂબ્યું હતું ત્યારે ભારતમાં વેદોની ઋચાઓ બોલાતી હતી. તમસો મા જ્યોતિર્ગમય સમગ્ર વિશ્વને માનવતા અને સુસભ્યતાના પાઠ વિશ્વગુરુ તરીકે ભારતે ભણાવ્યા છે. ભારત શબ્દનો અર્થ જ એ છે કે ભા- એટલે પ્રકાશ અને રત- એટલે લીન રહેવું. જે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં સદાય લીન - રત રહે છે તે ભારત. ભારતે હંમેશા વસુધૈવ કુટુંબકમની ભાવના રાખી છે તેમજ વિશ્વને શાંતિનો સંદેશો આપતું રહ્યું છે. ભારતની આવી દિવ્યભૂમિ - પુણ્યભૂમિ ઉપર એક મહાકાવ્ય રચાયું તે મહાભારત અને મહાભારતની મધ્યમાં દીવાદાંડી સ્વરૂપે પ્રકાશ પાથરતું દિવ્ય દર્શન શાસ્ત્ર એટલે ભગવદ્ ગીતા જે શ્રીકૃષ્ણના મુખકમલમાંથી નીતરતું સુમધુર સુંદર કાવ્ય, જેને ગાઈ શકાય છે. ગીતા એટલે ગીત. ગાયતે ઇતિ ગીતા ભગવદ્ ગીતાના કુલ ૭૦૦ શ્લોકોમાંથી ૬૪૫ શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલું અદ્ભુત સાહિત્ય એટલે ગીતા. મહર્ષિ વ્યાસ રચિત મહાભારત ગ્રંથનો જ એક ઉપખંડ ગીતાજી છે. ગીતામાં ઉપનિષદનો અધ્યાહાર છે એટલે ગવાયેલું-ગાયેલું-ગવાતું ઉપનિષદ એટલે ગીતા.

જ્ઞાન,કર્મ અને ભક્તિ શ્રીમદ્ ભગવત ગીતાનો કેન્દ્રીય વિચાર

જ્ઞાન

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્જ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્॥ (૧૮/૨૦)

જે જ્ઞાનથી મનુષ્ય જુદા-જુદા દેખાતા સર્વભૂતોમાં એકરૂપ રહેલા અવિનાશી પરમાત્મભાવને જોઈ શકે છે તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. જ્ઞાન શિક્ષણ તે છે જે પ્રત્યેક વ્યક્તિની અંદર રહેલ પરમાત્માની અનુભૂતિ કરાવે. પ્રત્યેક પ્રાણીઓમાં એક ભાવથી સમતા રાખે સર્વત્ર એકત્વનો અનુભવ કરાવે તે શિક્ષણ. અર્જુન હથિયાર લઈ બની યુદ્ધ રૂપી કર્મ કરવા જ આવ્યો હતો પણ મોહ ને કારણે સ્વધર્મમાં વિચલિત થયો કર્મમાં કર્તૃત્વ કે ભોક્તૃત્વ ન રહે તેનું જ્ઞાન એમ

કહેતા વેદાંતશાસ્ત્રીઓ ગીતાના તાત્પર્ય તરીકે જ્ઞાનની સ્વીકારે છે સ્વામી રામ સુખદાસજીએ પણ સત્ - અસત્ ના વિવેક, કર્તવ્ય - અકર્તવ્યના વિવેક અને વિવેકમાં પણ નિષ્કામ ભાવ, પ્રેમભાવના જ્ઞાનને ગીતા તાત્પર્ય કહેલું છે. ગીતાની પાછળ ભગવાનનો ઉદ્દેશ અર્જુનને જ્ઞાન પ્રવૃત્ત કરવાનો છે. પરમ પુરુષાર્થનું આ એક સાધન જ્ઞાન છે. જ્ઞાનની સાધનાના સાધનરૂપે નિષ્કામ કર્મ અને ભક્તિયોગ છે. તે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને દોષની નિવૃત્તિના સાધન તરીકે સ્વીકાર્ય છે. પણ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ તો જ્ઞાનથી જ થઈ શકે છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જ્ઞાન છે. તેનાથી વિપરીત અહંકાર, દંભ, ક્રોધ, હિંસા, કપટ, અપવિત્રતા, અસ્થિરતા, કુસંગ વગેરે અજ્ઞાન છે

કર્મ

સંપૂર્ણ ગીતા સાંભળીને અર્જુને સન્યાસ નથી લીધો પણ સ્વધર્મનું પાલન કર્યું છે. તેથી ગીતાનો ઉપદેશ કર્મ છે. કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ। (૩/૮) મનુષ્યે કર્મ ન કરવાની અપેક્ષાએ કર્મ કરવા તે ઉત્તમ છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચના। (૨/૪૭) તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે, એના ફળમાં કદીયે નહીં.

ન હિ દેહભૃતા શક્ય ત્યક્તું કર્મણ્યશેષતઃ।(૧૮/૧૧) દેહધારી મનુષ્યોને માટે સઘળા કર્મોનો ત્યાગ સર્વથા અસંભવ છે.

ભક્તિ

અર્જુન જ્યાં સુધી ભગવાનને શરણે ન ગયા ત્યાં સુધી ભગવાને ઉપદેશ નથી દીધો. જ્યારે અર્જુને ભગવાનને શરણે જઈને પોતાના કલ્યાણની વાત પૂછી ત્યારે ભગવાને ગીતા ઉપદેશનો આરંભ કર્યો. ઉપદેશના અંતે પણ તેમણે સર્વ ધર્મ છોડીને મારા એકને શરણે આવ તેમ કહ્યું અને અર્જુને પણ કરિષ્યે વચનં તવા। તેમ જ કહ્યું તેમ કરીશ (૧૮/૭૩). તેમ કહી પૂર્ણ શરણાગતિ સ્વીકારી. ભક્તિમાર્ગીઓ ગીતાનો ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર શરણાગતિ અર્થાત્ ભક્તિ બતાવે છે.

શિષ્યસ્તેહં શાધિ માં તરવાં પ્રપન્નમ્। (૨/૭) આપની શરણે આવેલા મને ઉપદેશ આપો. મામેકં શરણં વ્રજા। (૧૮/૭૬) તું મારા એકને શરણે આવ. એજ રીતે વિદ્યાર્થી પણ ગુરુનું શરણ સ્વીકારવું જોઈએ.

સ્વામી રામસુખદાસ ગીતાના મત્પરઃ (૨/૬૧) પદનો અર્થ 'ભગવદ્ પરાયણતા એવો કરે છે. આ કોઈ કર્મયોગનું ખંડન નથી પણ કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરી, તે સત્ કે નિર્ગુણ બની જાય તો ભક્તિ દ્વારા જ સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો મત છે.

શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતાનું વિદ્યાર્થીને સંબોધન

તદ્વિદધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ॥ (૪/૩૪)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે, યોગ્ય રીતે દંડવત્ પ્રણામ તથા સેવા અને નિષ્કપટ ભાવે કરવામાં આવતા પ્રશ્નો દ્વારા એ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર, મર્મને જાણનાર એ જ્ઞાનીઓ તને તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે. વિદ્યા મેળવવી હોય તો વિદ્યાર્થીએ નમ્રતા, જિજ્ઞાસા અને સેવાના ગુણ રાખી ફરી પ્રશ્નો દ્વારા જ્ઞાન મેળવવું. જેને જિજ્ઞાસા છે તેને પ્રશ્નો થાય છે અને પ્રશ્નોના ઉત્તરો મળે છે. તેથી વિદ્યાર્થીએ જિજ્ઞાસુ બની પ્રશ્નો પૂછવા. ઉદાહરણ, દ્રષ્ટાંતો દ્વારા પણ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. શિક્ષકે અધ્યાપન કરાવતી વખતે વિવિધ ઉદાહરણ કૌશલ્ય દ્વારા શિક્ષણ આપવું જોઈએ ગીતાજીમાં દ્રષ્ટાંતોનો ભરપૂર પ્રયોગ થયો છે.

- શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતાના મતે, મનુષ્ય અપૂર્ણતામાંથી ઉઠીને પૂર્ણતા તરફ અગ્રેસર થાય એ જ પ્રગતિ છે એટલે કે વિદ્યાર્થીનો આધ્યાત્મિક, નૈતિક, સામાજિક કર્તવ્ય પાલન દ્વારા સર્વાંગી વિકાસ કરવો.
- ગીતાનો પ્રમુખ ઉદ્દેશ મનુષ્યને આધ્યાત્મિક મુક્તિ આપવાનો છે.

- જેમ જેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ વિનયી, વિવેકી, વિનમ્ર બનવું. વિદ્યાર્થીમાં યોગ્ય, પર્યાપ્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તેના વિષયમાં નિષ્ણાત થઈ જાય ત્યારે તે વિનયી, વિવેકી અને વિનમ્ર બને.
- સ્વધર્મ - સ્વકર્મ પ્રત્યે વિદ્યાર્થીને સજાગ કરવો.
- વિદ્યાર્થીમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો કેળવવા.
- શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પ્રશ્ન - પરીપ્રશ્ન દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
- વિદ્યાર્થીએ પવિત્ર ભૂમિ પર સ્વચ્છ વસ્ત્ર પાથરેલા, બહુ ઊંચા નહીં, બહુ નીચા નહીં એવા આસને સ્થિર બેસવું. ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને વશમાં રાખી, મનને એકાગ્ર કરીને, શરીર, મસ્તક અને ડોકને સીધા ટદાર રાખી સ્થિર થઈ, પોતાની દૃષ્ટિને નાસિકાના અગ્રભાગે રાખી, આમ - તેમ ન જોતા, શાંત અને નિર્ભય રીતે, મનને સંચમ કરી ધ્યાન લગાવવું અને પછી અધ્યયનમાં મનને પરોવવું.
- ગીતામાં ચિત્તની એકાગ્રતા વિશે જણાવ્યું છે જેમ વાયુરહિત સ્થાનમાં દીવાની જ્યોત નિશ્ચલ-સ્થિર તથા પ્રકાશયુક્ત રહે છે તેમ વિદ્યાર્થીનું મન પણ અભ્યાસમાં (અધ્યાય ૬/૩૫) પ્રમાણે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે સ્થિર થાય. સ્થિર થયેલું મન જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશયુક્ત થાય છે. બાહ્ય વિચારોના વાયુઓને રોકીને મનની જ્યોત સ્થિર રાખી અધ્યયનમાં મન પરોવવું.
- વિદ્યાર્થીએ પંચકર્મેન્દ્રિય- શ્રવણ, દ્રશ્ય, સ્પર્શ, સ્વાદ અને સુગંધ દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને મન તથા કલ્પના અને અનુમાન દ્વારા પરોક્ષ જ્ઞાન. પોતાના શિક્ષકમાં અનન્ય પ્રેમભાવ, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખી મેળવવું.

શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતા અનુસાર ગુરુ (શિક્ષક)ના લક્ષણો

- ગુરુએ આચાર વિચારમાં સાવધાન હોવું જોઈએ કેમ કે શિષ્ય કે અન્ય લોકો તેનું અનુસરણ કરે છે તેથી શિક્ષકના આચાર વિચાર અનુકરણીય નહીં હોય તો, કાર્યશીલ નહીં હોય તો આવતી પેઢી (વિદ્યાર્થીઓ) ગેરમાર્ગે દોરાશે તેથી શિક્ષકે આળસ છોડી સત્કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવું. સમાજ કલ્યાણ નો ભાર આદર્શ શિક્ષક ઉપર છે
- ગુરુમાં સમતા અને મમતા હોય. સર્વે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે સમદ્રષ્ટિ હોવી જોઈએ.
- ગુરુ વિદ્યાર્થીના હિત-ભલા માટે તેમને અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી જ્ઞાન તરફ દોરી જાય છે.
- (અધ્યાય ૧૧/૫,૬,૭) પ્રમાણે ગુરુએ (શિક્ષકે) પોતાની દિવ્યતાની ઝાંખી વિદ્યાર્થીને કરાવવી.
- ગુરુનું શિષ્ય તરફનું વલણ પ્રોત્સાહક અને સકારાત્મક હોવું જોઈએ.
- શિક્ષણ બાદ ગુરુએ મૂલ્યાંકન કરવું. ગુરુએ ઉપદેશ કે શિક્ષણ આપ્યા બાદ શિષ્યના મુખેથી આ વાત જાણી લેવી જોઈએ કે શિષ્ય (વિદ્યાર્થી) સંદેહ રહિત થયો કે નહીં? આમ કરવાથી શિષ્યના મનમાં કોઈ શંકા રહેશે નહીં આમ પ્રશ્ન પૂછી મૂલ્યાંકન કરી લેવું.
- ગુરુ શિષ્યનું સદાય હિત વિચારે.

શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતા અનુસાર શિષ્ય (વિદ્યાર્થી)ના લક્ષણો

- શરણાગતિ શિષ્ય ધર્મનું બીજ, બળ તથા ફળ છે. શરણાગતિ વિના શિષ્ય ધર્મનો આરંભ થતો નથી. ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન, આત્મસમર્પણ તથા દિનતા, વિનય વિવેક એ શરણાગતિના પ્રધાન અંગો છે.
- પ્રાણીપાત (ચરણમાં વંદન) સેવા અને કપટરહિત પ્રશ્ન પૂછવા ન મમ ભાવથી યુક્ત થઈ એટલે કે મમતારહિત થઈ સમર્પણ કરી ગુરુનું શરણ લેવું.
- ગુરુ પ્રત્યે સ્નેહ, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખવો.
- ગુરુના વચન પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ.
- શિષ્યમાં હંમેશા જ્ઞાન માટેની જિજ્ઞાસા અને તત્પરતા હોવી જોઈએ.

- વિદ્યાર્થીએ સમત્વ અને સ્થિર બુદ્ધિ રાખવી. સ્તુતિ કે નિંદામાં વિચલિત થવું નહીં. શરીરનો નિર્વાહ ગમે તે પ્રકારે થતા સદા સંતુષ્ટ રહેવું. રહેવાના સ્થાનમાં મમતા અને આસક્તિરહીત થવું.
- વિદ્યાર્થીના દુઃખોનું નિવારણ યોગ (શિસ્ત) છે. જો તે યોગ્યમાત્રામાં આહાર (ભોજન) કરે અને યોગ્ય સમયે નિદ્રાદેવીના શરણે જાય તો તેનામાં શિસ્ત આવે છે. જેની દિનચર્યા નિયમિત છે તેનામાં યોગ-શિસ્ત જરૂર આવે છે.
- વિદ્યાર્થીની અજ્ઞાન અવસ્થા અને ભ્રમિત સ્થિતિનો ઉકેલ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ કામરૂપી શત્રુને હાલવો અને ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી.

ઉપસંહાર

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાજીમાં શુદ્ધ - સાત્વિક જીવન આચરણ નો મહિમા દર્શાવ્યો છે. જે આજના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકને માર્ગદર્શકરૂપ બની રહે છે. સાધનાનું સાત્વિકીકરણ, આહાર શુદ્ધિ, અહંકારશૂન્યતા અને તપસ્વી જીવન એ ચારિત્ર્ય નિર્માણનું પ્રમાણપત્ર છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. બોરીસાણીયા, (૨૦૧૯). *શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પસંદિત શ્લોકોમાંથી વ્યક્ત થતું શિક્ષણદર્શન*. લઘુશોધ નિબંધ, રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
૨. જોષી, (૨૦૦૦). *શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાન*. રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અને એસાઈન યુ.જી.સી..
૩. દેસાઈ, કે.જે., *એક શિક્ષકની દ્રષ્ટિએ... શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા*. રાજકોટ.
૪. *શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા શ્લોકના અર્થ સાથે*. ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર.

GOEIJR

ગાંધીજીના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો

Research Scholar

Vipul N. Patel

Guide

Dr. Naynaben Chauhan

Bhagwan Mahavir University, Surat.

સારાંશ:

આજના આધુનિક યુગમાં ટેકનોલોજીના વધતા વ્યાપના કારણે મનુષ્યના વર્તન અને વ્યવહારમાં ઘણો ફેરફાર જોવા મળે છે. ટેકનોલોજીના કારણે મનુષ્ય એક બીજાથી નજદીકતો આવ્યો છે. પરંતુ ઘણીવાર વર્તન અને વ્યવહારથી દૂર પણ થતો જાય છે. એજ વર્તન અને વ્યવહારમાં સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, સુખ, શાંતિ, સંવેદના, સંતોષ જેવી બાબતો સમાયેલી હોય છે. જે કારણે મનુષ્યનો સ્વભાવ જાણી શકાય છે અને આ સઘળી બાબતો મૂલ્યોમાં સમાયેલી હોય છે. જેલસ હેનરી પણ મૂલ્યોનું મહત્વ સમજાવતા જણાવે છે કે “ મૂલ્ય એટલે એવું કાંઈક છે કે જેને આપણે શુભ-સારું ગણીએ છીએ. જેમકે , દયા, પ્રેમ, પ્રમાણિકતા, સહાનુભૂતિ વગેરે” આથી, કહી શકાય કે મનુષ્ય ના સર્વાંગી વિકાસ માટે મૂલ્યો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

પ્રસ્તાવના :

“મૂલ્ય એટલે એવી માન્યતા જેને વ્યક્તિ અગ્રતા આપે છે” - ઓલપોર્ટ

મૂલ્ય એટલે જીવનની ઉત્તમ બાબતો માટેનો માપદંડ, અનુભવોમાંથી જે જીવનને દિશા આપે છે તે માર્ગ રેખા છે. મૂલ્યો એક માનસિક શક્તિ કે વિચાર છે. મૂલ્યો સામાન્ય રીતે સ્થિર હોય છે. પરંતુ, કેટલાક મૂલ્યો પરિવર્તનશીલ પણ હોય છે. મૂલ્યનાં કારણે વર્તનના ભેદ જન્મે છે. જેમ કે ધંધાની પસંદગીમાં મત આપવામાં, સામાજિક કાર્યમાં જોડાવવામાં, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવામાં વગેરે બાબતોમાં વ્યક્તિઓ એકબીજાથી અલગ પડે છે. વ્યક્તિગત મૂલ્યો વ્યક્તિનો જન્મજાત વારસો, રસ, રૂચિ, સંસ્કાર પર આધારિત હોય છે. વ્યક્તિની જીવનશૈલીના ઘડતરમાં વ્યક્તિગત મૂલ્યોનું વિશેષ યોગદાન છે.

- સામાજિક મૂલ્યો સમાજમાં પ્રવર્તતા વ્યવહારગત સામાજિક નીતિ-નિયમો અને વિધિ નિષેધોને કારણે સામાજિક મૂલ્યો ઊભાં થાય છે. તેમાં સામાજિક સંપર્ક અને સીમાજિક ચારિત્રને લગતી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.
- રાષ્ટ્રીયમૂલ્યો રાષ્ટ્રની અખંડિતતા અને અસ્તિત્વ માટે વ્યક્તિ પોતાની જવાબદારી અદા કરે તેવા મૂલ્યોનો સમાવેશ રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોમાં થાય છે.
- સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો વ્યક્તિ જે સમાજની પેઢી દર પેઢી ચાલી આવતી પસંદિત સિદ્ધિઓ કે જેનું અન્ય સમાજમાં ગૌરવ છે તે સિદ્ધિઓને કારણે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ઊભાં થાય છે.
- નૈતિક મૂલ્યો વ્યક્તિની આચારમીમાંસા વિષયક કેટલીક બાબતો કે જે વ્યક્તિની સમાજ સાથે અંતરક્રિયા દરમિયાન અભિવ્યક્ત થતી હોય તેવી બાબતોનો સમાવેશ નૈતિક મૂલ્યોમાં થાય છે.
- આર્થિક મૂલ્યો જે મૂલ્યોના સંદર્ભમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી વ્યક્તિને જીવન વ્યવહારમાં આવશ્યક દ્રવ્ય, પૈસો, સાધન-સામગ્રી વગેરે મળે છે. તેવા મૂલ્યોનો સમાવેશ આર્થિક મૂલ્યોમાં થાય છે.
- આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ધર્મ અંગેની વ્યક્તિનિષ્ઠ બાબતોને કારણે આ મૂલ્યો ઊભાં થાય છે. આ મૂલ્યોના કારણે વ્યક્તિ ભૌતિકને બદલે પરાભૌતિક જગતનો સ્વીકાર કરે અને એ માર્ગે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.
- આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્યો વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી દેશ-દેશ વચ્ચેનું અંતર ઘટ્યું છે. જ્યારે રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે સદભાવના પ્રેરે તેવા મૂલ્યો આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્યો તરીકે ગણાવી શકાય.

- વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યો વ્યક્તિની જિજ્ઞાસવૃત્તિને કારણે નવા સત્યની શોધ માણસને વિકાસ તરફ દોરી જાય છે. જિજ્ઞાસા પર આધારિત સંશોધનવૃત્તિ એટલે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણનું આચરણ આધુનિક સમયમાં વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય તરીકે સ્થાપિત થયું છે.
- પર્યાવરણીય મૂલ્યો માનવ પ્રકૃતિનું સર્જન છે તે પ્રકૃતિમાં જન્મે છે, પોષણ પામે છે અને મૃત્યુ પામે છે. તેથી માનવ જીવનનો આધાર પ્રકૃતિ અથવા પર્યાવરણ છે. તેથી પર્યાવરણના તત્વો માનવના જીવનમૂલ્યો બને છે તેને પર્યાવરણીય મૂલ્યો કહે છે.

ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્ય

ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા

ગાંધીજીએ ઈશ્વરમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે. સમગ્ર વિશ્વએ ઈશ્વરનું સર્જન છે.

જીવનમાં કેન્દ્ર બિંદુઓ

સત્ય, અહિંસા અને પ્રેમ-કરુણા

- (૧) સત્ય: માનવ જીવનમાં સત્યનું આચરણ ખૂબ જ જરૂરી છે તેવું માનતા કે સત્ય એ જ ઈશ્વર છે સત્યનો સ્વીકાર કરો સત્યનો ઇનકાર અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઇનકાર છે જીવનનો ઇનકાર છે સત્ય દેવી છે તેનો અવાજ અંતર આત્માને સ્પર્શે છે આથી તેઓ મનુષ્યના દૈનિક જીવનમાં સત્યનું આચરણને મહત્વ આપતા હતા.
- (૨) અહિંસા: ગાંધીજીના જીવનનું પરમ સૂત્ર હતું અહિંસા દ્વારા સત્યના માર્ગે ઈશ્વરને પામી શકાય છે સત્ય અને અહિંસા પરસ્પરાવલંબી છે.
- (૩) પ્રેમ-કરુણા: પ્રેમ એ માનવ જીવનના વ્યવહારનું ઉત્તમ પ્રતિબિંબ છે. પ્રેમ દ્વારા અન્ય માનવીના દિલ જીતી શકાય છે. પ્રેમ એ ઈશ્વરનો અલૌકિક સંદેશો છે. પ્રેમ એ પૂર્વગ્રહ રહિત પક્ષપાત ભેદભાવ વગર ન હોવો જોઈએ. પ્રેમમાં સ્વાર્થનું તત્વ ન હોવું જોઈએ પ્રેમ એ પવિત્ર છે પવિત્ર પ્રેમ એ માનવ જાતને ભિંજવી શકે પ્રેમમાંથી કરુણાનો અવીર ભાવ થાય છે.

ભાતૃત્વ

ગાંધીજી નો જીવન મંત્ર માતૃભાવનો હતો. તેઓ જીવનમંત્ર “Love the neighbor as the self” તેઓ માનવ જાતની મુક્તિ ઈચ્છા હતા. માનવે ઊભી કરેલી ધર્મ, જ્ઞાતિ, જાતિ, વર્ગ કે સત્તાઓની સીમાઓને ભેદીને સમગ્ર માનવજાત પૂર્વગ્રહ મુક્ત બની ભાતૃભાવ કેળવે તો જ સમાજનું રાષ્ટ્રનું અને વિશ્વનું કલ્યાણ થાય. માનવ જાતના ભાતૃભાવમાં તેમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી તેથી સર્વોદય સમાજની સ્થાપના અર્થે તેઓ નિરંતર સંઘર્ષ કર્યો હતો.

અભય

સત્ય, અહિંસા અને પ્રેમ એ કાર્યકરોનો માર્ગ નથી તેમનો આત્મસાત કરવા માટે અભય જરૂરી છે અભય એટલે બાહ્યભય થી મુક્તિ બીમારીનો ભય, મૃત્યુનો ભય, સંપત્તિ નાશનો ભય, પ્રતિષ્ઠા અને હાનિ થવાનો ભય, અનુચ્છેદ કાર્ય કરવાનો ભય આ બધા ભયમાંથી મુક્ત થવા માટે આચાર, વિચાર અને વાણી ના એકેયની હિમાયત કરતા સત્ય અને અહિંસાનો માર્ગે જવામાં વ્યક્તિએ પૂર્ણ નિર્ભય થવું પડે આ નિર્ભયતા જ સત્ય પ્રાપ્તિનો સાચો માર્ગ છે.

સત્યાગ્રહ

સત્યાગ્રહ એટલે સત્યનું પાલન, સત્યનું અનુસરણ, આવું જ્યાં ન થતું હોય ત્યાં વ્યક્તિ કે સમૂહને સ્વાવલંબી બનાવવા માટે પ્રેમ અને અહિંસાના માર્ગેથી સત્યાગ્રહી બનીને તેમને સત્ય પાલન કરવા પ્રેરવા

જોઈએ. જીવનને પામવા માટે સત્યની સાધના જરૂરી છે જીવનની પ્રત્યેક પળે જાગૃતિ રાખવી અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા માટે સત્યનો આગ્રહ જરૂરી બને છે, જેઓ સત્યને ગ્રહણ ન કરી શકે તેમનો સત્યનો આગ્રહ રાખવાનો કોઈ અધિકાર નથી.

➤ **જનસેવા**

ગાંધીજીનું માનવું હતું કે ‘જન સેવા એ જ પ્રભુ સેવા’ તેમના જીવનનો મહામંત્ર હતો. તેઓ માનતા કે ઈશ્વર એ માનવતાનું મંદિર છે માનવીની ઉપાસના એ ઈશ્વરની ઉપાસના છે ભારતમાં વસતા બધા માનવ સમૂહો સમભાવથી જીવે તે તેમનું સ્વપ્ન હતું સમાજમાં એકતા હોવી જોઈએ.

ઉપસંહાર :

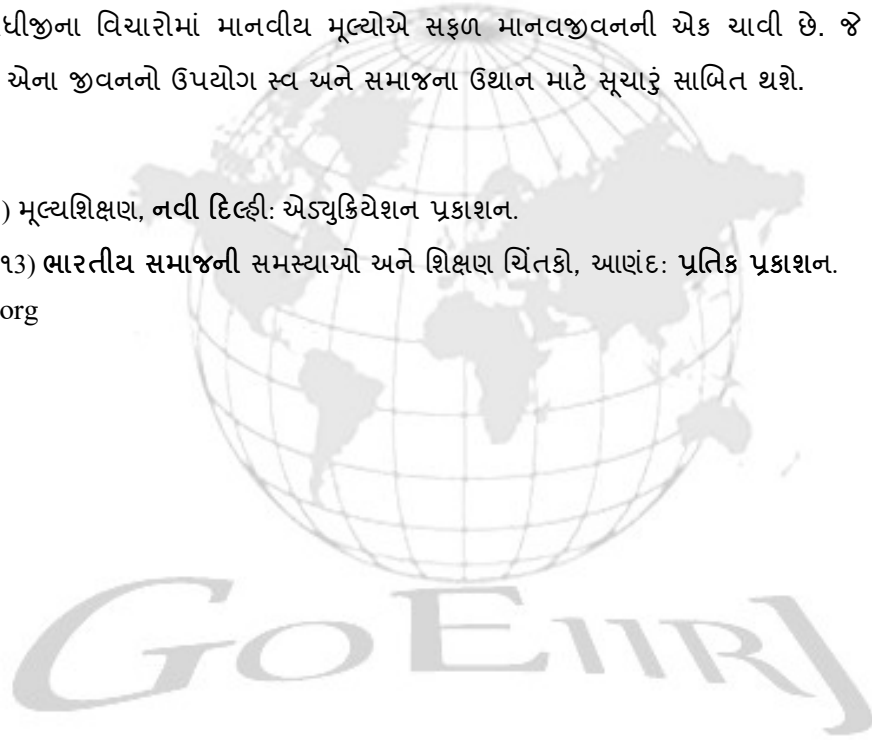
ટૂંકમાં ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યોએ સફળ માનવજીવનની એક ચાવી છે. જે સંસારનો કોઈ પણ મનુષ્ય અપનાવસે એના જીવનનો ઉપયોગ સ્વ અને સમાજના ઉથાન માટે સૂચારું સાબિત થશે.

સંદર્ભ સૂચિ :

ચૌહાણ, પી. (૨૦૧૮) મૂલ્યશિક્ષણ, નવી દિલ્હી: એડ્યુકેશન પ્રકાશન.

બારૈયા, વી.વી.(૨૦૧૩) ભારતીય સમાજની સમસ્યાઓ અને શિક્ષણ ચિંતકો, આણંદ: પ્રતિક પ્રકાશન.

www.mkgandhi.org

ભારતીય ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ માનવીય મૂલ્યોને વિકસાવવામાં અધ્યાપકની ભૂમિકા

ડૉ. મીનાબેન રામસિંહ પરમાર

નારણ લાલા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટીચર એજ્યુકેશન, નવસારી

સારાંશ

માનવીય મૂલ્યોના શિક્ષણ પરત્વે જાગૃત થવું એ આજની તાતી જરૂરિયાત અને ૨૧ મી સદીની માંગ બની રહ્યું છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે પારિવર્તન લાવી મૂલ્ય શિક્ષણ પર ભાર મૂકવાની જરૂરિયાત વર્તાઈ રહી છે. આ માટે ભારતીય ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ માનવીય મૂલ્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં શીખવવા જોઈએ. ભૌતિકતા પાછળની દોટમાં આપણું મન, બુદ્ધિને કાબુમાં રાખી શકાતા નથી અને તેથી જ આજે મોટાઈ મેળવવા ગમે તેવા માર્ગો અપનાવતા અચકાતા નથી. અધ્યાપકો તો સર્જકોના સર્જક છે. તેનું કર્તવ્ય મૂલ્યોના પ્રચાર અને પ્રસારનું જ છે. તેની પાસે જીવનની ક્લિસૂફી હોવી જોઈએ. તેના વિચાર, આચારનું ધોરણ ઊંચુ હોય, નિયમિત સત્યભાષી અને સમજ જવાબદારી માન, શિસ્તપ્રિય, હાસ્યના ભાવો, વાણી, વિચાર કર્મનો સમન્વય હોવો જોઈએ. શિક્ષણ એ મૂલ્ય અભિમુખ વસ્તુ છે. તેથી મૂલ્યાભિમુખ શિક્ષણની વાત કરવી તે એ જરૂરી છે. જુદા જુદા કમિશનોની ભલામણોમાં પણ મૂલ્ય ઉપર વધુ ભાર આપવામાં આવ્યો છે. માનવીય મૂલ્યોનું શિક્ષણ એ અભ્યાસક્રમમાં અંદર જ વર્ણવેલું હોવું જોઈએ. સાથે-સાથે તે ફક્ત ધાર્મિક શિક્ષણ ન બની રહે તે પણ જવું જોઈએ. દરેક કાર્યમાં જો મૂલ્યને સમાવીને તે દિશામાં જ કાર્ય કરીએ તો ઘણા બધા પ્રશ્નો આપોઆપ હલ થઈ શકે તેમ છે. આ માટે દરેક શિક્ષક તેમજ અધ્યાપકોએ જરૂરી સૂચનો અનુસરવાની જરૂર છે. પ્રાર્થના સભા, રાષ્ટ્રીય તહેવારો, ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી, રમતગમત, નાટક, ધાર્મિક સ્થળોનો પ્રવાસ, ધર્મસભા, પાઠ્યપુસ્તકો, કાર્યાનુભવ, મંડળો, આત્મશુદ્ધિ અભિયાન, સ્વાધ્યાય, શારીરિક ક્ષતિગ્રસ્ત બાળકોને મદદ કરવી જેવા સૂચનોનો કડક રીતે પાલન થાય તો મૂલ્ય શિક્ષણ અંગેના સોપાનો સર કરી શકાય તેમ છે.

પ્રસ્તાવના

માનવીય મૂલ્યોના શિક્ષણ પરત્વે જાગૃત થવું એ આજની તાતી જરૂરિયાત અને ૨૧ મી સદીની માંગ બની રહ્યું છે. શિક્ષણ પ્રશિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્ય શિક્ષણને સ્થાન તો અપાયું છે પણ પૂર્ણ સ્વરૂપે સ્થાન આપી શક્યા નથી. શિક્ષણ ક્ષેત્રે પરિવર્તન લાવી મૂલ્ય શિક્ષણ પર ભાર મૂકવા જરૂરિયાત વર્તાઈ રહી છે. આ માટે ભારતીયગ્રંથોમાં દર્શાવેલા માનવીય મૂલ્યો શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પણ શીખવવા જોઈએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય ધર્મગ્રંથોનો ભંડાર આપણને સૌને ધરોહરના સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયો છે. જેને આધારે આપણા ચારિત્ર્યના એકીકરણ તરફ લઈ જઈ શકીએ છીએ. પરંતુ ભૌતિકતા પાછળની દોટમાં આપણું મન, બુદ્ધિને કાબુમાં રાખી શકતા ન હોવાથી આપણે એકીકરણ સાધી શકતા નથી. જો અધ્યાપક અધ્યાપન કાર્ય દરમ્યાન સમાજ, બાળકો, દેશ, વિશ્વ પ્રત્યેની જવાબદારી સમજીને શિક્ષણપ્રદાન કરે તો પ્રત્યેક બાળક પર તેનો પ્રભાવ અવશ્ય પડશે જ. પણ આજે મોટાઈ મેળવવા ગમે તેવા માર્ગો અપનાવતા એ અચકાતો નથી. શોર્ટકટ એ આજના માનવ સમાજની વિશિષ્ટતા છે. અધ્યાપકે વિદ્યાની ઉપાસના, વિદ્યાનું વાવેતર, ક્રાંતિકારી મૂલ્યોનું સિંચન કરવું જોઈએ. આ બધા માટે શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ મૂલ્યને સાચા અર્થમાં મુલવવા તત્પર બનવું જોઈએ.

અધ્યાપકો તો સર્જકોના સર્જક છે તેનું કર્તવ્ય મૂલ્યોના પ્રચાર અને પ્રસારનું જ છે. અધ્યાપકનું વ્યક્તિત્વ વિદ્યાર્થીને પ્રેરણા પ્રદાન કરતું હોવું જોઈએ. તેના વર્તનમાં, વિચારમાં, આચરણમાંથી વિદ્યાર્થી અનુકરણ કરતા હોય છે. મહાન શિક્ષણ શાસ્ત્રી અને કેળવણીકાર સ્વ. પ્રા. ત્રિવેદી તેથી જ તો કહે છે કે, પ્રથમ તો અધ્યાપક પાસે જીવનની ફિલસૂફી હોવી જોઈએ. તેન વિચાર, આચારનું ધોરણ ઊંચુ હોય, નિયમિત, સત્યભાષી અને સમજ તેમજ જવાબદારીનું ભાન હોય, શિસ્તપ્રિય, હાસ્યના ભાવો, વાણી, વિચાર તેમજ કર્મનો સુંદર સમન્વય હોય, દ્રેષ કરતો ન હોય, સંસ્કારવાન હોય, પૂર્વગ્રહથી પર હોય તે સ્વયં

મૂલ્યોની મૂર્તિ જ હોય અને અધ્યતાઓ તેની પૂજા કરતા હોય. વિદ્યાકીય જીવનનો પ્રેરણા સ્ત્રોત એટલે અધ્યાપક.

શિક્ષક કેળવણીમાં મૂલ્યાભિમુખતા

શિક્ષણ એ મળભૂત રીતે જ મૂલ્ય અભિમુખવસ્તુ છે. તેથી મૂલ્યાભિમુખ શિક્ષણની વાત કરવી તે એક રીતે જોઈએ તો એકની એક જ વાત છે. ૧૯૬૪-૬૬ ના શિક્ષણ પંચથી માંડીને ૧૯૯૨ ના રામમૂર્તિ રીવ્યું સમિતિએ માનવ ઘડતર માટે મૂલ્યાભિમુખ શિક્ષણના કાર્યક્રમને અગ્રતા આપવાની તાતી જરૂર છે કે જેથી તન, મન અને આત્માનો સર્વતોમુખી વિકાસ સાધી શકાય. NEP-2020 આ દ્વારા મહાન કાર્યની શરૂઆત થઈ છે પણ આ કાર્યને વેગ આપવામાં ઉતાવળ કરવી પડે તે માટે સમયસર શરૂઆત કરો.

આઝાદી મળી ત્યારથી આમ તો શિક્ષણ પધ્ધતિ ખૂબ જ ઝડપથી વિકાસ પામી છે. ધર્મગ્રંથોમાં દર્શાવેલ માનવીય મૂલ્યોનું શિક્ષણ એ અભ્યાસક્રમમાં અંદર જ વર્ણવેલું હોવું જોઈએ. તેવી ઘણી સમિતિઓની ભલામણો હોવા છતાં આજના અભ્યાસક્રમમાં આંશિક રીતે મૂલ્ય શિક્ષણનું સ્થાન રહ્યાં છે. ભારત એ બહુસાંપ્રદાયિક દેશ હોવાથી વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અસ્તિત્વમાં છે. ભારતનું બંધારણ બિન સાંપ્રદાયિકતાના પાયા પર ઘડાયેલું છે. તેથી મૂલ્યોનું શિક્ષણ એ ફક્ત ધાર્મિક શિક્ષણ જ ન બની રહે તે જોવું ઘણું અનિવાર્ય છે.

શિક્ષક કેળવણીમાં મૂલ્યાભિમુખતા પૂરી પાડવામાં બે પડકારો વિચારવાના છે, સ્થિરતા અને પરિવર્તન. સ્થિરતા માટે જરૂરી છે, ટેકનોલોજી. NCTE આ બંને પડકારોથી માહિતગાર છે. શિક્ષણ અંગેના જૂના વિચારો અને શિક્ષકો દ્વારા માહિતી અને પ્રસારણ ટેકનોલોજીનો શાળાકીય શિક્ષણમાં વ્યાપ વધારવા અંગેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. મૂલ્ય શિક્ષણના નિષ્ણાંતો તથા સંસ્થાઓની મદદ વડે અભિમુખતા માટેના કાર્યક્રમો યોજવા તથા માનવીય મૂલ્યોના શિક્ષણ માટે મલ્ટીમિડિયા સામગ્રી તૈયાર કરવા પર તેઓ વિશેષ ભાર આપી રહ્યા છે. નિષ્ણાંતો અને કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેનાર વચ્ચે થયેલ વૈચારિક આદાન-પ્રદાનને ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમમાં સંગ્રહ કરીને CD-Rom અથવા Internet ના માધ્યમ દ્વારા પ્રસારિત પણ કરવામાં આવે છે. ચારિત્ર્યના વિકાસમાં શિક્ષણ, આવતીકાલ માટે શિક્ષણ, શિક્ષકોના તાલીમ કાર્યક્રમની સમીક્ષા અંગેનો રિપોર્ટ, આધુનિક ભારતના ઘડતરમાં શિક્ષકોનો ફાળો અને જવાબદારીઓ, શિક્ષકો વિશે ગાંધીજી, શિક્ષણ વિશે શ્રી અરવિંદ, શિક્ષણ વિશે તિલક વગેરે જેવા લેખો Website પર ઉપલબ્ધ છે. ડિસેમ્બર ૨૦૦૧ માં RAMSE દ્વારા શિક્ષક કેળવણીકારો માટે દક્ષિણના રાજ્યોમાં શિક્ષક કેળવણીમાં મૂલ્યાભિમુખતા વિશે બે કાર્ય શિબિરો યોજાઈ હતી, જેમાં માનવીય મૂલ્યો વિશે મહત્તમ વિચારણા થઈ હતી. મૂલ્યાભિમુખતા માટે સદાચારીકરણ કે શીલોન્નયનનો અભિગમ, વ્યવહાર કૌશલ્યાભિગમ આદર્શ નમૂના-પ્રતિમાનાભિગમ, ઔપચારિક અભિગમ, મૂલ્ય સ્પષ્ટીકરણ અભિગમ, નૈતિક અભિગમ, મૂલ્ય શિયળના વર્ગ શિક્ષણ અભિગમ જેવા અભિગમો અપનાવવામાં આવે તો સાચા અર્થમાં મૂલ્યાભિમુખતા વિદ્યાર્થીઓમાં લાવી શકાય તેમ છે.

આ ઉપરાંત શાળા કોલેજોએ પણ ભારતીયગ્રંથોમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો અનુસરવા યોગ્ય છે.

માનવીય મૂલ્ય વિકસાવવા માટે અનુસરવા યોગ્ય સૂચનો

ભારતીયગ્રંથોમાંથી નિષ્પન્ન થતાનીચે મુજબના મૂલ્યો અનુસરવા યોગ્ય છે:

- દરેક કક્ષાના વિષયોના પાઠ્યક્રમોમાં મૂલ્યોને સુગ્રથિત રીતે વણી લેવા જોઈએ. રોજબરોજનું જીવન જેની ઉપર નિર્ભર છે તેવા મૂલ્યોના સિયન માટે અધ્યાપકે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.
- રમતગમત, ચર્ચા સભાઓ, નાટકો, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી વર્ગખંડ બહારની સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા મૂલ્યશિક્ષણ થઈ શકે.
- પ્રાર્થના, સમૂહગાન, વાર્તાકથન તેમજ જૂથ પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે, પ્રેરણાત્મક રમતો, પ્રવૃત્તિઓ મૂલ્ય શિક્ષણ માટે આપી શકાય, જે નિયમિત ધોરણે વર્ગખંડમાં હાથ ધરી શકાય. છે.
- રાષ્ટ્રના મહાન સંતોએ પ્રબોધેલ ઉપદેશો, શ્રી કૃષ્ણનો ગીતા સાર, સમૂહ માધ્યમો દ્વારા મૂલ્યો વિશે કલાના માધ્યમનો

ઉપયોગ કરી શિક્ષણ આપવું.

- વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પોતાને શું શીખવું છે તેની પસંદગી કરવામાં મૂંઝવણ અનુભવતા હોય છે, તેથી તે રસપ્રદ, ઉત્સાહપ્રેરક અને તો વધુ સફળ બનાવી શકાય.
- મૂલ્યોના સ્વરૂપ, ફિલિતાર્થી તેમજ મૂલ્યોની પ્રતિબંધતાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં કાળજી રાખી મૂલ્યશિક્ષણને વધુ રસિક બનાવી શકાય.
- મહાવિદ્યાલયોનું પર્યાવરણ ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે અનુરૂપ હોવું જોઈએ. કાર્યાનુભવો પૂરા પાડવા, વિવિધ વિષયોનાં મંડળો રચવા, સમાજ સેવાના કાર્યક્રમો દ્વારા પ્રમાણિકતા, સહકાર, શિસ્ત અને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વના મૂલ્યો કેળવી શકાય. દા.ત. રામનું વચનપાલન મીરાબાઈની કૃષ્ણ ભક્તિ વગેરે..
- મૈત્રી મંડળો, રાષ્ટ્રીય એકતામાં શાળાનો કાળો, ઇનામ, પાડોશી ધર્મ, પુસ્તકોના આદાન પ્રદાન વગેરે દ્વારા પણ મૂલ્યોની ખિલવણી થઈ શકે.
- વિદ્યાર્થીની તર્કશક્તિ, વૈજ્ઞાનિક વલણ અને આંતર શિસ્તના વિકાસ દ્વારા તેની બુદ્ધિ શક્તિને સતેજ કરવી જોઈએ. નિશ્ચેતન જીવનને બદલે ગતિશીલ જીવન માટે મનને તૈયાર કરવું જોઈએ. તે માટે શૈક્ષણિક પ્રયુક્તિ તેમાં પ્રવીણ્ય આણવું જરૂરી છે.
- બંધારણે નિર્દેશેલા મૂલ્યોને દૃઢ કરી એને માટેના વલણો કેળવવામાં ધર્મપુસ્તકો મહત્વનું માધ્યમ બની શકે. વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રીય એકય, લોકશાહી અને સમાજવાદની ભાગના દૃઢ થાય તેવી સાહિત્ય કૃતિઓ પણ પસંદ થવી જોઈએ.
- પ્રવાસ-પર્યટનો પણ બાળકો ઉપર પોતાની અસર મૂકી જતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ વધુ કરવો.
- મોક કોર્ટ, મોક પાર્લામેન્ટ, નિબંધ સ્પર્ધા, સહકારી ભંડાર જેવી પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓમાં સંગઠન, સહકાર, સમાનતા વગેરે વલણો કેળવવામાં સહાયભૂત થઈ શકે.
- અધ્યાપકે એક આદર્શ વ્યક્તિત્વ તરીકે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ઉદાહરણ પર પાડવું જોઈએ.
- પરસ્પર હળીમળીને રહેવું, એકબીજાનું સન્માન કરવું, જવાબદારી નિભાવવી તેમજ સમયસર શાળા-કોલેજોમાં જવું વગેરે ટેવોનો વિકાસ કરવો.
- પ્રાર્થના સભામાં આદર્શો અને નૈતિક મૂલ્યોના પ્રવચનો ગોઠવવા.
- રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની મહાન વિભૂતિઓના ઉદાહરણો આપી તેમના જીવનના મૂલ્યોની ચર્ચા કરવી જોઈએ.
- મહાન વિભૂતિઓના જીવનચરિત્ર પર આધારિત વિવિધ મૂલ્યોને અનુલક્ષીને પોસ્ટર ચર્ચા કે સ્લોગન બનાવી વિવિધ વર્ગખંડમાં મૂકવા જોઈએ.
- સૌથી વધુ સુસંસ્કારી અને પ્રામાણિક બાળકને પુરસ્કાર આપી બીજા વિદ્યાર્થી માટે પ્રેરણારૂપી વાતાવરણ ઊભું કરવું જોઈએ.
- આપણા માનવ બંધુઓ જે દુઃખી હોય, પીડિત હોય, કુદરત કે અન્ય આપત્તિઓના ભોગ બન્યા હોય એમના પ્રત્યે સંવેદનાની લાગણી જન્મે અને મદદરૂપ થાય તે માટે અધ્યેતાને પ્રેરવા.
- અંધ-અપંગ અને બહેરા-મૂંગાઓ માટે ફાળો એકત્ર કરી તેમને મદદરૂપ થાય તેવા વિચારોની વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપવી.
- વિદ્યાર્થીઓ સહવાંચન તરફ પ્રેરાય તે માટે વર્ષમાં એકાદવાર બે ત્રણ દિવસની વાંચન શિબિરનું આયોજન કરવું.
- આત્મશુદ્ધિનું અભિયાન ચાલુ કરવું, જેના થકી વિદ્યાર્થીઓને સહજીવન જીવવાની પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

- મૂલ્ય શિક્ષણ માટે સ્વાધ્યાયમાં વિદ્યાર્થીઓને વિચાર, પ્રસંગ નિબંધ આપી શકાય અને તેનું તે અનુકાર્ય પણ કરી શકાય.
- ધર્મસભાનું આયોજન કરી શકાય, જેમાં ચોકકસ બનાવના સંદર્ભમાં તરફેણ કે વિરોધમાં મત માંગવામાં આવે અને વળી તેઓના મતના સંદર્ભમાં કારણો જાણી લેવામાં આવે, કારણોની યોગ્યતા અને તેના વિકલ્પ ઉકેલને યોગ્યતા દ્રાસ ચર્ચાનું સમાપન કરી મૂલ્ય સંઘર્ષ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે.
- ધાર્મિક નાટકો, પાત્રાભિનય, વેશભૂષા, સંવાદો, ગીતાના ઉપદેશો વગેરે ધર્મને લગતી કૃતિઓ વખતોવખત થવી જોઈએ.
- પશ્ચિમી સંસ્કૃતિઓનું આંધળું અનુકરણ ન કરતા સ્વદેશીતાનો ધર્મ અંગીકાર કરવો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ પાસે પણ કરાવવો જોઈએ.

સમાપન

“આપણું જીવન મુલ્યવાન હોવું જોઈએ આ વિધાન વારંવાર મહાનુભાવો પાસેથી સાંભળવા મળતું હોય છે. આ વિધાન મૂલ્યની સાચી ઓળખ થયા પછી જ સાર્થક બની શકે. આજે સમાજના દરેક વ્યક્તિએ શિક્ષણ પાછળ દોટ મુકી છે ત્યારે સંસ્કારના મૂલ્યની ઊણપ ઊભી થઈ છે. સમાજના મોટા ભાગના લોકોમાં આદરના અજવાળામાં અંધકાર ફેલાઈ રહ્યો છે. આજે જે મૂલ્યોને માનવ ભૂલી રહ્યો છે, તે મૂલ્યો ભવિષ્યમાં આપણે સ્વીકારવા જ પડશે, જે આંગણે જન્મ્યા છે. ત્યાંથી સંસ્કારના ધૂંટ પી શાળા અને સમાજમાંથી પણ સંસ્કારનું સિંચન વ્યક્તિમાં થતું રહેશે. તેથી વ્યક્તિનો વિકાસ અને પ્રગતિ સાધવા જ્ઞાનની અખંડ જ્યોત ઝળહણે તેવી સંસ્કારી શાળામાં શિક્ષણ મેળવવાનું પસંદ કરવ હિતાવહ રહેશે. તેથી જ તો કહેવાયુ છે કે, “શિક્ષકના ચારિત્ર્યથી ઊંચુ ચારિત્ર્ય રાષ્ટ્રનું હોય જ નહીં,”

આમ, શિક્ષકો જ આવતીકાલના સમાજના કર્ણધારો છે તેથી જ તો કહેવાયું છે કે.....

“લોકો ભલે ચાહે લઈ જવા શિક્ષણને પતન સુધી, પરંતુ શિક્ષક લઈ જઈ શકે શિક્ષણને ગગન સુધી.”

સંદર્ભ સૂચિ

પુસ્તકો

- રાવલ, નટુભાઈ પી. તેમજ સહાયકો (અદ્યતન આવૃત્તિ, ૧૯૯૩), નવોદિત ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણ અને શિક્ષકો અમદાવાદ: નિરવ પ્રકાશ.
- દવે, જયેન્દ્ર શાસ્ત્રી. (તૃતીય આવૃત્તિ, ૧૯૯૮), કેળવણીના તાત્વિક આધારો. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય
- પટેલ, મોતીભાઈ એમ. (ત્રીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૪), વિકસતા ભારતમાં શિક્ષણ અને શિક્ષક. અમદાવાદ: બી. એસ. શાહ પ્રકાશન.
- શ્રીમદ ભાગવત ગીતા

સામયિકો

- દવે, બી. એમ. (અંક-૨ જુલાઈ: ૨૦૦૬), અલ્દ્રા અધ્યયન અધ્યાપન. અમદાવાદ: ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન.
- પટેલ પી. જી. (અંક- ૫ મે: ૨૦૦૬), પ્રગતિશીલ શિક્ષણ, અમદાવાદ.
- પટેલ પી. જી. (અંક-૬ જૂન ૨૦૦૬), પ્રગતિશીલ શિક્ષણ, અમદાવાદ.
- પટેલ પી. જી. (અંક-૬ જૂન ૨૦૦૭), પ્રગતિશીલ શિક્ષણ, અમદાવાદ.

ભારતીય ફિલોસોફર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો

માર્ગદર્શક

સંશોધક

ડૉ. પશિક ડી. બારોટ

પટેલ અનિતાબેન કે.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

પીએચ. ડી. સંશોધક

સ્વામી વિવેકાનંદ સર્વોદય બેંક એજ્યુકેશન કોલેજ,

શિક્ષણ વિભાગ

મહેસાણા

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

પ્રસ્તાવના:

સોનાર બાંગ્લાનો ખિતાબ ધરાવતી બંગાળની સચ્ચશ્યામલા ભૂમિ પર સંગીત, સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન, આધ્યાત્મ, યોગાદિ અનેક ક્ષેત્રોના તજજ્ઞો, વિદ્યાવિદો ઉછેર્યા છે. ભારતના આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક તત્વની અભિવ્યક્તિ કરનાર ચિંતકોમાં કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં છે.

ગુરુદેવે જીવનનું મૂલ્યાંકન ખૂબ ઉત્તમ રીતે કર્યું છે. તેઓ 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' નું જીવિત ઉદાહરણ છે. તેમને માનવીય અને દિવ્ય પ્રકૃતિનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન છે. જીવન માટે પૂર્મતયા આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિકોણ ધરાવતા હોવા છતાંય તેઓ પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે વિશ્વના રંગમંચ પર પોતાનો અભિનય કરવો આવશ્યક છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે નું જીવન વૃત્તાંત:

રવિન્દ્રનાથ ટાગોર નો જન્મ બંગાળના પ્રસિદ્ધ ટાગોર (ઠાકુર) વંશમાં ઇ.સ. 1861 માં કોલકાતામાં થયો હતો. તેમની માતા શારદાદેવી અને પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ હતા. આ કુટુંબ આર્થિક, સામાજિક, કલા, સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે પ્રગતિશીલ હતું. પરંતુ સમૃદ્ધ કુટુંબમાં લાડકોડથી ઉછેરતાં બાળકો કરતા વિપરીત એવી ખૂબ સાદાઈમાં રવિન્દ્રનાથનો ઉછેર થયો. જો કે આ અભાવોએ તેમના ચિંતનને ધારદાર બનાવ્યું હતું. એક વિદ્વાને નોંધ્યું છે તેમ સુખની મહત્તમ માત્રા કદાપી બાહ્ય ઉપકરણો પર આધાર રાખતી નથી. બાહ્ય અને ભૌતિક તત્વોના કરતા સુખ જેટલું માણસના અંતરમાં હોય તેટલું જ વિકસે છે. આ વાતનું સમર્થન ટાગોરના આ લખાણમાં મળે છે. એમણે જે કંઈ મળતું તેમાંથી આનંદનો પૂરેપૂરો અર્ક કાઢી લેતા.

છ વર્ષની ઉંમરે ઓરિએન્ટલ સેમીનાર અને બીજે જ વર્ષે તેમને નોર્મલ સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. પણ શાળા શિક્ષણ તેમને ગોઠ્યું નહીં. સેન્ટ ઝેવિયર્સ શાળાનું શિક્ષણ પણ તેમને ફાવ્યું નહીં. ભણવા કરતા ભણાવવાનું ગમવા લાગ્યું. ટાગોર કહે છે મેં શોધી કાઢ્યું કે નાના બાળકો શિક્ષણ દ્વારા આપવામાં આવતી માહિતીના કરતા તેના વલણને વધુ ઝડપથી શીખી લેતા હોય છે. શિક્ષણ પ્રક્રિયાના ઓઠા ફેંકી રહેલા અન્યાય, અકળામણ, ક્રોધ અને પક્ષપાત મેં મારા પાઠના કરતા વધુ સરળતાથી શીખી લીધા હતા. ટાગોરે આઠ વર્ષની વયે કાવ્ય રચનાનો પ્રારંભ કર્યો તથા ઇ.સ.1873 માં પ્રથમ દીર્ઘકાવ્ય અભિલાષ રચ્યું એ જ વર્ષમાં તેમની માતા દિવંગત થયા. 1877માં ભારતી સામાયિક માં કાવ્યો, લેખો, અવલોકનો પ્રગટ કર્યા. ઇ.સ 1878 માં તેઓ કાયદાના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેન્ડ ગયા પણ 1880 માં ડિગ્રી લીધા વિનાજ યુરોપીય કાવ્ય અને સંગીતથી પ્રભાવિત થઈ પાછા ફર્યા. રવિન્દ્રનાથનાં લગ્ન એમની 22 વર્ષની ઉંમરે ઇ.સ.1883માં ભવતા શિક્ષીદેવી લગ્ન પછી મૃણાલિનીદેવી સાથે થયા. ઇંગ્લેન્ડમાં ભગ્નહૃદય કવિતા શરૂ કરી અને ભારતમાં આવીને પૂરી કરી મધુર કંઠ, અસાધરણ સુર ગૂંથણી અને સ્વરચિત કવિતાનો ત્રિવેણી સંગમ સર્વજનપ્રિય બન્યો. વાલ્મિકી પ્રતિભા નામનું સંગીતપ્રધાન નાટક પ્રચલિત બન્યું સાધ્ય ગીત કાવ્ય પ્રકાશને તે વખતને સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું ધ્યાન ખેંચ્યું ઇ.સ.1973 માં ગીતાંજલિ કાવ્યસંગ્રહ પર એમને નોબલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો દુનિયાને તેમનામાં વિશ્વકવિવાર જોવા મળ્યો.

જીવન દર્શન

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવન દર્શન પર તેમના ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, સુસંસ્કૃત પરિવારની પ્રબળ અસર જોવા મળે છે. તેઓએ માનવના સ્વરૂપમાં ઈશ્વરી સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમને લખ્યું છે આપણે ઈશ્વરની શોધ કરતાં એવા સત્યની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જે આપણને આ સંસારમાંથી મુક્તિ અપાવે અને પોતાના પ્રકાશ વડે સંસારને પ્રકાશિત કરી શકે સત્યમ, શિવમ અને સુંદરમની ભાવનાના આરાધક એવા ગુરુદેવ એક કવિ તરીકે આ ત્રણેય તત્વોને પોતાના જીવન અને કાર્યમાં વણી લીધાં હતાં જીવનના જીવાતા જીવનના ઉપાસક એવા ટાગોર મનાતા હતા કે હિમાલય પર જવાથી નહીં, પણ સમાજમાં રહીને જ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. તત્કાલીન સમાજમાં વ્યાપી ઉંચ નીચના કે જ્ઞાતિવાદના ભેદભાવોનો વિરોધ કરી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ગ્રામોદ્ધાર દ્વારા દેશનું પુનરુત્થાન કરવા પ્રયાસો હાથ ધર્યાં હતા.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું શિક્ષણ દર્શન

ટાગોરની ચિંતનધારા બહુધા ઉપનિષદો પર આધારિત હતી. જો કે ગીતાંજલી નાં કાવ્યોમાંની અવતાર જેવી વિભાવનાઓએ તેમને નર્મ્યા આધ્યાત્મવાદી તેમજ રહસ્યવાદી નજીકના ફિલસૂફ માનવા આપણને પ્રેર્યો છે. ટાગોરનું ચિંતન તાર્કિક દ્રષ્ટિએ બુદ્ધિવાદી તથા આધ્યાત્મવાદી તર્ક સંગતિના કરતાં આત્મિક ખોજની દ્રષ્ટિથી દિપ્તિમાન વિશ્વવ્યાપ્ત સત્યનું અન્વેષણ મનુષ્યમાં મનોસ્વાતંત્ર્ય પેદા કરે છે. આ માન્યતા પર જ ટાગોર માનવીય બંધુત્વ, વિશ્વબંધુત્વ, ઈશ્વરીયા અનુકંપા, પ્રકૃતિનો સહચાર અને વિશ્વવ્યાપી ધર્મની ભલામણ કરે છે. મૂલ્યોની બાબતમાં ગુરુદેવ સૌથી વધુ વ્યક્તિના મૂલ્ય પર ભાર મૂકે છે. ગુરુદેવની મૂલ્ય વિષયક દ્રષ્ટિ વ્યક્તિમાંથી ઉઠ્ઠવે છે. અને સમષ્ટિમાં પરિણમે છે. શિક્ષણની મૂલ્યનિષ્ઠાની પણ આ જ ગતિ હોય તેવી ટાગોરની વાંછના છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના સિદ્ધાંતો

ટાગોરના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યવસ્થા કરી હતી. માનવ જીવનમાં નિત્યસાથી સમા જળ, સ્થળ, આકાશ, ઉદ્યાસમાં વ્યાપ્ત રમણીય પ્રકૃતિ પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એટલે સ્વાભાવિકપણે ટાગોરના શિક્ષણ ચિંતનમાં ધ્વનિત થતાં શિક્ષણના સિદ્ધાંતો તેમના નિજી અનુભવની નીપજ છે.

શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે એ પાંચ વિચારબિંદુઓ દ્વારા ટાગોરના શિક્ષણ સિદ્ધાંતોને રજૂ કર્યો છે. તેઓની દ્રષ્ટિએ-

- (1) પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય વચ્ચેની આંતરક્રિયા માણસને નિર્મળ અને સક્ષમ બનાવે છે.
- (2) પ્રકૃતિ સાથે પ્રાકૃતિક અને મનુષ્ય સાથે મનુષ્ય બનવું એટલે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવું.
- (3) મનુષ્ય અનંત, અપ્રાપ્ય અને અસીમ ભવિષ્યમાં જીવે છે અને તેથી તે સૂરનો સર્જક છે.
- (4) શિક્ષણ મનુષ્યના સંવેદનાતંત્રને કેળવીને તેને મુક્તિ બક્ષે છે.
- (5) વિશ્વવ્યાપી એકતાના આખરી સત્ય માટે મનુષ્યનું નિર્માણ કરવું એ કેળવણીનું કર્તવ્ય છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની શિક્ષણ વિભાવના:

કેળવણી એટલે સત્યની સનાતન ખોજ, સત્યની અભિવ્યક્તિ અને સત્યની સ્વીકૃતિ. - રવિન્દ્રનાથ ટાગોર ગુરુદેવ નિર્સર્ગના સૌંદર્યોપાસક હતા. તેમની શિક્ષણની વિભાવનામાં સૌંદર્યબોધક શિક્ષણનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના બુદ્ધિપ્રધાન પાસાને કારણે આપણે વિજ્ઞાન વાણિજ્ય પર એટલો બધો ભાર મૂક્યો છે કે આપણે માનવીની સૌંદર્યપીપાશાની સરેઆમ અવગણના કરીએ છીએ. સંગીત, કલા અને નૃત્યની સૌંદર્યબોધક પ્રવૃત્તિઓના આનંદની મહત્તા જણાવતા તેઓ કહેતા કે આનંદની અભિવ્યક્તિ માણસના સશક્ત જુસ્સાને જીવંત અને સર્જનશીલ રાખે છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના શિક્ષણના હેતુઓ:

(૧) ભૌતિક હેતુ:

"શરીરમાધ ખલુ ધર્મેશાસનમ્" ગુરુદેવ જીવનને પુર્ણ બનાવનાર તત્વોમાં શરીરને પ્રાધાન્ય આપે છે. તેથી બાળકોનું શરીર શુદ્ધ બનાવવું તે શિક્ષણનું હેતુ થઈ પડે છે.

(૨) બૌદ્ધિક હેતુ:

કેવળ સ્મરણશક્તિ નહીં પરંતુ વિચાર અને કલ્પનાના વિકાસની બાળકોને તકો મળે તેવું બૌદ્ધિક વિકાસ કરાવનારુ શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

(૩) સૌંદર્ય બૌદ્ધિક હેતુ:

ગુરુદેવ જે રીતે જીવન અને મૃત્યુ ઉભયને જીવન સિદ્ધાંતના જ ભાગ માને છે. તેમ સુંદર અને કુરૂપ ઉભયને સૌંદર્ય સિદ્ધાંતના જ બે ભાગ માને છે. તેમની દ્રષ્ટિએ સૌંદર્ય મુલક કલાનો સિદ્ધાંત વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિનો છે. ચિત્ર, સંગીત, નૃત્યાદી કલાની ખીલવણી દ્વારા બાળક ઈશ્વરી તત્વનો અહેસાસ કરી શકે છે.

(૪) નૈતિક અને આધ્યાત્મિક હેતુ:

ગુરુદેવ જીવવાની નીતિમત્તા અને ધ્યેયની આધ્યાત્મિકતામાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. સદાચાર પરંતુ ધર્મનું આચરણ "સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્" ના શાશ્વત તત્વ અને માણવામાં સહાયભૂત બને છે.

(૫) સર્વાંગીણ વિકાસનો હેતુ:

બાળકની અંતર્ગત રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓના વિકાસ થાય અને બાળકની રસ, રુચિ, પાત્રતા પ્રમાણે તેનામાં રહેલી અનેકવિધતા વિશિષ્ટતાઓને વિકાસ થાય તેવા વાતાવરણનું નિર્માણ કરે છે.

(૬) આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજનો હેતુ:

ટાગોર વ્યક્તિ વિકાસ જેટલું જ સામાજિક વિકાસના મહત્વ આપે છે. બાળકમાં સંકુચિતતાને બદલે "વસુદેવ કુટુંબકમ્" વિશ્વ મારો પરિવાર છે. તેવી વિશાળભાવના જન્મે, વિકસે તેવા શિક્ષણના તેવો હિમાયતી હતા.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનો અભ્યાસક્રમ:

ગુરુદેવના મત અનુસાર અભ્યાસક્રમ એવો હોવો જોઈએ જેના વડે બાળકોને પૂરતા પ્રમાણમાં અનુભવો મળી શકે. અનુભવોની ગુણવત્તા તથા બળવત્તા બાળકને પૂર્ણ બનાવે છે. આથી તેઓએ નાટક, નૃત્ય, રમતગમત જેવી પ્રવૃત્તિઓના શાંતિનિકેતનમાં સમાવેશ કર્યો હતો. જે રીતે ખોરાકમાંથી મળતા પ્રજીવકો માણસને સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ બક્ષે છે. તેમ વિવિધ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ પ્રજીવકો માનસિક વિકાસમાં ગતિશીલતા અને સંવાદિતતાનો ઉમેરો કરતા હોય છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની શિક્ષણ પદ્ધતિ:

ગુરુદેવની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશે વિચારણા બહુધા માનવશાસ્ત્રી વિચારધારા પર આધારિત હતી. હર્બોટની જેમ તેઓ પણ જ્ઞાત વસ્તુઓના જ્ઞાન પરથી અજ્ઞાન તરફ લઈ જતી શિક્ષણ પદ્ધતિ ને અસરકારક માને છે. જે કાંઈ પરિચિત છે.

(૧) વાદ વિવાદ તથા પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ:

ગોખાલપટ્ટીના આધારે આપતા જવાબો નહીં પણ વિચારપૂર્વક સમજતા પૂર્વ અપાતા જવાબો વિદ્યાર્થીના ભીતરી જ્ઞાનને પ્રદર્શિત કરે છે.

(૨) ચલન પ્રવૃત્તિ અધ્યયન:

ભ્રમણ દ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિને ગુરુદેવ ઉપયોગી પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવે છે. તેમના મત અનુસાર શૈક્ષણિક હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાર્થીઓના આખા ભારતનું ભ્રમણ કરાવ્યું હોય તો તેમની કેળવણી દ્રઢ બને જ. ચલન પ્રવૃત્તિ અવલોકન દ્વારા અધ્યયનની ઘણી તકો પૂરી પાડે છે.

(૩) ક્રિયા વિધિ:

ટાગોરના મત અનુસાર ક્રિયા શરીર તથા મન ઉભયમાં શક્તિ પ્રદાન કરે છે. વિવિધ હસ્ત કારીગીરી, માટીકામ, સર્જકતા પ્રેરે તેવી અનેકવિધ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિ અને દ્વારા શિક્ષણનું વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણ કાર્ય સઘન બને છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની શિસ્તતા

ગુરુદેવની શિસ્તની વિભાવના સ્વાતંત્ર્યની વિભાવનાના સંદર્ભમાં નિશ્ચિત થઈ છે. તેમના મતે બાળક સ્વભાવથી જ સ્વતંત્ર છે. તેમ છતાં તેના પર નિયંત્રણો અને શિસ્ત જો સહાનુભૂતિ તેમજ પ્રેમથી પરિપ્લાવિત હોય તો તેના વિરોધી નથી. હકીકતમાં તેઓને બાળક માટે અપાર સહાનુભૂતિ હોઈ બાળક સત્તા દ્વારા રૂંધાય ન જાય એવું ઇચ્છતા હતા.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું ધાર્મિક શિક્ષણ

ટાગોરના મતાનુસાર આજે આપણે પ્રાર્થનાના મંદિરો અને ક્રિયાકાંડની જરૂર નથી. આપણે ખરી જરૂર આશ્રમની છે. એવા સ્થળની જરૂર છે જ્યાં પ્રકૃતિના સૌંદર્ય અને મનુષ્યના સાત્વિક ભાવો વચ્ચે મધુર સંવાદિતા સઘાવી શક્ય હોય. જ્યાં બધું પ્રકૃતિ અને માનવીય આત્માનું એક્ય સઘાતુ હોય ત્યાં જ આપણું પ્રાર્થના મંદિર છે. ધાર્મિક શિક્ષણ વિશે નો તેમનો સમગ્ર દૃષ્ટિકોણ માનવતાવાદી માનવધર્મના શિક્ષણનો હોવાનું પ્રતિત થાય છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની શિક્ષકની ભૂમિકા

ટાગોરના દ્રષ્ટિકોણ મુજબ જે શિક્ષણમાં સતત અધ્યયનશીલ રહેતો હોય તે જ શિક્ષક છે. વિષયવસ્તુનું નીરસ પુનરાવર્તન કરનાર નવું કશુંક પ્રેરણાદાય ન આપી શકનાર શિક્ષક ગણાય નહીં.

- શિક્ષકે પુસ્તકીયા જ્ઞાન પર વધારે ઝોક ન આપતા એવા વાતાવરણ નું નિર્માણ કરવું જોઈએ કે જેમાં પ્રવૃત્ત થઈને બાળક પોતાનાં નીજી અનુભવો દ્વારા સ્વયં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતો થાય.
- શિક્ષક બાળકને પવિત્રતાને નિર્દોષતામાં વિશ્વાસ રાખે તેની કોઈ ક્ષતિ સામે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ ભર્યો વ્યવહાર કરે.
- બાળક સતત રચનાત્મક કાર્યમાં લાગેલો રહે તે માટે શિક્ષકે બાળકમાં રહેલી રચનાત્મક શક્તિઓને ઉત્તેજિત કરવી જોઈએ.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું શાંતિ નિકેતન અને વિશ્વભારતી

ઈ.સ. 1918 માં શાંતિ નિકેતનમાં વિશ્વભારતી નામની એક વિશ્વવિદ્યાલય ની સ્થાપના કરવામાં આવી, જેના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ હતા.

- પ્રાચ્ય અને પ્રાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓના અધ્યયન અધ્યાપન દ્વારા તેમાં સમન્વય અને સામંજસ્ય સ્થાપિત કરવું.
- ધરના જેવું તેમજ પ્રાકૃતિક વાતાવરણ નિર્માણ કરવું.
- માનવતાવાદનો પાયો નાખવો અને એ રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંપર્ક ને દઢ કરવો.
- સહશિક્ષણ, સહઅસ્તિત્વ, સાદુ, સંયમી અને સરળ જીવન જીવવાની તાલીમ આપવી. આ બધા જ સંકલ્પોને સિદ્ધ કરે તેવી વૈવિધ્યસભર પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ઉમદા કામો થઈ રહ્યા છે.

માનવીય મૂલ્યો

તત્વજ્ઞાન પરિપ્રશ્નની પ્રક્રિયા છે પરંતુ કેળવણી માટે માનવ વિકાસ એ કેન્દ્ર સ્થાને છે ત્યારે મનુષ્યને અંતર્ગત

મનુષ્યનું આત્મિક આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ, મનુષ્યનું વસ્તુસંઘટના સ્વરૂપ, મનુષ્યનું આત્મમિક આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ મનુષ્યને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપે સ્વીકારનાર વિચારકો માનવીય આત્મતત્વ તેમજ મનને કેટલાક એક બીજાના પર્યાય તરીકે તો કેટલાક ભિન્ન સત્તા ના સ્વરૂપે તેનો વિચાર કરે છે. મનુષ્ય મૂળભૂત રીતે આત્મિક સ્વરૂપે પણ જોવા મળે છે. માનવીને અન્ય પ્રાણીથી જુદા પાડનારુ તત્વ તેની વિચારચિંતન કરવાની ક્ષમતા છે. કેવળ માનવી જ ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રશ્નો પૂછી શકે છે. માનવ જીવનમાં તત્વજ્ઞાન રચાયેલું છે. માનવી પોતાના લક્ષને સિદ્ધ કરવા અધિક બુદ્ધિશાળી વ્યુહરચનાઓ શોધવા પ્રયાસ કરે છે આજના નવોત્થેષ માટે સતત પ્રયત્ન શીલ રહેતા સમયમાં આપણે આપણા સમય સાથે જે કરીએ છીએ અને તેમ માટેની આપણી ઉત્પ્રેરણાઓનો આધાર રચી આપે છે.

ઉપસંહાર

"જન ગણ મન અધિનાયક જય હે" નો જયઘોષ કરનાર ટાગોર ધર્મ, શિક્ષણ, રાજકારણ, સમાજ સુધારણા, નૈતિક ઉન્નતિ અને આર્થિક નવરચના જેવા અનેકવિધ ક્ષેત્રોના સિદ્ધહસ્ત મહામાનવતા ગુરુદેવનું જીવન જેટલું વ્યાપક હતું એટલું જ ઉદાત તત્વોથી ભરપૂર હતું. તેમનું જીવનકર્મ માનવીય સંસ્કારો અને અતિ માનવીય સાધનાથી પરિપૂર્ણ હતું.

સંદર્ભ સૂચિ

- (1) વિચાર બન્યો સાકાર, ડૉ. પ્રેમદાસ વ. સાધુ, પ્રોફેસર અને હેડ, એમ.એડ્. કોલેજ મહેમદાવાદ-ખેડા, પૂર્વ પ્રધ્યાપક પી. જી. સેન્ટર વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ-22
- (2) કેળવણીની તાત્વિક સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલા, લેખક નરુભાઈ સી. રાવળ. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ પૃ-324

સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારમાં વ્યક્ત માનવ મૂલ્યો

પટેલ અર્ચના બળવંતરાય

પીએચ.ડી. સંશોધક

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

સારાંશ

19મી સદીના અંતમાં અને 20મી સદીના પ્રારંભના અગ્રણી ભારતીય ફિલસૂફ અને આધ્યાત્મિક નેતા સ્વામી વિવેકાનંદે તેમની ગહન દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક આંતરદૃષ્ટિથી વિશ્વ પર અમીટ છાપ છોડી હતી. આ સંશોધન પત્ર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારમાં વ્યક્ત કરાયેલ માનવ મૂલ્યોની શોધ કરે છે, આધ્યાત્મિકતા, આત્મ-અનુભૂતિ, સમાજ સેવા અને તમામ જીવોની એકતા પરના તેમના ઉપદેશો પર ભાર મૂકે છે. તેમના ભાષણો અને લખાણોના ઊંડાણપૂર્વકના પૃથ્થકરણ દ્વારા, સંશોધક સમજાવે છે કે કેવી રીતે વિવેકાનંદના વિચારો વિશ્વભરની વ્યક્તિઓને પ્રેરણા આપતા રહે છે અને વધુ કડુણાપૂર્ણ અને સુમેળભર્યા સમાજના વિકાસમાં યોગદાન આપે છે.

1. પરિચય

સ્વામી વિવેકાનંદ એક અગ્રણી ભારતીય આધ્યાત્મિક નેતા અને ફિલસૂફ હતા જેમણે 19મી સદીના અંતમાં ભારતીય ફિલસૂફી અને આધ્યાત્મિકતાનો પશ્ચિમી વિશ્વમાં પરિચય કરાવવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમનો જન્મ 12 જાન્યુઆરી, 1863ના રોજ ભારતના કલકત્તામાં થયો હતો અને તેમનું મૂળ નામ નરેન્દ્ર નાથ દત્તા હતું. સ્વામી વિવેકાનંદ 1893 માં શિકાગોમાં વિશ્વની ધર્મ સંસદમાં તેમના પ્રભાવશાળી ભાષણ માટે જાણીતા છે, જ્યાં તેમણે સહિષ્ણુતા, સ્વીકૃતિ અને ભારતના આધ્યાત્મિક વારસાના સાર્વત્રિક મૂલ્યો વિશે છટાદાર રીતે વાત કરી હતી.

વિવેકાનંદના ઉપદેશોએ આત્મ-અનુભૂતિ, દરેક વ્યક્તિની દિવ્યતા અને તમામ ધર્મોની સુમેળના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો હતો. તેમનું માનવું હતું કે પોતાની ધાર્મિક પરંપરાને ઊંડાણપૂર્વક સમજવા અને તેનું પાલન કરવાથી, વ્યક્તિઓ વિશ્વભરમાં ધાર્મિક માન્યતાઓની વિવિધતા માટે વ્યાપક સમજ અને આદર વિકસાવી શકે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે પણ રામકૃષ્ણ મિશન અને મઠની સ્થાપના કરી, એવી સંસ્થાઓ જે સેવા, શિક્ષણ અને આધ્યાત્મિકતાના સિક્કાંતોને પ્રોત્સાહન આપવાનું ચાલુ રાખે છે. તેમણે આધ્યાત્મિક જાગૃતિ અને માનવ એકતાનો સંદેશ ફેલાવીને ભારત અને વિદેશમાં વ્યાપક પ્રવાસ કર્યો.

તેમના પ્રમાણમાં ટૂંકા જીવન હોવા છતાં, આધ્યાત્મિકતા અને આંતરધર્મ સંવાદની દુનિયા પર સ્વામી વિવેકાનંદની અસર ઊંડી રહે છે, અને તેમને આધુનિક હિન્દુ વિચારના વિકાસ અને યોગ અને વેદાંત ફિલસૂફીના વૈશ્વિક પ્રસારમાં મુખ્ય વ્યક્તિઓમાંના એક તરીકે ગણવામાં આવે છે. 4 જુલાઈ, 1902 ના રોજ તેમનું અવસાન થયું, પરંતુ તેમના ઉપદેશો અને વારસો વિશ્વભરના લોકોને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપે છે.

વિવેકાનંદના ઉપદેશો ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રીયતાની સીમાઓને પાર કરતા માનવીય મૂલ્યોમાં ઊંડે ઊંડે જડેલા હતા. આ સંશોધન પેપરનો ઉદ્દેશ્ય સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારમાં વ્યક્ત કરાયેલ માનવ મૂલ્યોને સમજવાનો છે, જે આજના વિશ્વમાં તેમની સુસંગતતાને પ્રકાશિત કરે છે.

2. આધ્યાત્મિકતા અને આત્મ-અનુભૂતિ

સ્વામી વિવેકાનંદના આધ્યાત્મિકતા અને આત્મ-અનુભૂતિ પરના તેમના ઉપદેશોએ આ ખ્યાલોની લોકોની સમજણ પર કાયમી અસર કરી છે. આધ્યાત્મિકતા અને આત્મ-અનુભૂતિ પર સ્વામી વિવેકાનંદની કેટલીક મુખ્ય આંતરદૃષ્ટિ નીચે મુજબ છે:

2.1 **સ્વ-અનુભૂતિની પ્રકૃતિ પર:** સ્વામી વિવેકાનંદે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે માનવ જીવનનું પ્રાથમિક ધ્યેય વ્યક્તિના સાચા સ્વની અનુભૂતિ કરવાનું છે, જેને તેઓ પ્રકૃતિમાં દેવી માનતા હતા. તેઓ વારંવાર કહેતા કે, "દરેક આત્મા સંભવિતપણે દેવી છે." તેમણે દલીલ કરી હતી કે વ્યક્તિઓએ આધ્યાત્મિક અભ્યાસ અને સ્વ-શોધ દ્વારા તેમના અંતર્ગત દિવ્યતાને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

2.2 **આત્મ-સાક્ષાત્કારના માર્ગો:** વિવેકાનંદે ઓળખ્યું કે આત્મ-સાક્ષાત્કારના વિવિધ માર્ગો છે, અને તેમણે તમામ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓની સહિષ્ણુતા અને સ્વીકૃતિની હિમાયત કરી. તેમનું માનવું હતું કે અલગ-અલગ વ્યક્તિઓ તેમના સાચા સ્વભાવને સાકાર કરવા માટે તેમના પોતાના અનન્ય માર્ગો શોધી શકે છે, પછી ભલે તે ભક્તિ (ભક્તિ), જ્ઞાન (જ્ઞાન), ધ્યાન (ધ્યાન) અથવા નિઃસ્વાર્થ ક્રિયા (કર્મયોગ) દ્વારા.

2.3 **સેવા અને કર્મયોગ:** સ્વામી વિવેકાનંદે કર્મયોગની વિભાવના પર મજબૂત ભાર મૂક્યો, જે નિઃસ્વાર્થ ક્રિયાનો યોગ છે. તેમનું માનવું હતું કે વ્યક્તિઓ તેમની ફરજો નિભાવીને અને માનવતાની સેવા કરીને તેમના કાર્યોના પરિણામો પ્રત્યે આસક્તિ રાખ્યા વિના આત્મ-સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમના મતે, નિઃસ્વાર્થ સેવા મનને શુદ્ધ કરવામાં મદદ કરે છે અને આધ્યાત્મિક વિકાસ તરફ દોરી જાય છે.

2.4 **બધા ધર્મોની એકતા:** વિવેકાનંદે 1893 માં શિકાગોમાં વિશ્વની ધર્મ સંસદમાં તેમના ભાષણ માટે પ્રખ્યાત છે, જ્યાં તેમણે ધર્મની સાર્વત્રિકતા અને વિવિધ ધર્મોના લોકો વચ્ચે સહિષ્ણુતા અને સમજણની જરૂરિયાત વિશે વાત કરી હતી. તેઓ માનતા હતા કે તમામ ધર્મો આખરે એક જ સત્ય તરફ દોરી જાય છે અને ધર્મનો ધ્યેય વ્યક્તિઓને તેમના દેવી સ્વભાવને સમજવામાં મદદ કરવાનો છે.

2.5 **ધ્યાનની શક્તિ:** સ્વામી વિવેકાનંદે આત્મ-સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે ધ્યાનના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો હતો. તેઓ ધ્યાનને પોતાની અંદરની દિવ્યતાનો અનુભવ કરવાનો સીધો માર્ગ માનતા હતા. તેમણે લોકોને મનને શાંત કરવા અને તેમના આંતરિક આધ્યાત્મિક સાર સાથે જોડાવા માટે નિયમિતપણે ધ્યાનની પ્રેક્ટિસ કરવા પ્રોત્સાહિત કર્યા.

2.6 **નિર્ભયતા અને આત્મવિશ્વાસ:** વિવેકાનંદે લોકોને નિર્ભયતા અને આત્મવિશ્વાસ વિકસાવવા પ્રેરણા આપી. તેમનું માનવું હતું કે વ્યક્તિઓએ તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતાનો અહેસાસ કરવા માટે તેમના શંકાઓ અને ભયને દૂર કરવા જોઈએ. તેમનું પ્રસિદ્ધ અવતરણ, "ઊઠો, જાગો, અને જ્યાં સુધી ધ્યેય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી રોકશો નહીં," તેમની ક્રિયા અને આત્મવિશ્વાસને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

2.7 **સમાજ સેવા અને કરુણા:** વ્યક્તિગત આધ્યાત્મિક વિકાસ પર ભાર મૂકતી વખતે, વિવેકાનંદે સમાજ સેવા અને ઓછા ભાગ્યશાળી લોકો માટે કરુણાના મહત્વ પર પણ ભાર મૂક્યો હતો. તેમનું માનવું હતું કે સાચી આધ્યાત્મિકતા અન્યના દુઃખને દૂર કરવાની અને સમાજની સુધારણા માટે કામ કરવાની ઇચ્છા તરફ દોરી જવી જોઈએ.

2.8 **આત્મા અને બ્રહ્મ:** વિવેકાનંદે આત્મા (વ્યક્તિગત આત્મા) અને બ્રહ્મ (સાર્વત્રિક ચેતના) ના ખ્યાલને સમજાવ્યો કે તમામ જીવો એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે અને એક દેવી સાર વહેંચે છે. આ સમજ સહાનુભૂતિ અને કરુણાને પ્રોત્સાહન આપે છે, અન્યમાં સમાન દિવ્યતાને ઓળખે છે.

2.9 **આત્મ-અનુભૂતિ:** સ્વામી વિવેકાનંદે આત્મ-અનુભૂતિ પરના ઉપદેશો વ્યક્તિઓને અંદરની તરફ જોવાની અને તેમના સાચા સ્વભાવને શોધવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. સ્વ-શોધની આ યાત્રા વધુ આત્મ-જાગૃતિ અને ઉચ્ચ મૂલ્યો સાથે સંરેખણ તરફ દોરી જાય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદેના ઉપદેશો લોકોને તેમની આધ્યાત્મિક યાત્રાઓ પર પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવાનું ચાલુ રાખે છે, અને તેમના આત્મ-અનુભૂતિ, સહિષ્ણુતા અને સેવાના સંદેશાઓ આધુનિક વિશ્વમાં સુસંગત રહે છે. તેમના

પ્રવચનો અને લખાણો સહિત તેમની કૃતિઓ આધ્યાત્મિકતા અને સ્વ-વિકાસમાં રસ ધરાવતા લોકો દ્વારા વ્યાપકપણે અભ્યાસ અને આદરણીય છે.

3. માનવતાની સેવા

માનવતાની સેવા માટે સ્વામી વિવેકાનંદની પ્રતિબદ્ધતાના કેટલાક પાસાઓ આ મુજબ છે:

3.1 આંતરધર્મ સંવાદિતા: વિવેકાનંદે ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને સંવાદિતાના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો હતો. તેઓ માનતા હતા કે તમામ ધર્મો એક જ અંતિમ સત્ય તરફ દોરી જાય છે અને લોકોએ એકબીજાના વિશ્વાસનો આદર કરવો જોઈએ અને શીખવું જોઈએ. 1893માં શિકાગોમાં વિશ્વ ધર્મની સંસદમાં તેમના પ્રસિદ્ધ સંબોધનમાં પશ્ચિમી પ્રેક્ષકોને હિંદુ ધર્મ અને ભારતના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો પરિચય કરાવ્યો.

3.2 શિક્ષણ: સ્વામી વિવેકાનંદ માનતા હતા કે શિક્ષણ એ વ્યક્તિગત અને સામાજિક પરિવર્તન માટેનું સૌથી શક્તિશાળી સાધન છે. તેમણે આધુનિક શિક્ષણને આધ્યાત્મિક અને નૈતિક વિકાસ સાથે જોડતી સર્વગ્રાહી શિક્ષણ પ્રણાલીની હિમાયત કરી હતી. તેમણે રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કરી, જે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ચલાવવાનું ચાલુ રાખે છે અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપે છે.

3.3 ગરીબ અને જરૂરિયાતમંદોની સેવા: વિવેકાનંદ પીડિત અને દલિત લોકોની સેવા કરવામાં માનતા હતા. તેમણે પ્રખ્યાત રીતે કહ્યું, "તેઓ જ જીવે છે જે અન્ય લોકો માટે જીવે છે; બાકીના જીવતા કરતાં વધુ મૃત છે." રામકૃષ્ણ મિશન, તેમના ઉપદેશોથી પ્રેરિત, વંચિતોને આરોગ્યસંભાળ, ખોરાક અને શિક્ષણ પ્રદાન કરવા સહિત વિવિધ સમાવતી પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ છે.

3.4 યુવા સશક્તિકરણ: સ્વામી વિવેકાનંદને સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવા માટે યુવાનોની શક્તિમાં ખૂબ વિશ્વાસ હતો. તેમણે યુવાનોને તેમની આંતરિક શક્તિ, આત્મવિશ્વાસ અને ચારિત્ર્ય વિકસાવવા પ્રોત્સાહિત કર્યાં. યુવાનો માટે તેમનો પ્રખ્યાત સંદેશ હતો, "ઊઠો, જાગો અને જ્યાં સુધી ધ્યેય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી રોકશો નહીં."

3.5 આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યો: તેમણે વ્યક્તિના જીવનમાં આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યોના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો હતો. તેમના મતે, માનવતાની સાચી સેવા ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે વ્યક્તિ આધ્યાત્મિક અભ્યાસ અને મજબૂત નૈતિક પાયા દ્વારા આંતરિક શક્તિ વિકસાવે.

3.6 સામાજિક સુધારણા: વિવેકાનંદ ભારતમાં સામાજિક સુધારાના સમર્થક હતા. તેમણે મહિલાઓના ઉત્થાન, જાતિ પ્રથા નાબૂદી અને સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયના પ્રોત્સાહનની હિમાયત કરી હતી. તેમના ઉપદેશો ભારતમાં સામાજિક સુધારણા ચળવળોને પ્રભાવિત કરવાનું ચાલુ રાખે છે.

3.7 આત્મ-અનુભૂતિ: સ્વામી વિવેકાનંદ માનતા હતા કે દરેક વ્યક્તિએ આત્મ-અનુભૂતિ અથવા આત્મ-જાગૃતિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જેને તેમણે માનવ જીવનના અંતિમ ધ્યેય તરીકે જોયા હતા. તેમનું માનવું હતું કે તેમના સાચા સ્વભાવની અનુભૂતિ કરીને, વ્યક્તિઓ વધુ સારી રીતે માનવતાની સેવા કરી શકે છે.

3.8 કર્મયોગ: વિવેકાનંદે આધ્યાત્મિક વિકાસના સાધન તરીકે કર્મયોગ, નિઃસ્વાર્થ સેવાના માર્ગની હિમાયત કરી. તેમણે પરિણામો સાથે આસક્તિ રાખ્યા વિના પોતાની ફરજો અને જવાબદારીઓ નિભાવવાના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો, આમ નિઃસ્વાર્થતા અને જવાબદારીની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

3.9 સામાજિક સુધારણા: સ્વામી વિવેકાનંદ તેમના સમયના સામાજિક મુદ્દાઓ, જેમ કે ગરીબી, જાતિ ભેદભાવ અને નિરક્ષરતા વિશે ખૂબ જ ચિંતિત હતા. તેમણે સક્રિયપણે સામાજિક સુધારા તરફ કામ કર્યું અને માન્યું કે આધ્યાત્મિક જાગૃતિ સામાજિક પરિવર્તન તરફ દોરી જવી જોઈએ.

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો અને ફિલસૂફી માનવતાની સેવા માટે સમર્પિત અસંખ્ય વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને

પ્રેરણા આપતા રહે છે. સહિષ્ણુતા, શિક્ષણ અને નિઃસ્વાર્થ સેવા પરનો તેમનો ભાર વિશ્વ પર સકારાત્મક અસર કરવા માંગતા લોકો માટે કાલાતીત માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરે છે.

4. તમામ જીવોની એકતા

સ્વામી વિવેકાનંદના મુખ્ય વિચારો અને ઉપદેશો જે તમામ જીવોમાં એકતાના ખ્યાલ સાથે સંબંધિત છે તેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

4.1 સાર્વત્રિક ભાઈચારો: વિશ્વની ધર્મ સંસદમાં, વિવેકાનંદે માનવતાના સાર્વત્રિક ભાઈચારો પર ભાર મૂકતા પ્રેક્ષકોને "અમેરિકાના બહેનો અને ભાઈઓ" તરીકે પ્રખ્યાત રીતે સંબોધિત કર્યાં. તેમની દ્રષ્ટિ ધર્મ અને રાષ્ટ્રીયતાના અવરોધોને તોડી પાડવા અને વૈશ્વિક એકતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવાનું હતું.

4.2 ધાર્મિક સહિષ્ણુતા: સ્વામી વિવેકાનંદે ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની હિમાયત કરી અને માન્યું કે બધા ધર્મો આખરે એક જ સત્ય તરફ દોરી જાય છે. તેમણે વ્યક્તિઓને અન્યની આધ્યાત્મિક પરંપરાઓનો આદર કરવા અને શીખવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યાં.

4.3 જીવનનો આંતરસંબંધ: સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશોએ પણ જીવનના તમામ સ્વરૂપોની આંતરસંબંધને પ્રકાશિત કરી. તેમણે આ વિચાર પર ભાર મૂક્યો હતો કે તમામ જીવો એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે અને અસ્તિત્વના એક સામાન્ય સ્ત્રોતને વહેંચે છે. આ પરસ્પર જોડાણ તમામ જીવંત પ્રાણીઓ માટે જવાબદારી અને સંભાળની ભાવના તરફ દોરી જાય છે.

4.4 માનવતાની સેવા: વિવેકાનંદ માનતા હતા કે સાચી આધ્યાત્મિકતા માત્ર વ્યક્તિગત મુક્તિ વિશે જ નથી પરંતુ માનવતાની સેવા કરવા વિશે પણ છે. તેમણે તેમની પૃષ્ઠભૂમિ અથવા સંજોગોને ધ્યાનમાં લીધા વિના, અન્યના દુઃખને દૂર કરવા માટે નિઃસ્વાર્થ સેવા (સેવા) ની હિમાયત કરી.

4.5 ધર્મોની સંવાદિતા: સ્વામી વિવેકાનંદે વિવિધ ધર્મો વચ્ચે ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને સંવાદિતાની જરૂરિયાત વિશે વાત કરી હતી. તેમનું માનવું હતું કે બધા ધર્મો પરમાત્મા તરફ જવાના માન્ય માર્ગો છે અને જો લોકો એકબીજાની ધાર્મિક પરંપરાઓનો આદર કરે અને શીખે તો વિશ્વ વધુ સારું સ્થળ બની રહેશે.

જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદે "સર્વ જીવોની એકતા" શબ્દનો ચોક્કસ ઉપયોગ કર્યો ન હોઈ શકે, ત્યારે તેમના ઉપદેશો અને ફિલસૂફી એકતા, પરસ્પર જોડાણ અને તમામ જીવોના સાર્વત્રિક ભાઈચારાના વિચારમાં ઊંડે જડેલા છે. તેમનો સંદેશ વિશ્વભરના લોકોને વધુ સહાનુભૂતિપૂર્ણ અને સુમેળભર્યા સમાજ તરફ કામ કરવા માટે પ્રેરણા આપતો રહે છે.

5. નિષ્કર્ષ

સ્વામી વિવેકાનંદની ફિલસૂફી તેમના જીવનમાં માનવીય મૂલ્યો કેળવવા માંગતા વ્યક્તિઓ માટે પ્રેરણાનો એક કાલાતીત સ્ત્રોત છે. આધ્યાત્મિકતા, આત્મ-અનુભૂતિ, માનવતાની સેવા અને તમામ જીવોની એકતા અંગેના તેમના ઉપદેશો વિશ્વભરના લોકોમાં પડઘો પાડે છે. વિભાજન, ભૌતિકવાદ અને નૈતિક અસ્પષ્ટતા દ્વારા ચિહ્નિત થયેલ યુગમાં, વિવેકાનંદનો સંદેશ વધુ દયાળુ અને સુમેળભર્યા સમાજ તરફનો માર્ગ પ્રદાન કરે છે.

વિવેકાનંદનો દરેક વ્યક્તિની અંદર રહેલી દિવ્યતા પરનો ભાર આત્મ-ચિંતન અને સહાનુભૂતિ અને દયાની ખેતી માટે કહે છે. નિઃસ્વાર્થ સેવા માટેની તેમની હિમાયત અન્યોની સુખાકારીમાં યોગદાન આપવા અને સામાજિક પડકારોને સંબોધવાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. છેવટે, સાર્વત્રિક ભાઈચારો અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની તેમની દ્રષ્ટિ એક સમાવિષ્ટ અને એકબીજા સાથે જોડાયેલ વિશ્વને પ્રોત્સાહન આપે છે જ્યાં માનવ મૂલ્યો તફાવતો પર અગ્રતા ધરાવે છે.

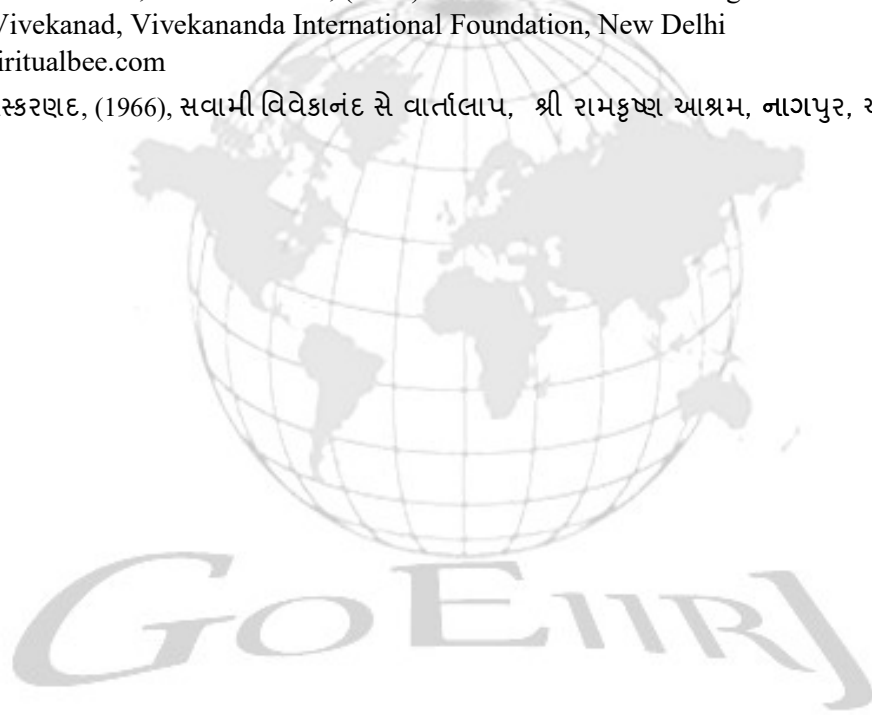
જેમ જેમ આપણે સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો પર વિચાર કરીએ છીએ, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમના વિચારો

કોઈ ચોક્કસ સમય અથવા સ્થળ સુધી મર્યાદિત નથી પરંતુ સમકાલીન વિશ્વમાં ગહન સુસંગતતા ધરાવે છે. આ મૂલ્યોને આપણા જીવનમાં સમાવીને, આપણે આ મહાન આધ્યાત્મિક નેતાના સંકલ્પને પૂર્ણ કરીને વધુ કટુણાપૂર્ણ અને સુમેળભર્યા સમાજમાં યોગદાન આપી શકીએ છીએ.

નિષ્કર્ષમાં, સ્વામી વિવેકાનંદની ફિલસૂફી માનવ મૂલ્યોના વિકાસ માટે એક કાલાતીત બ્લુપ્રિન્ટ પ્રદાન કરે છે, જે એકબીજા સાથે જોડાયેલા, આધ્યાત્મિકતા અને માનવતાની સેવાની ઊંડી ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે. તેમનો વારસો વ્યક્તિઓને વધુ અર્થપૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ જીવન તરફની તેમની સફરમાં પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવાનું ચાલુ રાખે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

- <https://estudentavedanta.net/Complete%20Works%20of%20Swami%20Vivekananda.pdf>
- Swami Saradananda, Sister Nivedita, (1913) Notes of Some Wanderings with Swami Vivekananda,
- Swami Vivekanad, Vivekananda International Foundation, New Delhi
- www.spiritualbee.com
- સ્વામી ભાસ્કરશર્મા, (1966), સ્વામી વિવેકાનંદ સે વાર્તાલાપ, શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ, નાગપુર, આવૃત્તિ બીજી

વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત સૂક્તિઓ

Shitalben Bhupendrbhai Tailor

Ph.D Studentreg. No.680

Shree Jayendrpuri Arst And Science Collage, Bharuch.

ભારતીય સંસ્કૃત વાઙ્મયનો મહિમા પ્રાચીનતમ સંગ્રહરૂપે અને ભારત યુરોપીય સાહિત્યના પુરાણ અવશેષ રૂપે વિશ્વ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વેદોનું અનોખું સ્થાન છે. વૈદિક સાહિત્યને સમજ્યા વગર ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય આધ્યાત્મિકતા પરંપરાને સમજવી મુશ્કેલ છે. હિન્દુઓના આચાર વિચાર, રહેણી-કરણી, ધર્મ-કર્મને યથાર્થ રીતે સમજવા માટે વેદોનો અભ્યાસ જરૂરી છે. જ્ઞાની ઋષિઓને આંતરયક્ષુ દ્વારા ઉપલબ્ધ આ વૈદિક સાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું સ્મારક છે.

'સુ' અને 'ઉક્તિ' આ બે શબ્દોના યોગથી સૂક્તિ પદની રચના થઈ છે સૂક્તિ પદમાં 'સુ' ને ઉપસર્ગરૂપે જોડવામાં આવેલ છે 'સુ' ઉપસર્ગના અનેક અર્થોમાંથી કેટલાક આ મુજબ છે - શોભન, સાચું, ગુણી, સુંદર, સરળ, અધિક, ઈચ્છાપૂર્વક શીઘ્રતાથી.¹

અમરકોશમાં 'સુ' ને અવ્યય વર્ગમાં સ્થાન આપીને 'નિર્ભરમ' (અતિ, અતીવ) અને 'પૂજા'નો પર્યાયવાચી બતાવવામાં આવ્યો છે.²

'ઉક્તિ' શબ્દ કથનાર્થક 'વચ્' ધાતુ થી ભાવ અને કર્મમાં (તિન્) પ્રત્યય લાગીને બન્યો છે. વચ્ ધાતુમાં બોલવું કહેવું, બતાવવું, ઉચ્ચારવું, દરેકને બતાવવું, ઘોષણા કરવી, ઉલ્લેખ કરવો, પ્રકાશિત કરવું, વર્ણન કરવું, આ દરેક શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે.³

The oxford universal dictionary અનુસાર સૂક્તિ શબ્દની પરિભાષા આ મુજબ છે
" A Proposition (epic aphoristic of Sententious Form) expressing some general truth of science or of experience." અર્થાત્

જે કથન સામાન્ય વૈજ્ઞાનિક સત્ય અને અનુભવીને વ્યક્ત કરે છે તે 'સૂક્તિ' છે. ઈનસાઈક્લોપીડિયા ઓફ બ્રિટનિકામાં સૂક્તિ શબ્દને આ મુજબ પરિભાષિત કરવામાં આવેલ છે.

"Literature of distintion or a definition of a term is used to describe a principle expressed truly in a few Felling words or any general truth conveyed in a Short and Pithy Sentence in Such a way that when once heard it is a unlikely to pass from the memory "

"સૂક્તિ એક સંક્ષિપ્ત સાર ગર્ભિત ઉક્તિ છે જેમાં કોઈક સામાન્ય સત્યની અભિવ્યક્તિ હોય છે અને તે એટલી પ્રભાવશાળી હોય છે અને જે એક વખત શ્રવણ માત્રથી જ વિસ્મૃતિ થવાની સંભાવના રહેતી નથી."

સૂક્તિના અર્થની ચર્ચા કર્યા પછી આ પ્રમાણે સૂક્તિના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા નિમ્ન શબ્દ દ્વારા પ્રગટ કરી શકાય છે.

" પ્રજ્જવવળ તેમજ સુંગઠિત ભાષામાં હોય એવી સંક્ષિપ્ત, સારગર્ભિત સામાન્યાત્મકતા તેમજ પૂર્ણ ઉક્તિ જો કોઈ માનવીય તથ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે અથવા માનવને પ્રેરણા આપે છે અને પરિસ્થિતિ સામ્ય હોવાને કારણે સન્માનિત હોય તેને સૂક્તિ કહેવાય છે." વિશ્વની જેટલી પણ ભાષાનું સાહિત્ય છે તેમાં સૂક્તિઓ હોવી સ્વાભાવિક છે જેના ફળ સ્વરૂપે વિવિધ ભાષાઓમાં સૂક્તિઓના અનેક સંગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે અંગ્રેજીમાં આ પ્રકારના સંગ્રહને એન્થોલોજી અથવા કોટેશન્સ (Anthology, Quotations) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ જ રીતે દરેક સમૃદ્ધ ભાષાઓના સાહિત્યમાં સૂક્તિઓને શોધી શકાય છે. ભારતમાં આધુનિક ભાષાઓમાં પણ સૂક્તિઓના ઉદાહરણોની ન્યૂનતા નથી.

સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉચ્ચકોટીનું અને સમૃદ્ધ છે. જેમાં અનેક સુભાષિતો પ્રાપ્ત થાય છે. જે ઉપદેશાત્મક હોય છે.

સુભાષિત એટલે સુંદર-સરસ વચન. સૂક્તિ તેમજ સુભાષિતને વ્યુત્પરક અર્થની દ્રષ્ટિએ પર્યાય માનવામાં આવે છે. શ્રી સુભાષિત સુધારત્ન ભાષાગારામાં જણાવવામાં આવેલ છે. **વમતિ હિ મધુધારા ભાષિતં સજ્જનાનામ્** । અર્થાત્ સજ્જનો દ્વારા કથિત મધુરવાણી જ સુભાષિત છે. યાણક્યનીતિમાં સુભાષિતને અન્ન તેમજ જળના તુલ્ય જીવનના મહત્વપૂર્ણ અંગ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવેલ છે.

પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ જલમન્નં સુભાષિતમ્ । ચાણાક્યનીતિ - ૧૪-૧૧

સુભાષિત તે સંક્ષિપ્ત વચનને કહેવામાં આવે છે જેમાં જીવન ઉપયોગી અથવા અનુભવ પર આધારિત, તથ્યથી પૂર્ણ હોય, મહાત્માઓ, સાધુ-સંતો, વિદ્વાનો, દાર્શનિકો, કવિઓ અને રાજનીતિનો વગેરેના સારગર્ભિત વચન સુભાષિતની શ્રેણીમાં આવે છે. આ સુભાષિત સત્ય હોય અને શિવ (કલ્યાણકારી કે હિતકારી) પણ હોય છે. સુભાષિત ચમત્કૃતિયુક્તિથી સ્વતઃ પૂર્ણ હોય છે. સુભાષિત અલૌકિક આનંદની અનુભૂતિ કરાવી શકે છે.

ભારતીય સાહિત્યના આરંભથી જ સૂક્તિઓના ઉદાહરણો જોવા મળે છે. વૈદિક ઋષિ પોતાના ઈષ્ટદેવની સ્તુતિ કરતા ઋગ્વેદમાં કહે છે કે **ન મૃષાં શ્રાન્તં યદવન્તિ દેવાઃ**^{૧૧} અર્થાત્ આ અસત્ય નથી કે સખત પરિશ્રમ કરનારનું રક્ષણ દેવતાઓ પણ કરે છે. બ્રાહ્મણગ્રંથમાં **મત્સ્ય એવં મત્સ્યં ગિલતિ**^{૧૨} માછલી જ માછલીને ખાઈ જાય છે વગેરે દૈનિક જીવનની અનેક વ્યવહારિક સૂક્તિઓ પણ છે.

ઉપનિષદની સૂક્તિઓ પણ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે - **સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્** ।^{૧૩} સત્યનો જ જય થાય છે. અસત્યનો નહીં તેમજ **ન વિતેન્ તર્પણીયો મનુષ્યઃ** ।^{૧૪} ધનથી મનુષ્ય તૃપ્ત થતો નથી. મનુસ્મૃતિ જેવા સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં પણ **યોઽનૂચાનઃ સ નો મહાન** ।^{૧૫} જે વિદ્વાન છે તે જ મહાન છે જેવી સૂક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

નીતિ કથાઓમાં ઘણી જગ્યાએ સૂક્તિરૂપે નીતિકથન થયું છે. પંચતંત્રમાં **દીર્ઘસૂત્રી વિનશ્યતિ** । દીર્ઘ વિચારનાર આળસુ નાશ પામે છે. **છિદ્રેષ્વનર્યા કહુલી ભવન્તિ** - દુર્બલગતાઓ પણ અનેક અનર્થ થાય છે. અથવા **મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ** । અધિક લોકો જેના પર ચાલે છે તે જ માર્ગ વધુ અનુકરણીય છે. સાંપ્રત સમયમાં મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારિક જીવનમાં આ સૂક્તિઓનો ઉપયોગ ધ્યેય વાક્ય તરીકે દર્શાવી શકે છે. ભારતની બધી સંસ્થાઓ સૂક્તિઓને ધ્યેય વાક્ય તરીકે રજૂ કરીને પોતાની આગવી ઓળખ રજૂ કરે છે.

વેદોમાં યજ્ઞને સર્વશ્રેષ્ઠ કર્મ કહેવામાં આવે છે. યજ્ઞ દ્વારા દેવો સાથે તાદાત્મ્ય સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. આથી યજ્ઞને સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ માનવામાં આવે છે. આથી યજુર્વેદમાં સૂક્તિ છે કે **યજ્ઞો વે શ્રેષ્ઠતમં કર્મ** । અર્થાત્ આ યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ ફળ આપે છે.^{૧૬} **પ્રેતિના ધર્મણા ધર્મ જિન્વ** । અર્થાત્ ઉત્તમ જ્ઞાનયુક્ત ધર્મના આચરણથી ધર્મને તૃપ્ત કરો^{૧૭}

માનવજાતના કલ્યાણનો માર્ગ નિષ્કંટક બને એવા ઉમદા હેતુથી વૈદિક ઋષિ પર્યાવરણની મધુરતા અને સુંદરતાની મંગળકામના વ્યક્ત કરતાં ઋગ્વેદમાં જણાવ્યું છે કે-**વનસ્પતિ, દુલોક, જળ અમારા માટે મધુર બને. અંતરિક્ષ મધુમય થાઓ. ક્ષેત્રપતિ અમારા માટે મધુર થાઓ અને અમે નિષ્કંટક થઈ વિચરીએ.**^{૧૮} માનવ સભ્યતાના વિકાસમાં કૃષિ-કર્મનું પ્રમુખ યોગદાન રહ્યું છે. આથી યજુર્વેદમાં કૃષિકર્મ અંગે સૂક્તિ છે કે **કૃષિ ઐશ્વર્ય અને પોષણનું સાધન છે.**^{૧૯} આમ, વૈદિક સાહિત્યમાં કૃષિ-કર્મને લગતી સૂક્તિઓનું વિવેચન કરવામાં આવેલ છે. જે સાંપ્રત સમયના ખેડૂત માટે ઉપયોગી છે. વૈદિક દર્શનોમાં બ્રહ્મ, જીવાત્મા, સૃષ્ટિ રચના, મોક્ષ જેવી અનેક દાર્શનિક સૂક્તિઓનો વિમર્શ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ વેદોમાં બ્રહ્મ વિષયક અનેક સૂક્તિઓ પ્રાપ્ત છે તેમ જીવાત્માને લગતી પણ અનેક સૂક્તિઓ જોવા મળે છે. વેદોમાં જીવાત્માને અમૃત, અમર્ત્ય, અજ કહેવામાં આવેલ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઋષિ કહે છે કે **“તત્ત્વમસિ”** તે બ્રહ્મ તું જ છે.^{૨૦} આત્મા અને બ્રહ્મના લક્ષણો એક સરખા જ છે. જગત અને તેના સર્વ પ્રદાર્થો ક્ષર-નાશવંત છે. પરંતુ આત્મા અમર છે. શરીરનું મૃત્યુ થાય છે પણ આત્મા મરતો નથી. તે જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરેથી પર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. આથી સ્પષ્ટ

રીતે કહી શકાય છે કે જીવાત્મા પરમાત્માનો મિત્ર છે.

વેદોમાં પશુવિજ્ઞાન સંબંધિત પર્યાપ્ત સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. વેદ અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં પશુઓના મહત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં સૂક્તિ છે કે ‘પશુઓને યજ્ઞકીર્તિ અને વૈભવનો આધાર માનવામાં આવે છે’^{૧૭} પશુ અન્નસમૃદ્ધિ, દૂધ-ધી, ગો-મૂત્ર, છાણ વગેરેનું સાધન માનવામાં આવે છે. આથી તેમને ‘ષોડશકલા’ અર્થાત ૧૬ કળાઓથી યુક્ત કહેવામાં આવે છે. પશુઓની ઉપયોગીતની દ્રષ્ટિએ તેમના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન પર પણ વિશેષ બહાર મૂકવામાં આવેલ છે. પશુઓને હંમેશા સુરક્ષા પ્રદાન કરવી જોઈએ. આથી યજુર્વેદમાં સૂક્તિ છે કે ‘અભયં નઃ પશુભ્યઃ |’ “આપ અમારા પશુઓને અભય પ્રદાન કરો.” આથી લોકો પશુઓની ઉપયોગીતાને જાણે એ જરૂરી છે.

સત્ય જીવનની આધારશીલા છે. જ્યાં સત્ય છે ત્યાં પ્રકાશ છે. ઉન્નતિ છે. વેદોમાં સત્ય વિષે અનેક વર્ણનો જોવા મળે છે. યજુર્વેદમાં સત્ય અંગે સૂક્તિ છે કે “હું અસત્યથી સત્યની તરફ અગ્રેસર બનું.” મુંડકોપનિષદમાં પણ સૂક્તિ છે કે “સત્યનો જ જય થાય છે.” વર્તમાન સમયમાં સત્યનું ખૂબ મહત્ત્વ છે સત્ય માનવીની સૌથી મોટી શક્તિ છે સત્યના માર્ગથી જીવનમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આથી જ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે સત્ય ધર્મનો માર્ગ છે. નિર્ભયતા જીવનને મજબૂત, સ્વતંત્ર અને સફળ બનાવે છે નિર્ભય બનીને જીવન જીવવા માટે મનુષ્યે પોતાની અંદર સાત્વિક ગુણોનો વિકાસ કરવો જોઈએ. વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત સૂક્તિ દ્વારા નિર્દેશ કરીને ઋષિઓએ આપના જ્ઞાનચક્ષુઓને ખોલવાનો પ્રયત્ન કરીને આપણને વૈચારિક સમૃદ્ધિનો અમૂલ્ય વારસો આપ્યો છે. આ નિધિને સાચવીને તથા તેના સુચારુ ઉપયોગ દ્વારા આપણે સશક્ત સમાજનું નિર્માણ કરી શકીશું. જ્ઞાનને સમજણપૂર્વક સ્વીકાર કરીને વ્યવહારમાં ઉપયોગ થાય તો કદાચ આપણે રાષ્ટ્ર ઉન્નતિમાં યોગદાન આપીને આપણા ધર્મના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોનું ગૌરવ વધારી શકીએ તેમજ તેનું સન્માન કરીને ભાવિ પેઢીને આપના વારસાની ભેટ આપીએ જેથી ધર્મ શાસ્ત્રોની ઉપયોગીતાને સમજી શકે

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

1. Shakuntala By Kalidas- Monier William Varanasi - 1959 Page No- 1219
2. અમરકોશ - ૩/૪/૨,૫
3. અષ્ટાધ્યાયી - 'સ્ત્રિયા કિત્તન્ ' ૩.૩.૧૮
4. The Oxford Universal Dictionary William little Vol. || The Oxford Publishing Company Ltd London.
5. Ency. Brit Vol ||
6. ઋગ્વેદ: ૧.૨૧૬.૩
7. શતપથબ્રાહ્મણ - ૩.૧.૬
8. મુંડકોપનિષદ્ ૩.૧.૬
9. કઠોપનિષદ્ ૧.૧.૨૭
10. મનુસ્મૃતિ - ૨.૧૫.૪
11. યજુર્વેદ-૧.૧
12. યજુર્વેદ-૧૫.૬
13. ઋગ્વેદ-૪.૫૭.૩
14. યજુર્વેદ -૯.૨૨
15. છાન્દોગ્યઉપનિષદ-૬.૮૭
16. શતપથ બ્રાહ્મણ -૧૨.૮.૩.૧

CRITICAL ANALYSIS OF TEACHER EDUCATION INCONTEXT OF NEP 2020 AND INDIAN SCRIPTURES

Zala Annapurnaben Dasharathsinh

Research Scholar

Department of education, VNSGU,

Surat

Dr. Rajendrabhai B. Patel

Ph.D. Guide

Head of Department

Department of Education, VNSGU, Surat

Abstract

Education is the key for development of any nation and it depends on the quality of teachers. Knowledge, dedication, quality, professional commitment, and motivation of teachers are the factors responsible for quality education and learner achievement. Producing such teachers is a major challenge for governments across the globe today. The present research analyses the NEP 2020 and education given by Indian scriptures during ancient period. It delimits the study for role of teacher educators, structure of teacher education programme and curriculum of teacher education. The common suggestion between these two is value education and multidisciplinary approach towards study. Role of teacher is facilitator still important and plays a key role for learner. Teaching is a dynamic process which need to seek continuous knowledge and training and enhance according to need of time and situation. Integration of subjects to one another leads to anchored role of teacher and create necessity towards continuous development and skilful knowledge.

Key words: Dynamic Multidisciplinary, integrated skill

Introduction

India is a land of learning. The Indian system of ancient education enriched by Vedas, Brahmanas, Upanishads and dharma sutras. Indian knowledge system consists of rich cultural heritage and the traditional knowledge that the country imbibed from glorious past in field of literature, arts, basic sciences, agriculture, technology, economics management, health, hygiene medicine etc. The ancient concept of Indian education was grand, noble and lofty. It inculcates value and gives training for wholeness of life. Education leads from darkness to the light and build the character of the person. One of the famous educational systems practised in India in the ancient times was the Gurukul System. It was a residential schooling system and more prevalent during the Vedic age where students were taught various subjects and about how to live a cultured and disciplined life. Gurukul was the home of teacher or Acharya and was the centre of learning where pupils resided till their education got complete. All were considered equal at the Gurukul and *guru* (teacher) as well as *shishya* (student) resided in the same house or lived near to each other. This relationship between guru and shishya was so sacred that no fee was taken from the students. However, the student had to offer a *Guru Dakshina* which was a token of respect paid to the teacher. It was mainly in the form of money or a special task that the student had to perform for the teacher. During post Vedic period the universities like Nalanda, Takshashila, Varanasi, Vallabhi

were well known that people from other nations such as Europe, the Middle East, and Portugal came to India to get a quality education.

Great teachers and philosopher like Kautilya, Chanakya and Shankaracharya were made from universities like Takshashila and Varanasi. These ancient Indian universities educated great personalities of India. During Early ancient era Brahmin teachers and their family were teacher education themselves and later change seen in the ancient universities were in contrast with cast monopoly teachers were recruited based on training. Teacher education refers to the system designed to equip the would-be teachers with the knowledge, attitudes, behaviours, and skills which they require to perform their tasks effectively in the classroom, school, and wider community. Teacher education is education of a teacher, or training given to teacher for professional competency and to develop teaching skills. Teaching is one of the most respected professions in the world. In ancient India teacher was well versed in spiritual knowledge. In medieval ages the task of the teacher was to impart knowledge to pupils. But in 21st century teacher must act as a, “interpreter of knowledge”. The role of teacher changed from time to time. Initiative for Teacher Education in Pre-Independence period done by Monitorial System and adaptive changes in teacher education noticed according to time. The very recent change NEP 2020 was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020. The Ministry of Human Resource Development solidified a commission made by former ISRO Chairman Dr. K Kasturirangan, who defined the vision of India’s new education system. The New Education Policy discourses challenge the current education system expressions similar to Quality, Affordability, Equity, Access, and Accountability. NEP 2020 elaborate teacher education as crucial dynamic process. Which is designed according to modern educational need and enriched with past cultural value. NEP 2020 covers the teacher education universities structures, teacher training, recruitment and many other spheres which concerns quality education. The NEP 2020 acknowledges the reality of unmotivated and dis-spirited Indian teacher and proposes to completely overhaul the teaching profession to create a robust merit-based structure of tenure, salary, and promotion, that incentivizes and recognizes outstanding teachers.

Role of Teacher educators

Every now and then role of teacher educators is a crucial part of progressive education. During the ancient and medieval periods of education knowledge was imparted from scriptures. Students were trained by Guru holistically that they can survive and live in that era. Learning was student centric but the role of Guru was very crucial and empowering. Guru was skilled and sufficient to develop character of a student for the welfare of society. The role of Guru was as facilitator still dominating. Students put their gurus up above everything because guru shows the pathway to the God. Interestingly NEP 2020 offers role of teacher as facilitator but less dominating. It suggests that teacher training should include skill-based training to enhance teaching proficiency and all-round teacher which can suffice the need of 21st century students. Acharya Chanakya successfully build the village simple boy in to the great warrior Chandragupt Maurya from his knowledge of various scriptures. Hence the teacher of 21st century should inculcate value education and personality development of

student.

Structure of Teacher Education

Education given from Indian scriptures trains students for every situation of life and hence the structured environment created for teacher education in ancient universities. Residential universities where families of guru and thousands of shishyas were living in same campus in constant interaction with each other. Guru had a multidisciplinary knowledge to enrich shishya and imbibe the value education. In contrary to campus living system 21st century education system is flexible for residential structure. And according to NEP 2020. As teacher education requires multidisciplinary inputs, and education in high-quality content as well as pedagogy, all teacher education programmes must be conducted within composite multidisciplinary institutions. To this end, all multidisciplinary universities, and colleges - will aim to establish, education departments which, besides carrying out cutting-edge research in various aspects of education, will also run B.Ed. programmes, in collaboration with other departments such as psychology, philosophy, sociology, neuroscience, Indian languages, arts, music, history, literature, physical education, science and mathematics. Moreover, all stand-alone TEIs will be required to convert to multidisciplinary institutions by 2030, since they will have to offer the 4-year integrated teacher preparation programme.

In order to improve and reach the levels of integrity and credibility required to restore the prestige of the teaching profession, the Regulatory System shall be empowered to take stringent action against substandard and dysfunctional teacher education institutions (TEIs) that do not meet basic educational criteria, after giving one year for remedy of the breaches. By 2030, only educationally sound, multidisciplinary, and integrated teacher education programmes shall be in force.. As teacher education requires multidisciplinary inputs, and education in high-quality content as well as pedagogy, all teacher education programmes must be conducted within composite multidisciplinary institutions. To this end, all multidisciplinary universities, and colleges - will aim to establish, education departments which, besides carrying out cutting-edge research in various aspects of education, will also run B.Ed. programmes, in collaboration with other departments such as psychology, philosophy, sociology, neuroscience, Indian languages, arts, music, history, literature, physical education, science and mathematics. Moreover, all stand-alone TEIs will be required to convert to multidisciplinary institutions by 2030, since they will have to offer the 4-year integrated teacher preparation programme.

Curriculum of Teacher education

Curriculum plays an essential role in the education system. It was dynamic and not static; it was made up of different stages. The fundamental goal of building a good curriculum was to develop students physically and mentally. When knowledge imparted from scriptures curriculum consists of four Vedas, six Vedangas, Upanishads, darshans, Puranas, Tarka Shastra. The six Vedangas were Shiksha, Chhandas, Vyakarana, Nirukta, Jyotisha, and Kalpawhile the darshans were Nyaya, Baiseshika, Yoga, Vedanta, Sankhya, Mimasa. Algebra, Geometry, and grammar were also given more importance at that time. Both the systems were going hand in hand at that time. The education was totally through orals and debates, and the exams were conducted every year. The education

system of the ancient period focused on subjects like warfare, military, politics, religion. According to NEP 2020 the 4-year integrated B.Ed. offered by such multidisciplinary HEIs will, by 2030, become the minimal degree qualification for school teachers. The 4-year integrated B.Ed. will be a dual-major holistic Bachelor's degree, in Education as well as a specialized subject such as a language, history, music, mathematics, computer science, chemistry, economics, art, physical education, etc. Beyond the teaching of cutting-edge pedagogy, the teacher education will include grounding in sociology, history, science, psychology, early childhood care and education, foundational literacy and numeracy, knowledge of India and its values/ethos/art/traditions, and more. The HEI offering the 4-year integrated B.Ed. may also run a 2-year B.Ed., for students who have already received a Bachelor's degree in a specialized subject. A 1-year B.Ed. may also be offered for candidates who have received a 4-year undergraduate degree in a specialized subject. Scholarships for meritorious students will be established for the purpose of attracting outstanding candidates to the 4-year, 2-year, and 1-year B.Ed. programmes.

Conclusion

In ancient India, many scholars came to India from different countries for enhancing their knowledge. This meant that there was an unprecedented power in the education system of ancient India. This is because the ancient education system gave special emphasis on the teaching of the scriptures and moral development. In conclusion, it can be said that values play an important role in achieving success and awakening our humanity. Therefore, it is necessary to inculcate values in children by teaching of various teaching techniques by enhancing teacher education programme. The Role of Teacher is to shape the minds of the younger generation. Teachers must be passionate, motivated, and well qualified, and well trained in content, pedagogy, and practice. Teachers play very important roles in the lives of the students in their classrooms. Teachers are best known for the role of educating the students that are placed in their care. Multidisciplinary and value based education will brighten the lives of future generation.

References

- Rayees A. Dar (Jan 2023). Changing role of teacher educators in view of NEP 2020, Journal of Xi'an University of Architecture & Technology ISSN No: 1006-7930
- Raju Roy (2021). Ancient Indian scriptures and human values, International journals of advanced research Article DOI:10.21474/IJAR01/12589
- Dr. K Dev (2018). Ancient and modern education system in india: A comparative study, Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (ISSN-2349-5162)
- U. Yadav (2018). A comparative study of ancient & present education system Education, Sustainability And Society (ESS) ISSN: 2617-9415

Website references

<https://timesofindia.indiatimes.com/>

<https://www.education.gov.in/>

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં માનવીય મૂલ્ય

ચૌધરી રીંકલકુમારી એ.

Smt. S.S. Patel Nootan science and commerce college,
visnagar, Dis- Mahesana, pin- 384315

સારાંશ

માનવીય મૂલ્ય એ મૂળ મૂલ્ય છે. જે આપણા વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરે છે. અને પરિભાષિત કરે છે કે આપણે જીવનમાં કેવા કાર્ય કરીએ છીએ. માનવીય મૂલ્ય આપણા જીવનનું માર્ગદર્શન કરે છે. માનવીય મૂલ્યનું ના ઘણા અલગ અલગ પાસા છે. મૂલ્ય પ્રણાલી સ્થિર નથી તે સામાજિક સ્થિતિના આધાર પર બદલાય છે. મૂલ્યોએ આંતરિક સિદ્ધાંત છે. જેમાં વ્યક્તિ માને છે અને તેને પકડી રાખે છે, તે તેના મૂલ્યોને મહત્વપૂર્ણ માને છે. વિશ્વ અને માણસ વચ્ચેના સંબંધને લગતા સૌથી મહત્વપૂર્ણ દાર્શનિક મુદ્દાઓમાં માણસના આંતરિક આધ્યાત્મિક જીવનનો સમાવેશ થાય છે. માનવીય મૂલ્યો માનવ જાતના આધ્યાત્મિક વિકાસ અને સામાજિક પ્રગતિ બંનેના માપદંડ તરીકે કાર્ય કરે છે. મૂલ્યો જે માનવજીવનને સુનિશ્ચિત કરે છે તેમાં આરોગ્ય, ભૌતિક સુરક્ષા નું ચોક્કસ સ્તર, સામાજિક સંબંધો કે જે વ્યક્તિની અનુભૂતિ અને પસંદગીની સ્વતંત્રતા, કુટુંબો, કાયદો વગેરેનો સમાવેશ કરે છે. આ મૂલ્ય વગર આપણું જીવન અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ જશે. અને આપણે કંઈ પણ કરીશું કે કહીશું એનો કોઈ અર્થ નહીં રહે. માનવીય મૂલ્ય જીવનના એ પાસા છે જે વ્યક્તિઓમાં એમના રોજિંદા જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ છે. આ મૂલ્યો અમૂર્ત અને ઠોસ બંને હોઈ શકે છે. એની અંદર પ્રેમ, આનંદ, સત્ય, શાંતિ, ન્યાય, સૌંદર્ય અને સ્વતંત્રતા વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. માનવીય મૂલ્ય આપણું ધ્યાન મૂલ્ય પર કેન્દ્રિત કરી રોજિંદા જીવનને પ્રભાવિત કરે છે. જે મનુષ્યના રૂપમાં આપણા માટે સૌથી મહત્વના છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માનવ જીવનના મૂલ્યો આગવું સ્થાન ધરાવે છે. માનવીય મૂલ્યો જીવનમાં એક પથ તરીકે કાર્ય કરે છે. જે જીવનને એક દિશા આપે છે. જે રીતે વ્યક્તિની સમૃદ્ધિ નો આધાર સંપત્તિ ગણાય છે તે જ રીતે માનવીના જીવનનો સમૃદ્ધિનો આધાર મૂલ્યો છે. મૂલ્યહિન જીવન એ અર્થહીન જીવન જેવું છે. મૂલ્યમાં સ્વીકૃતિ છે. માનવીય મૂલ્યમાં અનેક મૂલ્યનો સમાવેશ થાય છે. જે વ્યક્તિને એક જીવનનો હેતુ પૂરો પાડે છે. સામાન્ય જનસમાજમાં જીવનનાં શ્રેષ્ઠ ઉચ્ચતમ મૂલ્યનું યોગ્ય સંરક્ષણ થાય તો જ આપણું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બની શકે છે. વ્યક્તિમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો વ્યક્તિની ગુણવત્તા દર્શાવે છે. વ્યક્તિ માં રહેલા માનવીય મૂલ્ય વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરે છે. મૂલ્યનું સીધો સાદો અર્થ માનવ એ વસ્તુને આપેલ અર્થ એવો થાય છે. મૂલ્ય વિચારમાં “વસ્તુ”નું મહત્વ નથી એને અપાયેલ અર્થનું મહત્વ છે.

મૂલ્ય

મૂલ્ય એ માનવીને જીવન જીવવાનો રાહ ચીંધે છે. શિક્ષણનું ધ્યય એક સારી વ્યક્તિ તૈયાર કરવાનું છે. - જોહન ડયુઈ
આદર્શ જીવન જીવનમાં અગ્રતા આપે તે મૂલ્ય - ઓલપોઈ
જે આત્મસાક્ષાત્કાર નાં વિકાસ તરફ દોરે તે સ્વતઃ મૂલ્ય છે.

- તત્વજ્ઞાન

ફ્રેન્કેલ જે. આર. ના મતાનુસાર, મૂલ્ય એક વિચાર છે. સંકલ્પના છે એટલે કે જીવનમાં કંઈ મહત્વપૂર્ણ હોવા વિશેનો વિચાર કે સંકલ્પના એટલે મૂલ્ય. જ્યારે મૂલ્ય કશાંક નું મૂલ્ય કરે છે ત્યારે તે કંઈક યોગ્ય કરવા કે મેળવવા પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય હોવાનું સૂચવાય છે. મૂલ્ય એ વ્યક્તિના જીવનનો મહત્વનો ભાગ છે. મૂલ્યો વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને તેમજ જીવનને એક નવી દિશા આપે છે. મૂલ્યહીન જીવન એ અર્થવિહીન જીવન જેવું છે. મૂલ્યોએ આંતરિક સિદ્ધાંત છે.

જેમાં હકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને મૂલ્યો હોઈ શકે છે. મૂલ્ય મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે હોય છે.

- ❖ સામાજિક મૂલ્ય : અધિકાર, કર્તવ્ય, ન્યાય વગેરે.
- ❖ માનવ મૂલ્ય : નૈતિક મૂલ્ય, આધ્યાત્મિક મૂલ્ય વગેરે.
- ❖ નૈતિક મૂલ્ય : ન્યાય, ઈમાનદારી વગેરે.
- ❖ આધ્યાત્મિક મૂલ્ય : શાંતિ, પ્રેમ, અહિંસા વગેરે.
- ❖ ભૌતિક મૂલ્ય : ભોજન, મકાન, વસ્ત્ર વગેરે.
- ❖ સૌંદર્યોત્તમ મૂલ્ય : પ્રકૃતિ, કલા વગેરે.
- ❖ ન્યાયિક મૂલ્ય : સત્યનિષ્ઠા, નિષ્પક્ષતા વગેરે.
- ❖ મનોવૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય : પ્રેમ, દયા વગેરે.
- ❖ રાજનીતિક મૂલ્ય : ઈમાનદારી, સેવાભાવ વગેરે.
- ❖ વ્યવસાયિક મૂલ્ય : જવાબદારી વગેરે.

માનવીય મૂલ્યો વ્યક્તિના ઉછેર દરમિયાન માણસને અપાય છે. મૂલ્ય વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ, આચરણ, તેમજ કાર્યો ઉપર સ્પષ્ટ પ્રભાવ પાડે છે. માનવીય મૂલ્યોમાં અનેક ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે. મુખ્ય માનવીય મૂલ્ય ઈમાનદારી, નિષ્પક્ષતા, સન્માન, જીભેદારી, દેખભાવ અને નાગરિકતા છે. આ મૂલ્યો કોઈ પણ માનવસમાજમાં તેમજ જીવનના દરેક ક્ષેત્રોમાં લાગુ કરવા જોઈએ.

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં આધ્યાત્મિક જીવનનો સમાવેશ થાય છે. મૂળભૂત મૂલ્યો જે તેના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખે છે. માનવીય મૂલ્યો માનવજાતના આધ્યાત્મિક વિકાસ અને સામાજિક પ્રગતિ બંનેના માપદંડ તરીકે કાર્ય કરે છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યો વ્યક્તિની પોતાની સામાજિક પ્રકૃતિ તેમજ તેના અસ્તિત્વની પરિસ્થિતિઓને વ્યક્ત કરે છે. અહીં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે.

પ્રમાણિકતા	જાગૃતતા	આદર
જવાબદારી	સ્વ પ્રેમ	આત્મવિશ્વાસ
સહાનુભૂતિ	ઈમાનદારી	પ્રેમ
શાંતિ	જીવનના કોઈપણ સ્વરૂપ માટે આદર	
વફાદારી વગેરે.		

આધ્યાત્મિક મૂલ્ય તમને મજબૂત બનાવે છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યો હકીકતમાં અન્ય કોઈપણ જીવંત સ્વરૂપોને અનુકૂળ રીતે એવી વ્યક્તિથી અલગ પાડે છે જે તેના વિશેષ વર્તન અને જીવન પ્રવૃત્તિની શરત દ્વારા સ્પષ્ટપણે અલગ પડે છે. આવા મૂલ્યોમાં નીચેના ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. જીવનનું મૂલ્ય, પ્રવૃત્તિ, ચેતના, શક્તિ, અગમચેતી, ઈચ્છાશક્તિ, નિશ્ચય, શાણપણ, ન્યાય, આત્મ નિયંત્રણ, હિંમત, સત્યતા અને પ્રમાણિકતા, વફાદારી, નિષ્ઠા, વિશ્વાસ, દયા, કડુણા અને નમ્રતા તેમજ અન્ય લોકો સાથે સારી રીતે વર્તવાનું મૂલ્ય. 20 મી સદીની દાર્શનિક માથોલુસબૌમ એ 10 જન્મજાત માનવીય મૂલ્યોની એક સૂચિ પ્રસ્તુત કરી છે. જેમાં સત્ય, સૌંદર્ય, ન્યાય, સાહસ, સંયમ, જ્ઞાન, પ્રેમ, સમાનતા, શીલ અને આશા. મૂલ્યોનો ઉદ્ભવ મનુષ્યના ચરણમાંથી થયો છે. ઉપનિષદના મંત્રોમાં કહેવાયું છે કે સૃષ્ટિની પહેલાં સત્ કે અસનું અસ્તિત્વ જ ન હતું. માનવજાતને આચરવા માટે કોઈ ક્રિયા પસંદ કરવાની આવી ત્યારે “સારી”, “ખરાબ”, “ચોગ્ય”, “અચોગ્ય” એ નક્કી કરવાની મથામણમાંથી મૂલ્યો નક્કી થયાં.

સ્વનું મૂલ્ય માનવીય ઘટક છે એટલે કે એ એક એવો માનવીય અનુભવ છે જેમાં માનવીય અભિલાષાઓ અને

અભિરૂચિઓપણ સંકળાયેલી હોય છે. તેથી સ્વનાં મૂલ્યો પૂરેપૂરાં વૈયક્તિક કેવ્યક્તિનિષ્ઠ હોતાં નથી. મૂલ્યમાં માનવીય સત્ અને તેનાપર્યાવરણનું મૂલ્ય આંકવા વચ્ચેનો સંબંધ મહત્ત્વનો હોવાથીમૂલ્ય સાપેક્ષ ગુણવત્તા છે.

ભારતીયતા ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાના પ્રભાવ હેઠળ આગળ વધે છે અને સમગ્રતયા તે જીવનલક્ષી વિચારણાને મહત્ત્વ આપે છે. મતલબ કે જ્ઞાનને ખાતર જ્ઞાન નહીં પણ જીવનને ખાતર જ્ઞાન એ આ દર્શનની પ્રમુખ વિશેષતા છે. એ મૂળભૂત વલણ દર્શનની તમામ શાખાઓમાં સમાનપણે જોવા મળે છે. આને લીધે ધર્મ અને નૈતિકતા, આચાર અંગેની વિગતો આદિને અહીં વિશેષ મહત્ત્વ અપાય છે.

એ બાબત પણ નોંધપાત્ર છે કે ઈચ્છાપ્રેરિત વર્તન તો મનુષ્યની પેઠે પ્રાણીઓ પણ કરે છે. પરંતુ માનવવર્તન અને પ્રાણી વર્તન વચ્ચે ભેદ એ છે કે મનુષ્ય વર્તમાન, ભૂતકાળ અને ભવિષ્યનાં સંદર્ભમાં વિચાર કરે છે જ્યારે પ્રાણી માત્ર વર્તમાન પુરતું સીમિત દષ્ટિ ધરાવે છે અને તેથી તાત્કાલિક એવી ભૂખ અને તરસથી જ પ્રેરાય છે. માનવજીવન ધ્યેયલક્ષી હોય છે અને તેના સંદર્ભમાં માનવ વિચારણા ઉચ્ચ ધ્યેય અને આદર્શોનું સર્જન કરે છે.

મૂલ્યની દાર્શનિક ચર્ચામાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે મૂલ્યો કોઈ વસ્તુ અથવા વ્યક્તિ સાથે સંબંધિત નથી પરંતુ કોઈ વિચાર અથવા દ્રષ્ટિકોણ સાથે સંબંધિત છે. તેથી વ્યક્તિ માટે જે ઉપયોગી છે તે તેના માટે મૂલ્યવાન બને છે. જ્ઞાન આપોઆપ વ્યક્તિને માનવીય મૂલ્યોની પરાકાષ્ટા આપે છે. ઉપનિષદમાં જ્ઞાનને અદ્ભુત શક્તિ માનવામાં આવી છે ભલે તે સ્વ જ્ઞાન હોય કે પ્રકૃતિ સાથે સંબંધિત હોય.

ગીતાનો અભ્યાસ કરીને વ્યક્તિમાં સત્ય,નિષ્ઠા, કર્તવ્ય,જવાબદાર, આંતરિક ચેતના નો વિકાસ, ઈચ્છા શક્તિ,ન્યાય, આત્મ નિયંત્રણ વગેરે જેવા મૂલ્યોનો વિકાસ કરી શકાય છે ભગવદ ગીતાનું જ્ઞાન માનવ જીવન માટે જીવવાની કળા દર્શાવે છે. ગીતાનો ભક્તિ યોગ,જ્ઞાનયોગ,કર્મયોગ, માનવજીવની જીવનના દરેક પાસામાં માર્ગદર્શન આપે છે. “જીવંત સૃષ્ટિમાં માત્ર માનવી જ કહે છે કે તેણે શું જાણ્યું છે અને જે કાંઈ તેણે જાણ્યું છે તે તે જુએ છે. તે ભાવિ જાણે છે, તે આ જગત ને જાણે છે અને અન્ય જગતને પણ જાણે છે. તે મર્ત્ય દ્વારા અમર્ત્યને પ્રાપ્ત કરવા ની ઈચ્છા રાખે છે. આ જ અર્થમાં મૂલ્યનો વિચાર માનવજીવનમાં ઉદ્ભવે છે.

ઉપસંહાર

માનવીય મૂલ્ય વ્યક્તિ જીવનના એ પહેલું છે. જે માનવ જીવનને નિશ્ચિત કરે છે અને તેમના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખે છે. જો વ્યક્તિના જીવનમાં યોગ્ય મૂલ્યોનું ઘડતર થયેલ હોય તો એક સારું વ્યક્તિ પોતાના સર્વાંગી વિકાસ સાથોસાથ રાષ્ટ્રના વિકાસમાં પણ યથાયોગ્ય ફાળો આપે છે. મૂલ્ય એટલે વિવેક, માનવીય મૂલ્ય વ્યક્તિને સમાજને અને સમગ્ર વિશ્વની દોરવાનું કાર્ય કરે છે.

સંદર્ભસૂચી

“કર્મનોસિદ્ધાંત”

- હીરાભાઈઠક્કર

“શિક્ષા કે દાર્શનિક એવં સમાજશાસ્ત્રિયાધર”, _ઉત્તરાખંડ મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય

<https://dinelli.ru>

<https://gu.unistica.com>

<https://etheses.saurashtrauniversity.edu>

HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS**Dr. Anita K. Patel***I/C Principal**Naran Lala Institute of Teacher Education, Navsari*

Abstract

The present Paper is an attempt to explore the importance of human values in the Educational institutions. Human society may not significantly sustain without human values. Hence, it is necessary to talk on the subject and bring about awareness of human values into the present educational institutions. There is no denying the fact that the present society is facing a lot of crises. Human values crises are a known fact of the modern society.

Introduction :

Human Values are things that have an intrinsic worth in usefulness or importance to the possessor, or principles, standards, or qualities considered worthwhile or desirable. Human Values constitute an important aspect of self-concept and serve as guiding principles for an individual. Human values are the virtues that guide us to take into account the human element when one interacts with other human beings. They are the many positive dispositions that create bonds of humanity between people and thus have value for all of us as human beings. They are our strong positive feelings for the human essence of the other. It's both what we expect others to do to us and what we aim to give to other human beings. These human values have the effect of bonding, comforting, reassuring and procuring serenity. Human values are the foundation for any viable life within society; they build space for a drive, a movement towards one another, which leads to peace. Human values thus dined are universal, they are shared by all human beings, whatever their religion, their nationality, their culture, their personal history. By nature, they induce consideration for others

HUMAN VALUES

Human values are for example brotherhood, friendship, empathy, compassion, love, openness, listening, welcoming, acceptance, recognition, appreciation, honesty, fairness, loyalty, sharing, solidarity, civility, respect and consideration. The function of most of these basic values is to make it possible for every human to realise or maintain the very highest or most basic universal core values of life, love and happiness. Respect is one of the most important human value for establishing relations of peace and yet it remains elusive: its understanding varies according to age (child, teen, adult), to one's education and surrounding culture. It is better understood when combined with other values. A disposition that is deeper than civility, very close to consideration, and approaching appreciation. Indeed, to respect someone, one must be able to appreciate some of his/her human qualities, even if one does not appreciate his/her opinions or past behaviour. A 'value system' is an enduring organization of beliefs concerning preferable modes of conduct along a continuum of importance. Thus the importance of different values co-varies with the importance of others in the value system. For example one may value honesty over success.

INTRINSIC AND EXTRINSIC VALUE

An intrinsic value is a value that one has of itself, independently of other things, including its context. For example, according to a fundamental form of consequentialism, whether an action is morally right or wrong has exclusively to do with whether its consequences are intrinsically better than those of any other action one can perform under the circumstances. An intrinsic value is something that is good in and of itself the thing that has true intrinsic value is happiness or pleasure. There are no physical things that have intrinsic value. An extrinsic (or relational) value is a property that depends on a thing's relationship with other things. Extrinsic value is the value, which depends on how much it generates intrinsic value. It is something that is good because it leads to something else that is good, It is a means to an end, i.e. money has extrinsic value because it can be used to buy something that you want like a new pair of shoes, The new shoes would have extrinsic value because they are comfortable and stylish and they make you feel happy. The reason that things have extrinsic value is because they themselves lead to happiness or pleasure or they lead to a series of other things that eventually lead to happiness. Pleasure (Intrinsic Value) is the ultimate end to which all things of extrinsic value are the means.

NEED OF HUMAN VALUES

Value education is always essential to shape one's life and to give one an opportunity of performing on the global stage. The need for value education among the parents, children, teachers etc, is constantly increasing as we continue to witness increasing violent activities, behavioural disorders and lack of unity in the society etc. Value education enables us to understand our needs and visualize our goals correctly and also indicate the direction for their fulfilment. It also helps remove our confusions and contradictions and enables us to rightly utilize the technological innovations. There are different views that call urgent need to inculcate human values in Indian society. Numerous traditional values which have been inherited from past remain valid and true to be adapted by future citizens but many fresh values to match confronting problems in emerging Indian culture. Presently, negative human values are in upper side. It may be because of neglect of value education which created vagueness and indiscipline in the mind of people.

DIFFERENCE BETWEEN HUMAN VALUES, ETHICAL VALUES AND MORAL VALUES

Human Values that are said to be “Ethical” are those that command respectful behaviour toward others, that is, towards other human beings, without harming them. These can be applied to animal and plant life as well. “Moral” values are in fact the same, but today, “moralising” rhetoric is not well received. For this reason, some people refer to “ethical values”. However, most people seem more interested yet in “human values”. These are seen as much more positive, perhaps because we feel directly concerned: we ourselves have a strong desire to have others be “human” to us. These human, ethical and moral values are universal values, felt deep down inside each of us (our consciousness). They are also expressed formally in laws, constitutions and various international texts (Declarations, Conventions, etc.) asserting Human Rights. The recognition of these universal values by many countries in the world is the first step toward their implementation,

calling for everyone to respect them. These texts aim in the first place at guaranteeing the integrity (both physical and psychological) of every human being, precisely because he/she is human: each person holds the right not to be abused, whatever form those abuses may take. But the ultimate goal is to promote a positive and concrete practice (attitudes, behaviours and acts) establishing those human universal values as the basis of human relationships, in a spirit of reciprocity and mutual respect of those values. Human values inspire us to better put into practice our moral values, especially in convict situations, when we tend to put them aside and become confrontational.

ROLE OF HUMAN VALUES IN FAMILY AND SOCIETY

The family and society is important in developing the moral values of student. There is a close contact between the parents and children, which determine the personality of child. Family is the foundation on which values are built. Moral values like truthfulness, happiness, peace, justice are instilled in children's thoughts, feelings and actions and they function as ideals and standards that govern their actions in their life. The value system practised in the family becomes automatic to the young family members if they are taught moral values systematically. The family, shapes the child's attitude towards people and society, and helps in mental growth in the child and supports his ambitions and values. Blissful and cheerful atmosphere in the family will develop the love, affection, tolerance, and generosity. A child learns his behaviour by modelling what he sees around him. Family plays a major role in helping a child socialize and has great influence and bearing on the progress of the child. Joint family system, the presence of elders in the family plays the effective role in social and moral development of the children. It will also help young generation of the family to imbibe human values and eradicate their negative mental tendencies when they are among elders. Student identifies themselves with their parents, other family elders and adopts them as their personal models for emulation and imitation. The behavioural problems are set correct only by the involvement of family in the child's life as they spend most of their time in adolescence with the parents. Family is the first social organisation that provides the immediate proximity from which the kid can learn his behaviour.

ROLE OF HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

In institutions, Students are members of a small society that exerts a tremendous influence on their moral development. Teachers serve as role model to students in institution. They play a major role in inculcating their ethical behaviour. Peers at Institution diffuse boldness about cheating, lying, stealing, and consideration for others. Though there are rules and regulations, the educational institutions infuse the value education to the Students in an informal way. They play a major role in developing ethical behaviour in Student. General Steps are: Accountability: The Student should be encouraged to be accountable for their own actions and should learn to respect and treat others kindly.

Role Model:

The Lecturers are the first role model to the student outside their family. When the student see the model showing concern for others, motivating them for their good deeds and cooperating

and helpful with their academic issues, the student learn them by observing and imitate it with fellow peers.

Helping:

The student is taught basic morals and values in the institution. They should be taught by emphasizing the idea through many activities, stories and tales, which will encourage them to engage in more helping behaviours. Appreciation: The lecturer should appreciate the student for developing pro-social behaviour, especially for any specie action they have done to help others. It is appraised that human values enhances person's life but in present scenario, these values are deteriorated in several countries. This trend of weakening in human values does not only pose serious threat to the future course of development of the nation but even for its survival, respect and authority itself. However, change in human values in younger group is unavoidable with time but the decline in Indian youth group is at disturbing rate as compared to other country around the globe. It devolves on the parents, teachers and society to imbibe the desired human values in young age group. To summarise, values are bridge between individual and social. Individual holds value but others influence the formation of those values.

CONCLUSION:

Human Values play a very leading role in Present Educational Institutions. Human values take precedence over social values. Human values are now withering very fast for which we humans are most responsible. Value based education should be emphasized ranging from school to university level of education. Human value is generally known to be a moral standard of human behaviour. Therefore, human values should be preserved and protected. Today, many researches and publications should be done on several aspects of the society which help to perpetuate the human values of the human community in the post modern era. Human values may be treated as keys to the solution of the global problems. Already some universities prescribed human values and moral values syllabus for improve the humanity of the students. It's a great achievement to present and next society and educational institutions.

REFERENCES

1. Narayan, R.S., A Text Book on Professional Ethics and Human Values, New Age International Publishers, New Age International(P) Ltd, New Delhi, 2006.
2. Norman, R., the Moral Philosophy-An Introduction to Ethics, Oxford University Press, Oxford, 1998.
3. Pradeep Kumar, Raman Charla, Human Values & Professional Ethics, Paramount Publishing House, Hyderabad, 2013.
4. Sinha, S.C., Anmols Dictionary of Philosophy, Anmols Publications, New Delhi, 1990.
5. Tripathi A.N., Human Values, New Age International(P) Ltd, New Delhi, 2008.
6. Tripathy, Preeti, an Introduction to Moral Philosophy, Axis Publications, New Delhi

સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ અને સંવર્ધન

માર્ગદર્શક

ડૉ. ભાવેશ એમ. મોદી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

શિક્ષણ વિભાગ,

વીરનર્મદદક્ષિણગુજરાતયુનિવર્સિટી, સુરત

સંશોધક

અક્ષિતા પી. ગાંધી

પીએચ.ડી. સ્કોલર

શિક્ષણ વિભાગ,

વીરનર્મદદક્ષિણગુજરાતયુનિવર્સિટી, સુરત

સારાંશ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (૧૯૮૬)એ મૂલ્ય શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂક્યો હતો. મૂલ્ય પ્રેરણાનું એક પરિણામ છે તેમજ અસ્તિત્વના ધારક અને પોષકતત્વો છે. માણસ જેના માટે મરવા અને જીવવા તૈયાર થાય છે તે મૂલ્ય છે. મૂલ્યોના સિંચન દ્વારા સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન થાય છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં વિશ્વ જ્યારે ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યો છે ત્યારે મૂલ્યોના સમન્વય દ્વારા માનવનું ચારિત્ર્ય ઘડતર અતિ આવશ્યક બની ગયું છે. માનવીના ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરવા માટે શાળા, મહાશાળા, શિક્ષક, સમાજ વગેરેનો મહત્વપૂર્ણ ફાળો રહ્યો છે. તેથી પ્રત્યેક શૈક્ષણિક સંસ્થાનું ભાવાવરણ માનવીય મૂલ્યોથી સંપન્ન હોવું જોઈએ. દરેક સંસ્થાનું એક આગવું અને નિજી વ્યક્તિત્વ હોય છે. દરેક સંસ્થાને પોતાની શૈલી, પરંપરાઓ અને આગવી સાંસ્કૃતિક મુદ્રા હોય છે. આ નિજી વ્યક્તિત્વમાં મૂલ્યોના દર્શન થાય તે અનિવાર્ય છે. પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વિદ્યાર્થી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથોસાથ મૂલ્યાભિમુખ થતો જાય તે જરૂરી છે. જો વિદ્યાર્થીને સાદું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ પોતાની મેળે સારાં મૂલ્યો આત્મસાત કરશે એવી માન્યતા છે. વ્યક્તિના ગુણો તેના આચારમાં પ્રતિબિંબિત થતા તેનો આચાર કે વ્યવહાર મૂલ્યલક્ષી બને છે. તેમજ જ્યાં સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્ ની સતત સાધના થતી રહે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમાજની બીજી એક વિશિષ્ટતા તેની વિભિન્નતામાં રહેલી એકતા છે. સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં શિક્ષણ દ્વારા સર્વધર્મ સમભાવ, સદભાવ, એકતા, માનવતા, પ્રામાણિકતા, સત્ય, નૈતિકતા જેવાં મૂલ્યોનું જતન આવશ્યક બને છે. મૂલ્ય દ્વારા બૌદ્ધિક, ધાર્મિક, આર્થિક, સૌંદર્યલક્ષી, સામાજિક, નૈતિક, વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો સમન્વય કરી મૂલ્યોને આત્મસાત કરી શકાય જેથી વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ કરી શકાય. આમ મૂલ્યો એ સમાજના ધ્રુવ તારકો છે. મૂલ્ય શિક્ષણના મૂળ સંસ્કૃતિના જતન અને સંવર્ધનમાં રહેલા છે. દરેક સમાજે સાંસ્કૃતિક વિરાસતને મહત્વ આપ્યું છે. કેળવણી માત્ર મનુષ્યને અપાતું અક્ષરજ્ઞાન નથી, એ એક મૂલ્ય છે. જે દીર્ઘકાળ સુધી સમગ્ર શિક્ષણ જગતના અનુસંધાનમાં વ્યક્તિના જીવન પર પ્રભાવ પાડે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- સંસ્થાકીય ભાવાવરણ, માનવીય મૂલ્યો, સંવર્ધન

પ્રસ્તાવના

કોમેનિયસ (પરમારઅનેસિંહ, ૨૦૧૨, પૃ. ૬દ્વારાઉદ્કૃત) શાળાકીય મૂલ્યો હોય તેટલા માટે જ માત્ર શીખવવું જોઈએ પણ તેનું જીવનમૂલ્ય હોવું જોઈએ. કેળવણીને મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસનું સાધન ગણવાની સમજ વર્ષોથી સ્વીકૃત થયેલ છે. માનવી સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજ માનવથી બને છે. માનવ જ્યારેરહતો હોય ત્યાંનું આસપાસનું વાતાવરણ તેનું સામાજિક પર્યાવરણ બને છે. આ પર્યાવરણમાં શાળાનો પણ સમાવેશ થાય છે. શાળામાં પ્રવેશતા જ કોઈપણ માનવી એક ચોક્કસ લાગણી અનુભવે છે. એ 'લાગણી' અથવા 'છાપ' એ સંસ્થાના વાતાવરણની ઓળખ છે.

પટેલ (૨૦૦૩, પૃ. ૨૩૯દ્વારાઉદ્કૃત) શાળાનું વિદ્યાકીય પર્યાવરણ જ બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું સૌથી મોટું પ્રેરણાબળ છે. ડયૂઈ (પટેલ, ૨૦૦૩, પૃ. ૧૮૩દ્વારાઉદ્કૃત) શાળાએ સમાજની લઘુ આવૃત્તિ છે. સમાજ પાસે એવાં મૂલ્યો હોવા જોઈએ કે જેમાં તેનો પ્રત્યેક સભ્ય શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (૧૯૮૬) એમૂલ્ય શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂક્યો અનેમૂલ્ય પ્રેરિત અભ્યાસક્રમનીપણહિમાયત કરી છે. ૧૯૮૬નીરાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિએ સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વના પ્રશ્નો સ્વીકાર કરીને તેના

સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના/ યુવાનોના મૂલ્યોના ઘડતર પર વિશેષ ઝોક આપ્યો છે. ડૉ.રાધાકૃષ્ણએ કહ્યું છે કે “સભ્યતાનું નિર્માણ ચંત્રોથી નહિ, પણ મૂલ્યોથી થાય છે.” વ્યક્તિની નિષ્ઠા તથા નૈતિક મૂલ્ય ઊંચું તેટલું સમાજનું મૂલ્ય વધારે. શિક્ષણ અને જીવનને ખરા અર્થમાં સમજવા મૂલ્યો અને મૂલ્યોના શિક્ષણનો અભ્યાસ અગત્યનો છે. પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વિદ્યાર્થી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથોસાથ મૂલ્યાભિમુખ થતો જાય તે જરૂરી છે.

નાલાસ (રાવલ, ૨૦૧૧, પૃ.૬૮૦દ્વારા ઉદ્ધૃત) માનવમૂલ્ય એક એવી આચરણ સંહિતા અથવા સદગુણોનો સમૂહ છે જે તે પોતાના સંસ્કારો તેમજ પર્યાવરણના માધ્યમ દ્વારા મેળવીને પોતાના નિશ્ચિત લક્ષણોની પ્રાપ્તિના હેતુસર પોતાની જીવનપદ્ધતિનું નિર્માણ કરે છે અને પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે છે. મૂલ્ય એક વિચાર છે સંકલ્પના છે એટલે કે જીવનમાં કંઈક મહત્વપૂર્ણ હોવા વિશેનો વિચાર કે સંકલ્પના એટલેમૂલ્ય. શાળાઓમાં ભણતા બાળકોની માવજતઉચિતથાય તે માટે શાળામાં માનવીય મૂલ્યો બાળકોમાં પ્રસ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નોકરવા જોઈએ.

સંસ્થાકીયભાવાવરણની સંકલ્પના

“ દરેક સંસ્થાનું એકઆગવુંઅનેનિજ વ્યક્તિત્વ હોય છે. દરેક સંસ્થાની પોતાની આગવી શૈલી, પરંપરાઓ અને આગવી સાંસ્કૃતિક મુદ્રા હોય છે. આ બધાની સમગ્રતા એટલે સંસ્થાનું ભાવાવરણ. ” - કેઈથ ડેવિસ

સંસ્થાકીયભાવાવરણએટલે ...

- સંસ્થાની આંતરિક બાબત કે આંતરિક વાતાવરણ
- સંસ્થાની આગવી કે નિજ ઓળખની અનુભૂતિ
- સંસ્થાની આગવી સાંસ્કૃતિક પ્રણાલિકાઓ, પરંપરાઓ અને કાર્યશૈલીની સમગ્રતા
- સંસ્થામાં માનવ-માનવ વચ્ચે થતા વર્તન વ્યવહારોની પારસ્પરિક અનુભૂતિ
- સંસ્થાનાનિશ્ચિત ધ્યેયો કે લક્ષ્યોકેવી રીતે ગતિ કરે છે તેના પરથી સંસ્થાનું ભાવાવરણ નક્કી થાય છે

માનવીય મૂલ્યોએટલે શું?

‘મૂલ્ય’ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ છે છતાં દર્શનશાસ્ત્રમાં ક્યાંય પ્રયોજાયો નથી. મૂલ્યનો સાદો અને સરળ અર્થ કિંમત કે દામ એવો થાય છે. જેના વડે મૂલવાય તે મૂલ્ય. જેમ કે આપણે કોઈ વસ્તુ ખરીદવી હોય તેની કિંમત આપણે પૈસામાં ચૂકવવી પડે. આ પૈસા તેનું મૂલ્ય થયું અને આ જ પ્રમાણે માનવના દરેક વ્યવહારનું - વર્તનનું મૂલ્ય છે. મૂલ્ય સારા નરસાનો વિવેક કરે છે. મૂલ્ય શબ્દ માટે અંગ્રેજીમાં વેલ્યુ, ગ્રીકમાંએકસીયોસ, જર્મનમાં વૈઈ અને ફ્રેન્ચમાં વાલોર શબ્દ યોજાય છે. પ્લેટોએ માનવજીવનને મૂલ્યાપેક્ષી માન્યું છે જ્યારે તેના શિષ્ય એરિસ્ટોટલના દર્શનમાં માનવમૂલ્ય અને નૈતિક મૂલ્યનો વિવેક જોવા મળે છે.

“ઉત્તમ માનવમાં ઉત્તમ મૂલ્યની માનવીય અભિમુખતા અને અનુકૂળતા છે મૂલ્ય એ વલણ કે ધોરણ છે. શિક્ષિત કે સભ્ય વ્યક્તિ ચોક્કસ લક્ષણો ધરાવે છે. આવા અપેક્ષાપાત્ર લક્ષણો એટલે માનવીય મૂલ્ય.”

કેળવણીનો મૂળભૂત હેતુ માનવીય મૂલ્યનો વિકાસ કરવાનો છે. વિનોબા ભાવેના મતાનુસાર શિક્ષણનો મૂળ ઉદ્દેશ છેગુણોનોવિકાસ. સંસ્કૃતમાંએક સૂક્તિછે ‘વિદ્યાવિનયેનશોભતે’અર્થાત્વિદ્યા વિનયથી શોભે છે. વિદ્યાએ કેળવણીનો અને વિનય એ મૂલ્યનો પર્યાય છે. કેળવણી મૂલ્ય વડે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. મૂલ્યથી જ શોભે છે અને મૂલ્ય સિદ્ધ કેળવણી જ ઉત્તમ છે આ મૂલ્યવાન કેળવણી વ્યક્તિ અને સમાજનું ઘડતર કરે છે.

માનવીય મૂલ્યોની વ્યાખ્યા

‘નિકોલસ રિશરના ‘મૂલ્યસિદ્ધાંતનો પરિચય’ પુસ્તકમાં જુદા જુદા વિચારકોએ રજૂ કરેલ વ્યાખ્યાઓ આ મુજબ છે.

- ❖ કદર થવાને પાત્ર કે ઇચ્છવા યોગ્ય કોઈપણ બાબત મૂલ્ય છે- રોબર્ટપાઈ અને ઈ. ડબલ્યુબર્ગસ
- ❖ મૂલ્ય એટલે એવી માન્યતા કે જેને વ્યક્તિ અગ્રતા આપે છે. - ઓલપાઈ

❖ કાર્યાન્વિત પ્રેરણાને સંતોષથી પરિસ્થિતિ, ગુણ, પદાર્થ અને હેતુઓનું નિરીક્ષણ એટલે મૂલ્ય. - રિચાર્ડ કેપિયર
માનવીય મૂલ્યોના પ્રકારો

‘મૂલ્યોનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ શક્ય નથી. મૂલ્ય એ માનવીય ઘટના છે. માનવીય અનુભવ છે. એન.સી.ઈ.આર.ટી. દ્વારા ‘
ડોક્યુમેન્ટ ઓન સોશિયલ મોરલ એન્ડ સ્પિરિટ્યુઅલ વેલ્યૂઝ ‘ નામની પુસ્તિકામાં ૮૩ પ્રકારના મૂલ્યોની નોંધ કરેલ છે.
જેમાંથી કેટલાક અહીં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

- ૧) વ્યક્તિગત મૂલ્ય :- શ્રમ ગૌરવ, ઉદ્યમશીલતા, વ્યક્તિ સન્માન, પરિશ્રમ, સહનશીલતા વગેરે
- ૨) સામાજિક મૂલ્ય :- સહકાર, ભાઈચારો, જનસેવા, સામાજિક ન્યાય વગેરે
- ૩) સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય :- સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી, બિનસાંપ્રદાયિકતા, સંગ્રહખોરી ન કરવી વગેરે
- ૪) આર્થિક મૂલ્ય :- ઉત્પાદન કરવું, શોષણવિહીન સમાજ, ધનકમાવવું વગેરે
- ૫) રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય :- રાષ્ટ્ર ગૌરવ, લોકશાહી વલણ, દેશદાઝ, રાષ્ટ્રગીતનો આદર વગેરે
- ૬) નૈતિક મૂલ્ય :- ન્યાય, પ્રેમ, પ્રામાણિકતા, દયાભાવના, પ્રાણીપ્રેમ વગેરે
- ૭) આધ્યાત્મિક મૂલ્ય :- પ્રાર્થના, ધર્મનિષ્ઠા, બ્રહ્મનિષ્ઠા, તપ, પ્રકૃતિમાં ઈશ્વરત્વનો ભાવ વગેરે
- ૮) શૈક્ષણિક મૂલ્ય :- શિક્ષણમાં નિયમિતતા, નિષ્ઠા, નિષ્પક્ષતા, ઈમાનદારી વગેરે
- ૯) પર્યાવરણીય મૂલ્ય :- વૃક્ષો પ્રત્યેનો પ્રેમ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ વગેરે
- ૧૦) વૈશ્વિક મૂલ્ય :- સમગ્ર વિશ્વની પ્રગતિ, સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બિનસાંપ્રદાયિકતા, રંગભેદ નિવારણ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, નિ:શસ્ત્રીકરણ, સહઅસ્તિત્વ વગેરે
- ૧૧) વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય :- તર્કબદ્ધતા, સમસ્યાઓ પ્રત્યેનો વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ, વૈજ્ઞાનિક વલણો, પ્રયોગશીલતા, નિર્ણયશક્તિ વગેરે

સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોનું મહત્વ

પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વિદ્યાર્થી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે સાથે મૂલ્યાભિમુખ થતો જાય તે જરૂરી છે. જો વિદ્યાર્થીને સારું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ પોતાની મેળે સારાં મૂલ્યો આત્મસાત કરશે એવી માન્યતા છે. છતાં ઘણા સમયથી ભારતના શિક્ષણમાં માનવીય મૂલ્યોના શિક્ષણની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આઝાદી પહેલાં ગાંધીજીની બુનિયાદી તાલીમના શિક્ષણમાં માનવીય મૂલ્યો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ રાધાકૃષ્ણનું યુનિવર્સિટી પંચ (૧૯૪૮), મુદલિયાર કમિશન (૧૯૫૨), શ્રી પ્રકાશ સમિતિ (૧૯૬૦), કોઠારી કમિશન (૧૯૬૪) અને ૧૯૮૬ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં પણ માનવીય મૂલ્યોના શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેથી સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં પણ માનવીય મૂલ્યોનું મહત્વ રહ્યું છે. જે નીચે મુજબ છે.

- શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં શિક્ષણનો ગુંજારવ થવાને બદલે એક પ્રકારની બેચેની અને અજંપો જોવા મળે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ લગભગ પ્રાણતત્વ ગુમાવી બેઠી છે. આ પરિસ્થિતિમાં આત્મખોજ અનિવાર્ય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં શૈક્ષણિક મૂલ્યો સંક્રમિત કરવા માટે મૂલ્ય શિક્ષણ મહત્વનું છે.
- માનવીય મૂલ્યોથી વિદ્યાર્થી સારા નરસાનો ભેદ જાણે અને સમજે. પરિણામે વિદ્યાર્થી સાચા ખોટા કાર્યો અંગેની સમજ મેળવીને માનસિક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને બીજાને પણ પ્રેરણા આપી શકે છે. માટે સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યો જરૂરી છે.
- સમાજલક્ષી મૂલ્યોથી વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી સામાજિકતાનો વિકાસ થાય છે. એક પેઢીના મૂલ્યો બીજી પેઢીને હસ્તાંતરિત કરવામાં આવે છે. આમ, વિદ્યાર્થી સમાજનો ઉત્તમ નાગરિક બની શકે છે.
- દિન પ્રતિદિન આવશ્યક મૂલ્યોનું પામતા જાય છે. સમાજમાં ચારે તરફ ધૂણા અને તિરસ્કારનું વાતાવરણ ઊભું

થયું છે ત્યારે સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યો વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રસ્થાપિત કરવા માટે માનવીય મૂલ્યોનું શિક્ષણ મહત્વનું છે.

- સમાજને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અધઃ પતનમાંથી બચાવી, સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે.
- મૂલ્યોસંસ્કૃતિનાં પ્રજીવકો છે. મૂલ્યસિંચન દ્વારા સંસ્કૃતિનું વૃક્ષપરિપુષ્ટ બને છે. દેશની ઉજ્જવળ સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ, પ્રણાલીઓ, માન્યતાઓ અને આદર્શોના જતન માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે.
- દુનિયાના અન્ય દેશોની જેમ ભારતમાં પણ પ્રાચીન શાશ્વત અને સનાતન મૂલ્યોનું પામતા જાય છે. સત્ય, અહિંસા, ભ્રાતૃભાવ જેવાં મૂલ્યો નષ્ટ પામ્યા છે. આવાં મૂલ્યોની પુનઃસ્થાપના માટે સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપવું જરૂરી બને છે.
- જ્યારે વિશ્વમાં માનવ-માનવ વચ્ચે ધર્મ, કોમ, ભાષા વગેરેની દિવાલો ઊભી થઈ હોય, માનવ જ્યારે પૂર્વગ્રહી અને દુરાગ્રહી પીડિત હોય ત્યારે આવા પૂર્વગ્રહી દૂર કરવા વિદ્યાર્થીઓને નાનપણથી જ શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્યો સંક્રમિત કરવાં અનિવાર્ય છે.
- ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં લોકશાહીનું સંરક્ષણકે સંવર્ધન કરવા માટે સમાનતા, સ્વતંત્રતા, બંધુત્વ ઉપરાંત બિનસાંપ્રદાયિકતા, રાષ્ટ્રીયતા જેવાં મૂલ્યો વિકસાવવા માટે માનવીય મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપવું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વમાનની લાગણી વિકસાવવા, તેમનામાં વારસાગત ગુણોનો વિકાસ કરવા માટે, સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યો આત્મસાત કરવા સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોનું શિક્ષણ મહત્વનું છે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વસ્થ જીવન જીવવા માટેનાં યોગ્ય વલણોનો વિકાસ કરવા માનવીય મૂલ્યોનું શિક્ષણ જરૂરી છે. આવાં વલણો પોતાની જાત પ્રત્યે, સમાજ પ્રત્યે, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે, વિશ્વ પ્રત્યે, પર્થાવરણ પ્રત્યે, સમગ્ર માનવજાત પ્રત્યે વિકસાવવા જરૂરી છે.

સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોની શાળાકીય પ્રવૃત્તિઓ

મૂલ્યો શીખવવાની કે લાદવાની બાબત નથી પરંતુ રોજબરોજના જીવનના વ્યવહારો – વિદ્યાર્થી – શિક્ષક – આચાર્યના વિચારો – વ્યવહારો અને કાર્યક્રમોની નીપજ છે. મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવાં ખૂબ અઘરું કામ છે. મૂલ્યોનું પ્રસ્થાન ભોગ માગે છે. મૂલ્યો સાધનાથી સિદ્ધ થાય છે.

સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવા નીચે મુજબની શાળાકીય પ્રવૃત્તિઓ કે કાર્યક્રમો યોજી શકાય.

- પાઠ્યપુસ્તકોના બંધારણીય જીવનના મૂલ્યો થકી નૈતિક મૂલ્યોનું વિષયવસ્તુમાં નિરૂપણ કરી વિવિધ કૃતિઓનો અભ્યાસમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.
- મૂલ્ય ઓળખના સ્વાધ્યાયો તે માટે વિચાર – પ્રસંગ – નિબંધ આપી બોધપાઠ આપી શકાય છે.
- ‘જીવન ઘડતરમાં મૂલ્યશિક્ષણનું મહત્વ’ જેવા વિષયો પર તજજ્ઞોના વ્યાખ્યાનો યોજી શકાય છે.
- નિર્સર્ગ એકરૂપતા માટે વૃક્ષારોપણ, વૃક્ષની પૂજા વગેરે કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું જોઈએ.
- મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્રોની ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ, રાષ્ટ્રીય ફિલ્મ, ઓસ્કર એવોર્ડ મળ્યો હોય તેવી ફિલ્મનું દર્શન કરાવી શકાય છે.
- ભવ્યપ્રાર્થના સંમેલનનું આયોજન કરવું જોઈએ. જેમાં સ્વછતારાખનાર, મૂલ્યોનું જતન કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રાર્થના સંમેલન માં બિરદાવા જોઈએ.
- શાળામાં યોગ અને ધ્યાન કરાવી આધ્યાત્મિક મૂલ્યો વિકસાવી શકાય છે.
- જરૂરિયાત મંદલોકોની સેવાકરતા થાય તે માટે સેવા / સદ્ભાવનાના કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.

- રક્તદાન કેમ્પ, શ્રમયજ્ઞજેવીપ્રવૃત્તિઓ N.S.S. દ્વારાયોજવી જોઈએ.
- સર્વધર્મ સમભાવનોગુણવિકસાવવાશેરીનાટકોનુંઆયોજન કરવુંજોઈએ.
- સ્વદેશી વસ્તુઓનોવધુઉપયોગકરતા થાયતેમાટેસ્વદેશીચીજવસ્તુઓનાપ્રદર્શન યોજીતેનાફાયદા જણાવા જોઈએ.

શૈક્ષણિક સંસ્થામાંમાનવીય મૂલ્યોનુંભાવાવરણ

બાળકોને મૂલ્યશિક્ષણ તેના માતા-પિતા, સમાજઅને શિક્ષક પાસેથીમળે છે.તેમ છતાંબાળકોને પોતાના શિક્ષક પ્રત્યેખૂબ જવિશ્વાસ હોય છે. બાળ કોશિક્ષકની આજ્ઞા સૌથીવ ધુમાને છે. આ મૂલ્યશિક્ષણમાં શિક્ષક અને શાળાબંને ખૂબજ મહત્વનીભૂમિકા ભજવે છે.

- પ્રાથમિક શિક્ષણથી લઈને મહાવિદ્યાલયોમાં માનવીય મૂલ્યો નષ્ટ થતા જોવા મળે છે. મૂલ્યોને પ્રસ્થાપિત કરી શકાય નહીં પરંતુ મૂલ્યોના વિકાસ માટે શાળા અને મહાશાળાના અભ્યાસક્રમમાં તેનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.
- વર્ગખંડમાં કાર્યકરતાં શિક્ષકોનું વ્યક્તિત્વ સહજ હોવું જોઈએ અને તેના દૈનિક જીવન કાર્યોમાંથી વિદ્યાર્થીઓને ગ્રહણ કરવાની પ્રેરણા મળતી હોવી જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીઓ આચાર્ય અને શિક્ષકોને મનથી માન સન્માન આપતા થાય તે માટે શાળામાં પ્રેમ, આનંદ અને સુરક્ષાના વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું જોઈએ.
- વિવેચાત્મક તપાસ દ્વારા સારાં ખોટાં વર્તનોને જુદા પાડવા, ઉદભવેલી સમસ્યાનું વિશ્લેષણ કરી, વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના જીવનમાંમાનવીય મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આમ વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્યના પાઠ જીવનમાં ઉતારી શકે એવું સંસ્થાકીય ભાવાવરણસર્જવું જોઈએ.
- એશિક્ષકનોજીવનાદર્શહોવો જોઈએ. જેથી વિદ્યાર્થી તેમનું અનુકરણ કરીઅનૌપચારિક રીતેમૂલ્યો વિકાસવી શકે.ઉ.દા. ગાંધીજી
- કેટલાંક મૂલ્યોસંજોગોઅને પરિસ્થિતિનીસાપેક્ષ હોય છે.તેથીતેપરિવર્તનશીલહોય છે. ઉ.દા.મહાભારતનું યુદ્ધ

સમાપન

મૂલ્ય પ્રેરણાનું એક પરિમાણ છે. અભિરુચિની અભિવ્યક્તિ છે. મૂલ્ય વ્યક્તિગત કે સામાજિક સ્તરે નિર્દેશન કરે તેવી પ્રેરણાનું એક પરિણામ છે. મૂલ્યોએ અસ્તિત્વનું પોષકતત્વો છે. વિદ્યાર્થીઓને આ રીતે મૂલ્યો દ્વારા સાચી દિશા બતાવી પ્રગતિના પંથે લઈ જઈ, તેમનામાં મૂલ્યનો વિકાસ કરી, તેમનુંજીવનઘડતર કરી શકાય છે. આ માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું ભાવાવરણ માનવીય મૂલ્યોથી સંપન્ન હોવું જરૂરી છે.

સંદર્ભસૂચિ

- 1) ઉચાટ,ડી. એ. અનેઅન્યો. (૧૯૮૮). સંશોધનઅહેવાલનુંલેખન શી રીતે કરશો? રાજકોટ : નિજિજનસાઇકોસેન્ટર.
- 2) જોષી, એચ. (૧૯૮૮). મૂલ્યશિક્ષણ. રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
- 3) પરમાર, જી. એસ. અનેસિંહ, એ. એ. (૨૦૧૨). શિક્ષણનાસિદ્ધાંતો. (ત્રીજીઆવૃત્તિ). સુરત : ન્યૂ પોપ્યુલરપ્રકાશન.
- 4) પરમાર, જી. એસ. (૨૦૦૭). શિક્ષણનીસમાજશાસ્ત્રીય આધારશિલાઓ. અમદાવાદ : અક્ષરપબ્લિકેશન.
- 5) પરમાર, જી. એસ. (૧૯૯૩). પ્રાથમિકકેળવણીમાંમૂલ્યપ્રેરણા. વલ્લભ વિદ્યાનગર : કોમર્શિયલ પ્રિન્ટીંગપ્રેસ, નાના બજાર.
- 6) રાવલ, એન. વી. (૨૦૧૧). કેળવણીનીતાત્વિકઅનેસમાજશાસ્ત્રીયઆધારશિલાઓ. અમદાવાદ : નીરવપ્રકાશન.

HUMAN VALUE IN HINDUISM, BUDDHISM, SIKHISM, ISLAM, JAINISM, CRITICISM

Ms. Bhavnaben Kiritbhai Bhavsar

Assistant Professor

Sardar Patel College Of Education, Bakrol

Abstract :-

It is rightly to state that ‘Human being without values is none other than an animal’. But when values enter in the character of human beings then it is turned as ‘value-based education’ which not only gives moral education but also develops an overall-personality of a human being. Besides value-education, self-exploration is also an essential medium to analyze oneself on vivid aspects like ‘Individual’s, weaknesses, goals and purpose of life’. Every human being with to be prosperous and happy throughout their life tenure, but how it can be attained and assessed is revealed by various examples in this unit.

Defining Human Values-

‘value’, it came from a Latin word ‘valere’, which means ‘precious ‘or worthy fullness. Value can be evaluated in two ways. Extrinsic values and intrinsic values. By example we can understand this. Suppose, if I need 2 kg. of sugar to buy, for that I have to go for shopkeeper .After paying the value of sugar, than only I can receive the material. In our life what we pay to buy material things that all are related to extrinsic values. Apart from this there are intrinsic values, suppose, Love, care, share, gratitude, ,reverence, loyalty, responsibility which we cannot pay. I can’t say I need 2k.g. of love or 2 meter of affection. This is absolutely impossible. Intrinsic values are so special or precious to acquire in one’s life. Apart from this there are positive values and negative values. Positive values always make a good impact for the society as well as individual .But the negative values always make a bad impact for society and the mass. Because it increases anti-social, activities and anti-social behavior. Which is not required. As ethics teach the lesson what is good for us and what is bad. So it is depend on human being only which value they are going to practice .So it is evident that values are some principle of human behavior .Value means importance and Education implies for right knowledge.

Human value in Hinduism :-

Hinduism is based on inculcating and practicing certain basic human values which refer to behaviour of individuals in daily life. These are the essential morals which every Hindu must have which are as follows;

- **Truthfulness** – Everyone should speak the truth with kindness and compassion. It is possible that in short run untruth may appear to win but in long run truth will always win. But if truth causes harm, it is better to be silent rather than speaking it. For example, if a person is ill and there is risk to his life then telling truth may cause harm to patient. So, in this case it is better to be silent.

- **Non-violence** – According To Hinduism ‘**Ahimsa Paramo Dharma**’ - Best Dharma is not to harm others for personal benefits. One should not opt for non-violence at least not beyond bare minimum without which one could not survive. It also means that one should prefer to be vegetarian and should refrain from overeating and consuming meat.
- **Non Stealing** – Hinduism teaches not to steal or enter into debt. One should not be greedy and selfish which may result in stealing. The person should not take the things which do not belong to him rather one should use hard earned assets and money.
- **Compassion** – Every Hindu must have callous, compassionate and intensive feelings. He must have sympathy, kindness, love, mercy for all. One should do his deed selflessly and for the benefit of society. One should always be ready to provide services to needy ones even at one’s own sacrifice, if needed.
- **Forgiveness** – One should restrain oneself from intolerance and ill will. The individuals can forgive only if they have combined characteristics of patience, tolerance and bear sufferings. Forgiveness will ultimately result in peacefulness. It creates the basis of non-violence.
- **Sweet speech** – Hinduism teaches us sweetness of speech and personality. One should not be rude, harsh and impolite. The individual should be pious and should always use sweet words.
- **Tithing** – Hindus should be generous. It is believed in Hinduism that more you give more you get. One should give or donate to others without any intention of reward.
- **Free of Sin** – Hinduism teaches us not to perform any action that is sinful. According to law of Karmas, everyone is rewarded according to his karmas, sooner or later, in absolute and correct measure.
- **Acceptance** – Everyone should do selfless deeds (**Nishkama Karma**) without concern of outcome. Whatever the outcome of any action should be accepted as the **gift of God**. Whether the Result is desirable or undesirable, one should accept the result without anxiety.

Human value in Jainism :-

- **Non-violence** – Killing or harming any one physically or by the words of mouth, both are strictly abandoned by Jains. The conduct of non-violence helps in spiritual development which helps in one’s salvation and release from rebirth.
- **Non-Attachment** – It concentrates on non-possession of worldly things or property. According to them, Attachments may result in the direct harm to individual personality.
- **Asceticism**– Jainism follows strongest asceticism. Such life means nakedness or non-possession of even clothes, keeping fasts, body mortification etc. to be free from old Karma and a restraint on new Karma. **Mahavira** has set an example of a good ascetic life by adopting severe austerities for twelve years.
- **Not stealing** – A Jain mendicant should always take necessary permissions to get anything from others and only accept those things which are given voluntarily by others. They are strictly opposed to theft and stealing.
- **Celibacy** – It refers to being away from sex and sensual pleasures for Jain monks and nuns. But for laypersons or followers, it means complete fidelity in marital relationship.

- **Meditation** – Meditation is a form of austerity and ascetic practice. It means one has to be pure. One must leave selfishness and concentrate on enhancing knowledge.

Human value in islam :-

If the word “Islam” gives rise to fear or mistrust today, it is urgent that American-Muslims clarify what we believe Islam stands for in order to dispel the idea that there is a fundamental conflict between the best values of western civilization and the essential values of Islam. Islamic civilizations, which developed out of the revelation of the Qur’an in the seventh century, affirms the truth of previous revelations, affirms religious pluralism, cultural diversity, and human rights, and recognized the value of reason and individual conscience. One issue is the problem of violence. Thousands of Muslim institutions and leaders, the great majority of the world’s billion or more Muslims, have unequivocally condemned the hateful and violent ideologies that kill innocents and violate the dignity of all humanity. Islamic civilizations have a long history of encouraging religious tolerance and guaranteeing the rights of religious minorities. The reason for this is that the Qur’an explicitly acknowledges that the religious diversity is part of the Divine Plan and no religion has a monopoly on truth or virtue. Jerusalem, under almost continuous Islamic control rule for nearly fourteen centuries, has been a place where Christians and Jews have lived with Muslims, their holy sites and religious freedoms preserved. Medieval Spain also created a high level of civilization as a multi-cultural society. The Ottoman Empire, the longest-lived in history, for more than six centuries of its existence encouraged ethnic and religious minorities to participate in and contribute to society. The acceptance of Islam must be an act of free will. Conversion by any kind of coercion was universally condemned by Islamic scholars. There are many verses of the Qur’an that affirm the actuality and even the necessity of diversity in ways of life and religious belief. In general, war is forbidden in Islam, except in case of self-defense in response to explicit aggression. If there is a situation where injustice is being perpetrated or if the community is being invaded, then on a temporary basis permission is given to defend oneself. The general principle established throughout the Qur’an is that the relationship between Muslims and non-Muslims should be based on peace and fairness.

Human value in Buddhism :-

- **Believe in ‘Karma’**– Human beings must believe in ‘Karma’ theory which has a cause and effect relationship.
- **Serve the Sick** – According to him, serving the sick means serving the God.
- **Morality** – He believed in two golden rules of Christianity i.e. **principle of equality and the principle of reciprocity**. It means we must behave or act in the way, we expect from others. As per Buddha all human beings are equal and we must follow moral and ethical values being good human beings.
- **Mental Development** – This is the only path which can strengthen and control our mind. Mental Development is possible by concentration and meditation. This will help in maintaining good mental health and conduct.
- **Love** – As per Buddha the end of hatred is to do love and compassion. We can conquer

anger by love and affection to others.

- **Harmony** – He strived to maintain a balance and harmony between all living and non-living things in the universe in order to attain enlightenment.
- **Spread of Peace** – Human society can be peaceful by accepting this very aim of Buddha. Peace can be attained through the practice of non-violence, equally brotherhood and friendship.
- **Self-Reliance** – Human society and nation can be developed by self-power, unity and self-reliance. Unity got and grown by the strength of weapons is not last longing. True unity lies with courtesy and self-sacrifice.

Human value in Sikhism :-

In the Sikh metaphysical concept, God is the Ultimate Reality, and man is capable of realizing the Ultimate through realization of the Divine Light, which is within him. To achieve this he has to organize his activities as per the teachings of the Gurus. Therefore the Sikh Value System is based on the compositions contained in the Sikh Scriptures. All the values help in enhancing the inner self of an individual. Values are spiritual, social, survival and ultimate. Naam creates a feeling of the realization of God's grace within oneself. This feeling of harmony ultimately results in the utterer becoming one with the uttered. Practice of Naam leads to cultivation of virtues which is essential for becoming a good human being. Guru Nanak says that only the holy name is valuable, rest all is pride of self. By honest means of earnings one can prohibit oneself from getting involved in evils of the society such as robbery, prostitution, beggary etc. and build up an honest character. The value of sharing what you have with the needy is a spiritual and secular service to mankind. Sikhs have been contributing to setting up of hospitals, educational institutions, accommodation at religious centres, renovation of old gurudwaras and langar system for all. This seems to be a proven tendency to implement the values in the present day life.

Human value of cretinism:-

The values Jesus Christ taught in the New Testament can be summed up in two thoughts—love God and love others. Here is a sampling of values that are presented in the Word of God.

- This is the core Christian value of being kind and unselfish, especially with our money time.

The generous will themselves be blessed, for they share their food with the poor."

Courage– The value is characterized by boldness and confidence. It's the opposite of fear.

"Have I not commanded you? Be strong and courageous. Do not be afraid; do not be discouraged, for the Lord your God will be with you wherever you go."

Love – Love is a fundamental characteristic of who God is and it's a value that is to describe His children as well. "We love because he first loved us."

Respect – A Christian value is to be conscious that God has created all people in His image. As a response, we show respect to all. "Show proper respect to everyone, love the family of believers, fear God, honor the emperor."

Hope – The value of hope is confident expectation. It's a firm assurance in God. "There is surely a future hope for you, and your hope will not be cut off."

Peace – There are many aspects of this Christian value mentioned in the Bible. It refers to rest and tranquility and ultimately, peace is a gift from God.

"Let us therefore make every effort to do what leads to peace and to mutual edification."

REFERENCES

Piaget J. *The Moral Judgment of the Child*. New York: The Free Press; 1965.

Kohlberg L. Moral stages and moralization: The cognitive developmental approach. In: Lickona TE, editor. *Moral Development and Behavior: Theory, Research and Social Issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston; 1976.

Bhagavad Gita. Chapter 3, Text 19

Maslow A. *Motivation and Personality*. New York: Harper; 1954.

બંધારણીય મૂલ્યો નું મહત્વ પડકારો તથા ઉપાયો

દિવ્યા વી. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

પી.એન.પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ઉમરાખ

સારાંશ

પ્રસ્તુત સૈદ્ધાંતિક પત્રમાં ભારતીય બંધારણ દ્વારા સ્થાપિત મૂલ્યોનું મહત્વ તેના પડકારો તથા ઉપાયો અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતીય નાગરિકને પ્રાપ્ત બંધારણીય મૂલ્યો, તેની જાળવણી, બંધારણીય મૂલ્યમાં પરિવર્તન તેનું અર્થઘટન તથા સમયે સમયે સમાજના પરિવર્તન અનુરૂપ ઉત્પન્ન થતી જરૂરિયાતો અનુસાર તેની વિભાવના માં થતા ફેરફારો પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ભારત જેવા વિશાળ બહુવિધ સાંસ્કૃતિક તેમજ સામાજિક વિભિન્નતા ધરાવતા રાષ્ટ્રમાં લોકશાહી, બિનસાંપ્રદાયિકતા, સાર્વભૌમત્વ, સમાનતા, બંધુત્વ, રાષ્ટ્રીય એકતા, અખંડિતતા, માનવ ગૌરવ, સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય જેવા મૂલ્યો તથા તેના નિર્વાહ માટે સત્ય, અહિંસા, શાંતિ, સહકાર, પ્રમાણિકતા, આદર, દયાભાવથી કરવો જરૂરી છે. પ્રસ્તુત મૂલ્યોનો સાર્વભૌમ લોકશાહી રાષ્ટ્રીય અખંડિતતા માટે અત્યંત મહત્વનું છે. જેના દ્વારા નાગરિકના અધિકારોનું રક્ષણ શક્ય છે. વિવિધતામાં સમાવેશન ની ભાવના કેળવવા અગત્યનું છે. જેની સામે કેટલાક બંધારણીય મૂલ્ય વિભાગના ની અસ્પષ્ટતા, માન્યતા પ્રાપ્તિના પ્રશ્નો, વ્યક્તિગત મુદ્દાઓ પડકાર સ્વરૂપ છે જેના ઉચિત નિવારણ અર્થે ભારતીય ન્યાયતંત્રની વ્યાજબી ભૂમિકા તથા હસ્તક્ષેપ જરૂરી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : બંધારણીય મૂલ્ય

પ્રસ્તાવના : ભારતીય બંધારણ ઘડતર સમયે ભારતીય સંસ્કૃતિની વિવિધતા અનુસંધાને બંધારણે કેટલાક મૂલ્યો નિર્ધારિત કર્યા છે જેમાં સાર્વભૌમત્વ, લોકશાહી, બિન સાંપ્રદાયિકતા, સમાનતા, સ્વતંત્રતા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય, એકતા, અખંડતા, સમાજવાદ, ન્યાય, બંધુત્વ, વ્યક્તિ ગૌરવ, સત્ય, અહિંસા, શાંતિ, સહકાર, પ્રમાણિકતા, આદર તથા દયા જેમાં મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રસ્તુત પત્રમાં ઉપરોક્ત મૂલ્યનું મહત્વ તેની સામેના પડકાર તથા જાળવણીના ઉપાયોની ચર્ચા કરીશું.

શબ્દોની વ્યાખ્યા

બંધારણ

ડોક્ટર બી. આર. આંબેડકર અનુસાર, : "બંધારણ માત્ર વકીલોનો દસ્તાવેજ જ નથી તે જીવનનું વાહન છે અને તેની ભાવના હંમેશા યુગની ભાવના છે"

બંધારણીય મૂલ્ય

જવાહરલાલ નહેરુના મતે, : 13 ડિસેમ્બર 1946 ના તેમના ભાષણમાં તેઓ જણાવે છે કે "અમે માત્ર નકલ કરવા નથી જઈ રહ્યા ભારતમાં સ્થપાયેલી કાયદાની સર્વોચ્ચ સંસ્થા કે સરકારની વ્યવસ્થા ભારતીય નગરીકોના સ્વભાવ સાથે બંધબેસતી હોય તે આવશ્યક છે."

મૂલ્ય

Brubaker અનુસાર : "કોઈ શિક્ષણ ઉદ્દેશોને વ્યક્ત કરવા વસ્તુ તથા તેના શિક્ષણ મૂલ્યોને વ્યક્ત કરવા જરૂરી છે"

Ogbrn અનુસાર : "મૂલ્ય એ છે જે માનવની ઈચ્છાઓની તૃષ્ટિ કરે છે"

બંધારણીય મૂલ્યનું મહત્વ : લોકશાહી તેમજ બહુવિધ વિભિન્નતા ધરાવતા સમાજમાં બિનસાંપ્રદાયિકતા તેમજ અખંડિતતા માટે બંધારણીય મૂલ્યો ઘણા મહત્વના છે.

નાગરિક અધિકારોના રક્ષણ માટે:- બંધારણ દ્વારા પ્રાપ્ત અધિકારોના રક્ષણ માટે બંધારણે સરકારને બંધારણમાં સમાવિષ્ટ

લોકશાહી ન્યાય સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાં મહત્વની ભૂમિકા આપી છે.

લોકશાહી આદર્શને પ્રોત્સાહન આપવા:- બંધારણીય મૂલ્યો લોક ઈચ્છા અને બંધારણીય સિદ્ધાંતોના માળખામાં રહી લોકશાહી સંસ્થાઓને અખંડિતતાને સમર્થન મળે છે.

સકારાત્મક સામાજિક પરિવર્તન માટે:- બંધારણીય મૂલ્યો માટેના જુના કાયદાઓનું સમકાલીન મૂલ્યોને અનુરૂપ અર્થઘટન કરી સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવી શકાય છે.

સમાવેશકતાને પ્રોત્સાહન આપે:- નાગરિકોની પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં ન લેતા તેમનો અધિકારોની માન્યતા અને રક્ષણ માટે તેમજ સામાજિક એકતા અને વિવિધતા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે.

બંધારણીય મૂલ્ય જાળવણીના પડકારો :

બંધારણ દ્વારા સ્વીકૃત મૂલ્યોને જાળવણી માટે કેટલાક મહત્વના પડકારોની ચર્ચા કરીશું.

સ્પષ્ટતાનો અભાવ:- બંધારણની કેટલીક વિભાવના ઓની અસ્પષ્ટતાના કારણે બહુવિધ અર્થઘટનો, સંભાવનાઓ, અનુમાનો કાયદાના શાસનને નબળું પડે છે જેના કારણે બંધારણીય મૂલ્યો જોખમાય છે.

વ્યક્તિત્વના મુદ્દાઓ:- બંધારણીય નૈતિક મૂલ્યોની વ્યક્તિ લક્ષીતા, પ્રકૃતિ તેનું અર્થઘટન કરનારનો દ્રષ્ટિકોણ કે વિચારધારાને આધારે ન્યાય પ્રક્રિયામાં વિસંગતતા પેદા કરે છે.

માન્યતાનો પ્રશ્ન:- કેટલીક બાબતોમાં જાહેર નૈતિકતા, મૂલ્યો અને બંધારણીય નૈતિક મૂલ્યોમાં વિરોધાભાસ જોવા મળે છે ત્યાં લોકોમાં સંમતિનો અભાવ જોવા મળે છે.

- કેટલીક વાર વ્યક્તિગત અધિકારોની જાળવણી સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક પ્રથાઓ સાથે સંઘર્ષમાં આવે છે.

- કેટલાક અંશે નાગરિકોની બંધારણીય મૂલ્યો પ્રત્યેની બેદરકારી કે સભાનતાનો પણ તેના અમલીકરણમાં બધા રૂપ બને છે.

બંધારણીય મૂલ્ય જાળવવાના ઉપાયો

ઉપરોક્ત પડકારોના નિવારણ અર્થે કેટલાક ઉપાયો સૂચિત કરવામાં આવ્યા છે જે નીચે મુજબ છે.

- જ્યારે વ્યક્તિગત નૈતિકતા અને વ્યવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે ત્યારે આ વિરોધાભાસી મૂલ્યોને લગતી નૈતિક મૂંઝવણને ઉકેલવા માટે બંધારણીય મૂલ્યોને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ

- નૈતિક મૂલ્યોના સંઘર્ષ ને નિવારી લોક કલ્યાણને મહત્વ આપવું જોઈએ

- ભારતીય ઉચ્ચ ન્યાયાલય અનુસાર જાહેર નૈતિકતાને બદલે બંધારણીય નૈતિકતા જાળવાવી જોઈએ, કનુની અને સામાજિક ધારા ધોરણોને બંધારણીય સિદ્ધાંતો સાથે રેખાંકિત કરવા જોઈએ. - સમયની માંગ સાથે સમાજમાં મૂલ્યોમાં પણ પરિવર્તન જોવા મળે છે બદલાયેલા સમાજની વિચારસરણી પ્રમાણે બંધારણમાં યોગ્ય સુધારા અને અવકાશ છે.

- સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક પ્રથાઓ સાથેના ટકરાવ સમયે બંધારણીય મૂલ્યોની જાળવણી તેમજ પાલન પર ભાર આપો.

ઉપસંહાર : પ્રસ્તુત સૈદ્ધાંતિક પત્ર ભારતીય બંધારણ દ્વારા માન્ય બંધારણીય મૂલ્યોના મહત્વ, પડકારો તથા તેની જાળવણીના ઉપાયો આધારિત છે હતું. જેમાં બંધારણીય મૂલ્યનું સાર્વભૌમ ભારતના નાગરિકોના અધિકારોની જાળવણી માટે મહત્વ તેમજ લોકશાહી સંસ્થાઓ માટે મહત્વ તથા તેઓની સામેના વિવિધ પડકાર તથા પડકારોના નિવારણ અર્થે કરવાના ઉપાયોની ચર્ચા કરી છે.

સંદર્ભ રજૂઆત

<https://dhyeyias.in>

<https://ncert.inc.in>

<https://hindi.news.com>

<https://ceodelhi.gov.in>

<https://www.juscorpus.com>

રામાયણની રચનામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો

Dr. Anjali B. Naik

Assistant Professor

Naranlala Institute Of Teacher Education, Navsari

સારાંશ

ભારત એ વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો દેશ છે આપણા ઋષિમુનિઓએ આપેલ આવા અમૂલ્ય ગ્રંથો આજના આધુનિક યુગમાં પણ જડીબુટ્ટી સમાન છે. રામાયણની રચના એ સાહિત્યનો અજોડ અંગ છે. રામાયણ મહાકાવ્યમાંથી હિંમત, પ્રેમ, પવિત્રતા, ધાર્મિક ધર્મનીષ્ઠા, કડુણા, ન્યાય, પ્રામાણિકતા અને જ્ઞાન જેવા મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે. જીવનમાં સુસંગતતા ફેલાવવા માટે, રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવા, ચારિત્ર ઘડતર માટે નૈતિક મૂલ્યો, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના વિકાસ માટે રામાયણકથા સાહિત્યની રચના મહત્વનો ફાળો આપે છે. અપેક્ષિત મૂલ્યો શિક્ષણલક્ષી હોય છે. અને એ મૂલ્ય વ્યક્તિના જીવનના વિકાસ કરવામાં ઉપયોગી નિવડે છે. ત્યારે રામાયણના પાત્રો થકી નિસ્પંન્ન તથા અસંખ્ય મૂલ્યોને આપણે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. જેમ કે દશરથના ચારેય પુત્રોના પાત્રો અલગ અલગ હોવા છતાં એમની વચ્ચે એકતા છે. આ દરેક પરિવાર માટે દુઃખના સમયમાં બહાર આવવાનો બોધ પાઠ છે. શ્રીરામ શાંત સ્વભાવના હતા. તેમના મનમાં દરેક માનવી પ્રત્યે કડુણાની લાગણી હતી. તેમણે પોતાની પુત્ર, પતિ, પિતા રાજા, ભાઈની તમામ જવાબદારીઓ પ્રેમ અને દયાથી સારી રીતે નિભાવી હતી. આ ગુણો અપનાવીને આપણે સુખી અને સંતુષ્ટ જીવન જીવી શકીએ અને સમાજની બદીઓ દૂર કરી શકીએ. રામાયણમાં રાવણ એક મહાન યોદ્ધા હતો. જેને ભગવાન શિવ દ્વારા અમરત્વના આશીર્વાદ મળ્યા હતા. પરંતુ એ અહંકારમાં જ એને પતન તરફ દોરી ગયો. અને અંતે સુવર્ણ લંકા હોવા છતાં એનો વિનાશ થયો. માટે હંમેશા અહંકાર ને ત્યજવો જોઈએ. રામાયણમાં પણ સીતાને રાવણના યુંગાલમાંથી બચાવવા માટે ઉમદા પક્ષી જટાયુએ પોતાનો જીવ આપી દીધો હતો બદલામાં પક્ષીના તમામ અંતિમ સંસ્કાર ભગવાન રામે પોતે કર્યા હતા. આમ, રામાયણમાં સ્ત્રી સન્માનની રક્ષાનું મૂલ્ય ફલિત થાય છે. તેવી જ રીતે રામાયણમાં રાજા દશરથે પોતાની પત્ની કૈકયીને આપેલ વચન પાલન માટે પોતાના પુત્રને ગાદીને બદલે 14 વર્ષ વનવાસ આપી પોતાના વચનપાલન માટે અમર થઈ ગયા. સાથે જ પોતાના ભાતૃપ્રેમ ખાતર ભરત પણ 14 વર્ષ રાજગાદી પર પોતે બેસવાને બદલે વચનપાલન કરી શ્રીરામની પાદુકાને રાજ સિંહાસન પર સ્થાન આપી વચનપાલન કરી પોતાનો ભાતૃપ્રેમ દર્શાવે છે. નૈતિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો રામાયણના પાત્રોમાંથી ઉજાગર થાય છે. રામાયણના આ પાત્ર માનવ જાતને જીવન જીવવાની કળા શીખવે છે રામાયણના દરેકે દરેક પાત્ર આપણને કંઈકને કંઈક મૂલ્ય શીખી જાય છે

પ્રસ્તાવના:

ભારત એ વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો દેશ છે. આપણો ભારત દેશ એ વિશ્વનો સર્વશ્રેષ્ઠ દેશ છે. આપણા વૈદિક ઋષિમુનિઓએ આપેલ ધાર્મિક પુસ્તકો સામાજિક, બૌદ્ધિક અને અન્ય ગુણો સહિત સામાજિક વિકાસના દરેક પાસાઓને સંબોધિત કરે છે.

રામાયણને માત્ર એક વાર્તા તરીકે જ નહીં, પરંતુ બાળકો ,અરે ફક્ત બાળકો જ નહીં સર્વ માનવ જાતિ માટે, સિદ્ધાંતો માટે સંસ્કારોનું એક વાહન પણ માનવામાં આવે છે. જેના દ્વારા માનવ તરીકે કોઈ પણ મનુષ્ય માટે તેમના જીવન અને વ્યક્તિત્વને અનુરૂપ બનાવે છે .આપણા ઋષિમુનિઓએ આપેલ આવા અમૂલ્ય ગ્રંથો આજના આધુનિક યુગમાં પણ જડીબુટ્ટી સમાન છે. આ અમૂલ્ય જડીબુટ્ટી, ઔષધીઓનો ઉપયોગ આજે કેમ કરવો તે એમાંથી નિસ્પંન્ન થતા મૂલ્યો દ્વારા સમજીને સમાજમાં તેને યોગ્ય ઉપયોગ કરી ઘણી સમસ્યાઓને દૂર કરી શકાય છે. રામાયણની રચના એ સાહિત્યનો અજોડ અંગ છે. રામાયણ મહાકાવ્યમાંથી હિંમત, પ્રેમ, પવિત્રતા, ધાર્મિક ધર્મનીષ્ઠા, કડુણા, ન્યાય, પ્રામાણિકતા અને જ્ઞાન

જેવા મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રવર્તમાન સમયમાં ભૌતિક સુખ-સમૃદ્ધિ -સુવિધાની વૃદ્ધિને લીધે માનવી માનસિક શાંતિથી દૂર થતો જાય છે. દરેક ક્ષેત્રોમાં અનેક પરિવર્તનો જોવા મળે છે. પ્રેમ, અહિંસા, શિસ્ત, દયા, માયા, સદાચાર, નૈતિકતા, ઉદારતા, ભાઈચારો, પ્રામાણિકતા, પરોપકાર, સત્ય, વિશ્વાસ, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે આદર જેવા મૂલ્યોનો હાસ થતો જોવા મળે છે. ત્યારે જીવનમાં સુસંગતતા ફેલાવવા માટે, રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવા, ચારિત્ર ઘડતર માટે નૈતિક મૂલ્યો, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના વિકાસ માટે રામાયણકથા સાહિત્યની રચના મહત્વનો ફાળો આપે છે.

મૂલ્ય એટલે.....

વિજ્ઞાનના યુગમાં માનવતા ઘણી લાંબી મજલ કાપી ચૂકી છે. અને હવે આપણે અન્ય ગ્રહો અને ઉપગ્રહોની મુસાફરી કરવા સક્ષમ છીએ. આજે જોકે સ્વાર્થી હેતુ માટે વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે. જેના પરિણામો યુદ્ધ અને માનવતાના વિનાશ તરફ દોરી જાય છે. એટલા માટે લોકો માટે અત્યંત પડકાર જનક સંજોગોમાં પણ જીવનની ગુણવત્તા બહેતર હોવી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ગુણવત્તાની શ્રેષ્ઠતાની ડીગ્રી તેના સંબંધિત મૂલ્ય ઉપયોગીતા અથવા સુસંગતતાને જોઈને માપી શકાય છે. ઓક્સફોર્ડ ઇંગ્લીશ ડિક્શનરી અનુસાર, મૂલ્યનો અર્થ થાય છે” .મૂલ્ય“ અથવા ”યોગ્ય .“સાચા અને ખોટાને પારખવાની ક્ષમતા એ મૂલ્યનું માપ છે .કાર્ટર વી. ગુડ નામના નિષ્ણાતના મતે, મૂલ્યો એ મનોવૈજ્ઞાનિક, સામાજિક. નૈતિક અથવા સુંદરતાના સંદર્ભમાં સારા અને અનિષ્ટ વચ્ચે તફાવત કરવાની ક્ષમતા છે. જોશીના મતે, મૂલ્યોએ માત્ર મહત્વ છે જે માનવે કોઈ પણ વસ્તુને સોંપી છે. અહીં ”કંઈપણ “માં કોઈપણ ઘટના, સંજોગો, વ્યક્તિ અથવા સ્થાનનો સમાવેશ થાય છે. આવા અપેક્ષિત મૂલ્યો શિક્ષણલક્ષી હોય છે. અને એ મૂલ્ય વ્યક્તિના જીવનના વિકાસ કરવામાં ઉપયોગી નિવડે છે. ત્યારે રામાયણના પાત્રો થકી નિસ્પંન્ન તથા અસંખ્ય મૂલ્યોને આપણે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

એકતા:

એકતા એ રામાયણનો મહાન પાઠ છે. એકતાથી જ આપણે વિજય પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. જે રીતે નાના નાના તણખલાઓને જોડીને બનેલા દોરડાથી મોટાથી મોટા હાથીને બાંધી લેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય આપણી એકતાથી મોટાથી મોટા કામ કરી શકે છે.

બ્રિટિશ રાજે આપણા દેશને ગુલામીની બેડીઓમાં જકડી રાખ્યો હતો. અને વિદેશી લૂંટારાઓ સોનાની ચીડીયા કહેવામાં આવવાવાળા દેશને લુટતા રહ્યા. સંપૂર્ણ દેશ એકતાના સૂત્રે બંધાયો અને દેશ આઝાદ થયો. એકતા દ્વારા જ શ્રીરામે પણ રાવણને હરાવ્યો હતો. જ્યારે શ્રીરામ લંકા પર હુમલો કરવા ગયા ત્યારે તેની સેનામાં મનુષ્યો, વાંદરાઓ અને અન્ય પ્રાણીઓની એકતા દ્વારા જ વિજય બન્યા હતા. દશરથના ચારેય પુત્રોના પાત્રો અલગ અલગ હોવા છતાં એમની વચ્ચે એકતા છે. આ દરેક પરિવાર માટે દુઃખના સમયમાં બહાર આવવાનો બોધ પાઠ છે. દયા અને પ્રેમ:

એક વખત એક વકીલ ઇસુ ખ્રિસ્ત પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, હે પ્રભુ, અમરત્વ મેળવવા માટે મારે શું કરવું જોઈએ? ઇસાએ કહ્યું કે તમારા કાયદામાં શું લખ્યું છે? વકીલ બોલ્યો, મારા કાયદામાં તો લખ્યું છે કે ભગવાનને સંપૂર્ણ હૃદય સાથે પ્રેમ કરવો જોઈએ. પોતાના પડોશીઓ, મિત્રો વગેરેને પણ ભગવાન સાથે જોડી દેવા જોઈએ. ઇસાએ કહ્યું કે, સાચું તો જણાવ્યું છે. બસ તમે પણ આ પ્રમાણેનું જ આચરણ કરો અને પોતાની જાતને અધ્યાત્મમાં ઉતારી દો. વકીલે પુછ્યું, પરંતુ મારો પડોશી કોણ? ઇસા બોલ્યા, જુઓ, એક વ્યક્તિ યેરુશલેમથી જેરી જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં તેને કેટલાક ચોર મળી ગયા. તેમણે તેની પાસેનું બધું ધન લૂંટી લીધું અને તેને મારીને અધમૂઓ છોડીને જતા રહ્યા.

યોગાનુયોગે ત્યાંથી એક પાદરી પસાર થયો. તેણે તે વ્યક્તિને ત્યાં પડેલી જોઈ અને જતો રહ્યો. આ જ રીતે બીજો એક નાનો પાદરી આવ્યો, તે પણ તેને જોઈને આગળ જતો રહ્યો. થોડા સમય બાદ એક મુસાફર ત્યાંથી પસાર થયો. તેણે પેલા ઘાયલ મુસાફરના ઘામાં દવા લગાડી અને ખભા પર બેસાડી ધર્મશાળામાં પહોંચાડો. બીજા દિવસે ધર્મશાળામાંથી જતા સમયે તેણે ઘાયલ વ્યક્તિનો તમામ ખર્ચ પોતે ઉઠાવશે એવું પણ જણાવ્યું.

હવે જણાવો એ ત્રણેયમાંથી પેલા ઘાયલનો સગો પડોશી કોણ બન્યો? વકીલ બોલ્યો, પેલો અજાણ્યો મુસાફર, જેણે તેના પ્રત્યે દયા દાખવી. ઇસા બોલ્યા, બસ તો તું પણ આવું જ આચરણ કર, તેના જેવો જ બન. એટલે કે, દરેકના પ્રત્યે પ્રેમ, દયા અને સહયોગનો ભાવ રાખવો તે માનવતાની ઓળખ છે અને આમ કરનાર વ્યક્તિ સાચા અર્થોમાં કીર્તિને પાત્ર બને છે.

શ્રીરામ શાંત સ્વભાવના હતા. તેમના મનમાં દરેક માનવી પ્રત્યે કરુણાની લાગણી હતી. તેમણે પોતાની પુત્ર, પતિ, પિતા રાજા, ભાઈની તમામ જવાબદારીઓ પ્રેમ અને દયાથી સારી રીતે નિભાવી હતી. આ ગુણો અપનાવીને આપણે સુખી અને સંતુષ્ટ જીવન જીવી શકીએ અને સમાજની બદીઓ દૂર કરી શકીએ.

અહંકાર ત્યજો:

અહંકાર કોઈ બીજી વસ્તુ નથી. જ્યાં પોતે નથી ત્યાં પોતાપણું સ્થાપન કરવું એટલા જ ભાગને અહંકાર કહેવામાં આવે છે.

જ્યાં પોતે નથી ત્યાં પોતાપણાનો આરોપ કરવો એનું નામ અહંકાર જ્યાં "હું" નથી ત્યાં "હું" માનવું એ અહંકાર. અહંકાર હંમેશા વિનાશકારી હોય છે. રામાયણમાં રાવણ એક મહાન યોદ્ધા હતો. જેને ભગવાન શિવ દ્વારા અમરત્વના આશીર્વાદ મળ્યા હતા. પરંતુ એ અહંકારમાં જ એને પતન તરફ દોરી ગયો. અને અંતે સુવર્ણ લંકા હોવા છતાં એનો વિનાશ થયો. માટે હંમેશા અહંકાર ને ત્યજવો જોઈએ.

સ્ત્રી સન્માનની રક્ષા :

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता। આ ભાવનાથી ભારતમાં સદીઓ પૂર્વે સ્ત્રી સન્માનનો આદર્શ મૂર્તિમંત બન્યો હતો. સ્ત્રી ને મદદ કરવા અને તેના સન્માનની રક્ષા કરવા માટે જરાક વિચારવું જોઈએ .

રામાયણમાં પણ સીતાને રાવણના ચુંગાલમાંથી બચાવવા માટે ઉમદા પક્ષી જટાયુએ પોતાનો જીવ આપી દીધો હતો બદલામાં પક્ષીના તમામ અંતિમ સંસ્કાર ભગવાન રામે પોતે કર્યા હતા. આમ ,રામાયણમાં સ્ત્રી સન્માનની રક્ષાનું મૂલ્ય ફલિત થાય છે.

વચન પાલન :

વિશ્વ વિશ્વાસ પર બનેલું છે...

જંગલમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા ત્યારે હરણે શિકારીને પીછો કરતા જોયોશિકારી તીર મારવા જતો હતો ત્યારે . હરણ અટકી ગયો અનેબોલ્યો, 'જો તારે મને તારો શિકાર બનાવવો હોય તો આમ કર, પણ પહેલા મારા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપો.'

શિકારીએ કહ્યું, 'તારો પ્રશ્ન શું છે?'

હરણે કહ્યું, 'જો સિંહ તને મારીને ખાય તો તારા પરિવારના સભ્યોને કેવું લાગશે?'

શિકારીએ કહ્યું, 'બહુ દુઃખી થશે.',

જો તમે મને શિકાર બનાવશો, તો શું મારા પરિવારને દુઃખ નહીં થાય?' હરણે પૂછ્યું.

શિકારીએ કહ્યું, 'તે થશે, પણ જો હું આટલું વિચારવા લાગીશ તો મારો પરિવાર ભૂખે મરી જશે. તેથી જ મારે

તારો શિકાર કરવો છે. મને વસ્તુઓમાં જોડશો નહીં.

જ્યારે તેનો જીવ બચાવવાનો કોઈ રસ્તો બચ્યો ન હતો, ત્યારે હરણે અંતિમ ઉપાય તરીકે શિકારીને કહ્યું, 'જો તારે મારો શિકાર કરવો હોય તો કરો, પણ મને મારા પરિવારને છેલ્લી વાર મળવા દોવચન આપ હું તમને .છું કે હું મારા પરિવારને મલી તરત જ પાછો આવીશ.

આ સાંભળીને શિકારીએ કહ્યું, 'તું બચવા માટે બહાના બનાવે છે.' હું તમારા પર કેવી રીતે વિશ્વાસ કરી શકું? હિરણીએ કહ્યું, 'દુનિયા ભરોસા પર જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. હું વચન આપું છું કે હું તરત જ પરિવારને મલીને આવીશ.

શિકારીને સમજાવીને હરણ ઘરે આવ્યું. તે તેના બાળકોને પ્રેમ કરતી હતી અને તેના પતિ હિરણને જંગલમાં બનેલી ઘટના સંભળાવી હતી.

આ સાંભળીને હરણે કહ્યું, 'આપણે પણ સાથે જઈએ, હું તને ત્યાં એકલા નહીં જવા દઉં.

હરણે કહ્યું, 'મેં શિકારીને એક શબ્દ આપ્યો છે, તેથી મારે જવું પડશે. આ પછી હરણ તેના પરિવાર સાથે શિકારી પાસે પહોંચ્યું.

હરણને તેના પરિવાર સાથે આવતા જોઈને શિકારીનું હૃદય દુઃખી થયું. તેણે પોતાના પરિવારની સામે હરણનો શિકાર કરવાનું યોગ્ય ન માન્યું.

શિકારીએ કહ્યું, 'તમે તારું વચન પાળ્યું છે, જા અને તારા પરિવાર સાથે રહે.

આટલું કહીને શિકારી પોતાના ઘરે પાછો ફર્યો અને કસમ ખાધી કે તે ફરી ક્યારેય કોઈ પ્રાણીનો શિકાર નહીં કરે. વાર્તામાંથી પાઠ:- હરણની જેમ તમે પણ હંમેશા પોતાનું વચનનું પાલન કરો. .

રામાયણમાં રાજા દશરથે પોતાની પત્ની કૈકયીને આપેલ વચન પાલન માટે પોતાના પુત્રને ગાદીને બદલે 14 વર્ષ વનવાસ આપી પોતાના વચનપાલન માટે અમર થઈ ગયા.

સાથે જ પોતાના ભાતૃપ્રેમ ખાતર ભરત પણ 14 વર્ષ રાજગરી પર પોતે બેસવાને બદલે વચનપાલન કરી શ્રીરામની પાદુકાને રાજ સિંહાસન પર સ્થાન આપી વચનપાલન કરી પોતાનો ભાતૃપ્રેમ દર્શાવે છે.

રામાયણના પાત્રો થકી વિવિધ મૂલ્યો માનવે જીવનમાં ઉતારવા જોઈએ. જેમકે.....

નૈતિક મૂલ્યોને આધારે માનવતા, કરુણા, પ્રામાણિકતા, નિયમન વ્યવહાર, બંધુત્વ, નિષ્ઠા, સ્વામી ભક્તિ જેવા મૂલ્યો માનવીએ જીવનમાં ઉતારવા જોઈએ.

- સહિષ્ણુતા, સંસ્કારોનું સિંચન, સંસ્કૃતિ જાળવણી, સંયમ જેવા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો રામાયણના પાત્રો થકી નિસ્પન્ન થાય છે.
- બંધુત્વ, સહકાર, આદર, નિષ્ઠા, કૌટુંબિક ભાવના, સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો જેવા સામાજિક મૂલ્યો સમાજના દરેક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં ઉતારવા જેવા છે.
- પ્રભુ પ્રેમ, મૈત્રી ભાવ ભક્તિભાવ ઉપાસના જેવા આધ્યાત્મિક મૂલ્યો દ્વારા સમાજ નવરચના શક્ય બને છે.

ઉપસંહાર:

નૈતિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો રામાયણના પાત્રોમાંથી ઉજાગર થાય છે. રામાયણના આ પાત્ર માનવ જાતને જીવન જીવવાની કળા શીખવે છે રામાયણના દરેકે દરેક પાત્ર આપણને કંઈકને કંઈક મૂલ્ય શીખી જાય છે.

રામાયણ થકી ભવિષ્યની માનવ જાતિ મૂલ્ય નિષ્ઠા હાસિલ કરશે. આ સાથે આવનાર નવા નવા પડકારોને ઝીલવા માટે માનવને સક્ષમ બનાવવા ખૂબ જ ઉપયોગી થશે.

સંદર્ભ સૂચી :-

૧. ઉચાટ , ડી.એ. તથા અન્યો (૧૯૯૮) સંસોધન અહેવાલનું લેખન શી રીતે કરશો ? રાજકોટ નિજ્જીન સાઈકો સેન્ટર
૨. પટેલ, નાનુભાઈ ડી. તથા અન્યો. મુલ્યો શિક્ષણ (પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૦) પ્રકાશક: શ્રી રંગ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય બીલીમોરા
૩. દેશમુખ સીતારામ 'મુલ્ય શિક્ષણ ૨૦૧૩ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ , અમદાવાદ
૪. રાવલ, નટુભાઈ વિ. ૨૦૧૮ કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય શીલાઓ, નીરવ પ્રકાશન.
૫. પટનાયક ,ડી (૨૦૦૮) ધ બૂક ઓફ રામ. પેનગૂઈ બુક્સ ઓફ ઇન્ડિયા.
૬. Valmiki ramayan - India Rajpal & Sons .

